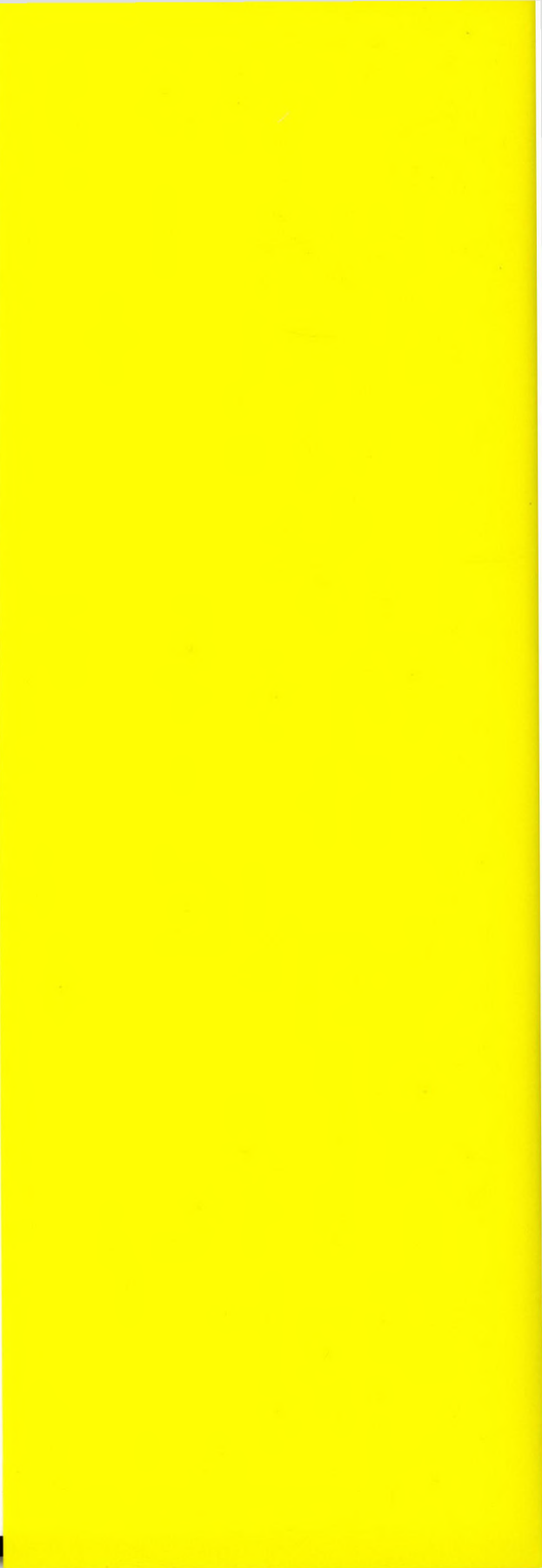
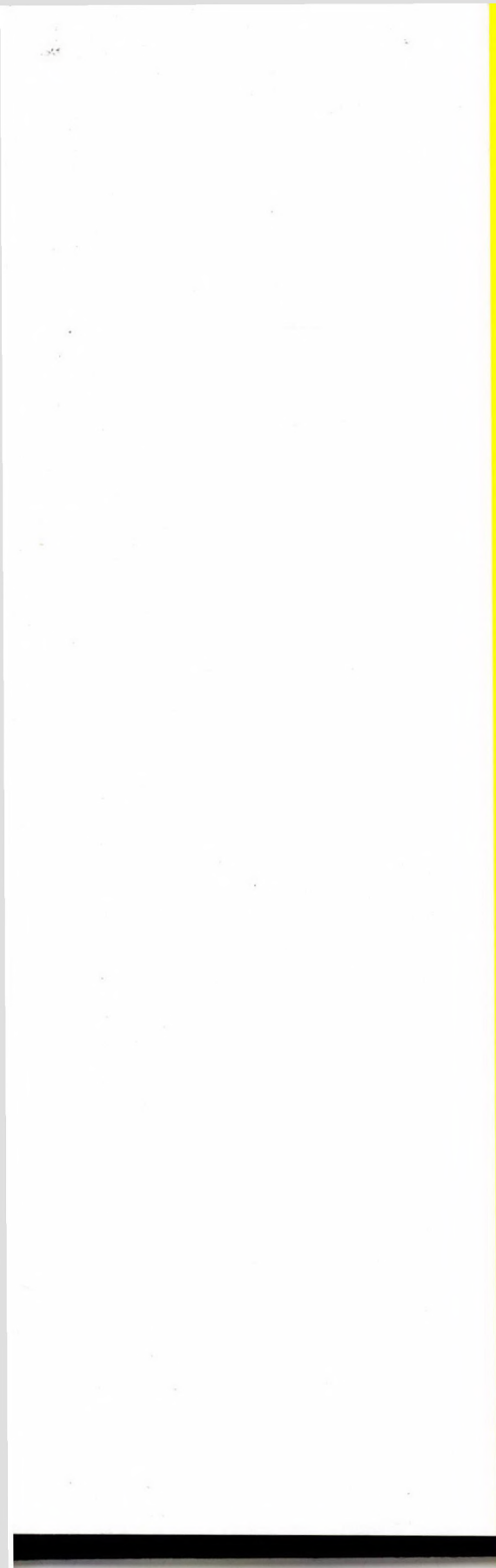

NAGY ISTVÁN

A MAGYAR KAMARA
ÉS A KIRÁLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS
FEJLŐDÉSE MOHÁCS UTÁN
1528–1686

Budapest, 2015

NAGY ISTVÁN
A MAGYAR KAMARA
ÉS A KIRÁLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS
FEJLŐDÉSE MOHÁCS UTÁN
1528–1686

A MAGYAR NEMZETI LEVÉLTÁR
ORSZÁGOS LEVÉLTÁRÁNAK KIADVÁNYAI

III.

HATÓSÁG- ÉS HIVATALTÖRTÉNET

11.

**A MAGYAR KAMARA
ÉS A KIRÁLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS
FEJLŐDÉSE MOHÁCS UTÁN
1528–1686**

Írta
NAGY ISTVÁN

Budapest, 2015

NAGY ISTVÁN

**A MAGYAR KAMARA
ÉS A KIRÁLYI PÉNZÜGYIGAZGATÁS
FEJLŐDÉSE MOHÁCS UTÁN
1528–1686**

Budapest, 2015

Készült
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

Szerkesztette:
KOVÁCS ZSUZSANNA

ISBN 978-963-631-236-7

Kiadja a Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

A kiadásért felelős: dr. Mikó Zsuzsanna, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója
A nyomdai előkészítést az AbiPrint Kft. végezte
Felelős vezető: Abinéri Gábor
A nyomdai munkákat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Attila
Budapest, 2015

A KIADÓ ELŐSZAVA

Nagy István a régi nagy levéltáros generáció utolsó tagja, 94 éves volt már 2013 júniusában, amikor unokája, Joób Kristóf és Fazekas István akkori bécsi levéltári delegátus részéről felvetődött a könyv kiadásának lehetősége. Nagy István kézirata ugyanis 30 éve várt a kiadásra. A könyv klasszikus hivataltörténeti munka, amely szervesen illeszkedik az Országos Levéltár elmúlt évtizedeiben kialakult kutatási koncepciójába. A Magyar Országos Levéltár fennállása óta feladatának tekintette, hogy a gondjaira bízott történeti forrásokat ne csak őrizze, hanem a tudós és laikus érdeklődők számára a lehető legnagyobb segítséget adja kutatásaikhoz. Ennek legalapvetőbb része az iratanyag rendjének megőrzése vagy visszaállítása, segédletek készítése, a források kiadása. Amikor 1913–1923-ban megvalósult az Országos Levéltár Bécsi kapu téri palotája és 1926-tól megkezdődött az iratok beköltöztetése, úgynevezett felállítása, polcra helyezése, gyűjtemények kialakítása, majd az 1945-ös háborús pusztulás után a rendezések szinte teljes újrakezdése, ez igazi aranykora volt a levéltárosok életének. Gyakorlatilag a rájuk bízott teljes iratmennyiséget kézbe kellett venni, meg kellett ismerni, mai szekció rendjét ki kellett alakítani, el kellett készíteni az alap- és ismertető leltárakat, raktári jegyzékeket, repertóriumokat. Ez az alapozó munka szinte magától adta az amúgy kevésbé kedvelt hivataltörténet vagy kormányzattörténet témakörében a mai napig meghatározó dolgozatok megszületését. Ma már egyre kevesebben vannak, akik még együtt dolgozhattak, találkozhattak a Nagy Öregek generációjával: Bakács Istvánnal, Bélai Vilmosossal, Borsai Ivánnal, Felhő Ibolyával, Iványi Emmával, Komjáthy Miklóssal, Maksai Ferencsel, Nagy Istvánnal, Sashegyi Oszkárrel, Trócsányi Zsolttal, Vörös Antallal. És sok mással, akik díjtalan tollnoki, gyakornoki idejük leteltével, vagy levéltárosként eltöltött évek után a történeti források szeretetével és ismeretével töltekezve történészi pályára léphettek: Fügedi Erik, Jakó Zsigmond, Mályusz Elemér, Sinkovits István, Szűcs Jenő, Zimányi Vera. A korszak emblematiszta főigazgatója pedig Ember Győző volt. Bár manapság egyre furcsábban hangzik, a levéltár munkáját, teljesítményét is a tervgazdaság és a „szocialista igazságosság” határozta meg. Például azt, hány mintacsomót kell kialakítani, leírni egy nap, hány regesztát, mikrofilm felvételt kell elkészíteni, vagy azt, hogy az elkészült tudományos munkák, disszertációk közül mindenki csak egyet jelentethetett meg a levéltár saját sorozataiban.

Nagy István (1919–2014) – az akkori tudományos fokozat megnevezése szerint – kandidátusi értekezését a Magyar Kamara 1686–1785 közötti működéséről 1966-ban védte meg „A magyar kamara pénzügyigazgatása és államgazdasági tevékenysége 1686–1785” címmel. A mű kibővített változata 1971-ben jelent meg a Magyar Országos Levéltár kiadványai harmadik sorozatában, a „Hatóság- és hivataltörténet” harmadik köteteként. A szerző nyugdíjba vonulása előtt, 1984-ben védte meg akadémiai doktori értekezését az előzményekről, a Kamara 1526–1686 közötti időszakáról. Ez önállóan már nem, rövidített változatban azonban megjelent az F. Kiss Erzsébettel közösen elkészített, A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek (A Magyar Országos Levéltár kiadványai; 1. Levéltári leltárak; 9.) bevezetőjében. Így is generációk kutató munkájának alapja lett. Tavalyelőtt döbentünk rá – a Bécsi Kapu téri épület 100. születésnap-

jának tervezgetése és jó néhány fiatalabb kolléga hirtelen elvesztése kapcsán –, hogy Nagy István még körünkben van. Ekkor született meg az elhatározás, hogy bár a kutatások 1984 óta jelentősen meghaladták alapvetését és eredményeit, kései kárpótlásként jelenjen meg a disszertáció önállóan is. Unokája és ő is örömmel fogadta a hírt és adta át szerkesztésre a nála lévő, folyamatosan javított és bővített gépiratos példányt. Akkor még úgy reméltük, Ő is jelen lehet a könyv bemutatóján. Az Országos Levéltár 2014-ben kapott NKA pályázati támogatást a kézirat megjelentetésére. A kötet készülő kiadásának hírét a szerző még megérte.

Mivel tudományos tekintetben az elmúlt harminc év sok vonatkozásban meghaladta a megírása idején hiánypótló munkát, ezért a javításokat csak a gépelési hibák javítására szűkítettük és a jegyzetapparátust egységesítettük. Szabványok tekintetében a Századok szerkesztői utasítását és a Magyar Nemzeti Levéltár új nyilvántartását (scopeArchiv) követtük. A kötetet az újabb kutatások bibliográfiájával kiegészítve bocsátjuk most az olvasó rendelkezésére.

BEVEZETÉS

A modern állami pénzügyigazgatás hosszú, küzdelmes, ellentmondásokkal tűzdelt történeti fejlődés eredménye. A szervezettebb államapparátus kiépítésének igénye akkor jelentkezett Európában, mikor a 13. és 14. század folyamán a korai kapitalizmus megbontotta a hűbéri társadalmi és gazdasági rendszer építményét, előkészítette a nemzeti államok kialakulását. Az új állami apparátus a fejedelmi hatalom körül alakult ki. Először az igazságügy szervezete indult fejlődésnek. Ez részben azért történt így, mert a jogszolgáltatás a fejedelmi hatalom sok hagyományos elemét őrizte, részben pedig azért is, mert a jogszolgáltatásból, birtokperekből, különféle privilégiumok kiadásából az uralkodói hatalom már a hűbéri korszakban jelentős bevételeket húzott. A központi pénzügyi szervezet kiépítése csak az igazságügyi szervezet fejlődését követte. Fontosságában azonban csakhamar felülmúlta azt, hiszen mind az igazságszolgáltatási, mind a politikai, mind pedig a hadügyi szervezet fejlődését elsősorban az állam pénzügyei befolyásolták. A megváltozott pénzügyigazgatás talán legfontosabb célja kezdetben a fejedelem belső és külső hatalmát biztosító hadsereg fenntartása volt. A hadsereg fenntartására, háborúra az állami jövedelmek sohasem voltak elegendők. Ennek következtében jobban ki kellett aknázni a fejedelmi hatalom meglévő, hagyományos erőforrásait, s újakat kellett megteremteni. Az új jövedelmi források minden európai államban az adózás bevezetésével nyíltak meg. Az újkori állam élete a rendszeres adóztatással indult el, és az adóztatás kiszélesítésével folytatódott.¹ Ez tette lehetővé azt is, hogy az állam pénzügyi szükségleteinek fedezésére kölcsönöket vegyen fel.

A magyar kamarai pénzügyigazgatás kialakulásának megvilágítása, az európai fejlődéshez fűződő kapcsolatainak megértése céljából szükséges, hogy az előbb vázolt történeti folyamatot közelebbről is megtekintsük. Főleg a francia viszonyokat érdemes ilyen célból szemügyre venni. Ezek hatottak ugyanis leginkább a szomszédos osztrák tartományok pénzügyigazgatásának fejlődésére a 15. század második felében. Ez a hatás átterjedt Mohács után a Habsburgok trónra lépésével a magyar pénzügyigazgatásra is. Megjegyezhetjük azonban azt, hogy a Mohács előtti magyar pénzügyigazgatásban már az osztrák hatást megelőzően is észrevehetőek az európai fejlődés általános jellegzetességei. Ezek nem egy esetben az olasz fejlődés hatásáról tanúskodnak. Néhány olasz államban és a pápai államban alakultak ki ugyanis az újkori pénzügyigazgatási szervezetek első formái, amelyeket azután Európa más részén, így Franciaországban is átvettek, illetve továbbfejlesztettek.

Az újkori állami pénzügyigazgatás kialakulása Európában

A hűbéri államban a királyi, fejedelmi hatalom gazdasági ereje elsősorban az uralkodó saját birtokainak, vagyonának jövedelmeitől függött. Ezek fedezték az udvartartás és

¹ *Pierre Chaumu, Richard Gascon: De 1450 à 1660. I. L'Etat et la Ville. In: Histoire économique et sociale de la France. Szerk. Fernande Braudel, Ernest Labrousse. Paris, 1977. 48., 129.*

az udvari hivatalok költségét is. Így volt ez Franciaországban, az akkori Európa legfejlettebb államában, de más országokban is.² A 13. és 14. században, amikor a történet színpadán megjelentek a rendek, azaz a nemesség és a szabad városi polgárság politikai, jogi testületei, szervezetei, az uralkodó túlnyomórészt még ezekből a hagyományos, földesúri természetű jövedelmekből tartotta fenn magát. Az uralkodó e magánvagyonra, mivel ebből párthívek szerzése végett sokat eladományozott, inkább fogyott, mint növekedett. Emellett a még fennálló hűbéri széttagoltság, a nemesi rendek egyre növekvő politikai befolyása is gyengítette a királyi hatalmat.

A hűbéres tartományurak, a nemesi rendek és a központi királyi hatalom közötti politikai versengésben az uralkodói hatalomra várt az a feladat, hogy a széteső hűbéri államból egységesebb, központilag irányítható és ellenőrizhető monarchiát szervezzen. Ebben a törekvésében az uralkodót a rendek csak addig támogatták, amíg a nemesi kiváltságok védelme, megőrzése ezt az együttműködést számukra előnyössé tette. A 14. és 15. századi francia monarchiában a rendiség a központi hatalom esetében előbb támogató, később fékező politikai szerepet játszott. A fejedelmi hatalomnak ilyen körülmények között kellett állama átszervezését, összpontosítását elindítania. Mindehhez az uralkodónak több jövedelemre volt szüksége.

Erre a lehetőség a 13. század végén a francia királyságban is csak úgy kínálkozott, ha az uralkodó először saját, hagyományos gazdasági erőforrásait jobban kiaknázza. A király saját jövedelmei közé tartoztak a birtokok és bányák jövedelmén túl a különféle kiváltságok, jogosultságok, birtokok, nemesség adományozásáért szedett kancelláriai taksák, a királyi bíróságok bevételei, a belső vámok és nem utolsósorban a pénzverés jövedelme. Ezeket nevezték rendes királyi jövedelmeknek, amelyek kezelésébe a nemesi rendeknek nem volt beleszólása.³ Mivel a birtokok bevételeit nem lehetett növelni, Szép Fülöp francia király például a kiváltságlevelek kiadásáért szedett taksák (*expédients*) növelésével, továbbá a népszerűtlen pénzrontással igyekezett hagyományos bevételeit gyarapítani.⁴

A rendes királyi jövedelmek azonban nem bizonyultak elegendőnek az akkori háborús korszakban, az angolokkal vívott százéves háború idején. Pótlásukra a 14. század második felétől megjelentek francia földön az egyenes és közvetett adók, amelyeket rendkívüli királyi jövedelmeknek neveztek. Egyenes adó gyanánt szedték a 14. század második felétől kezdve a jobbágyoktól és a városi lakosságtól a *taille*-t. Ezt a magyar rovásadóhoz hasonlatos adót háztartásonként (*par feu*) kellett fizetni. Később a fogyasztási adókat (*aides*) is bevezették. Követte ezeket az úgynevezett közvetett adók kivetése, ezek közé tartoztak a 14. században a határvámok (*traites*) és a sóadó (*gabelle*).⁵ A rendkívüli jövedelmek, főleg az adók kivetéséhez a francia rendek beleegyezése volt szükséges. A 14. század második felétől azonban egyre ritkább lett ez

2 uo. 129–130.

3 Robert Holtzmann: Französische Verfassungsgeschichte von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zur Revolution. In: Handbuch der mittelalterlichen und neueren Geschichte. 3. Abteilung. Verfassung, Recht, Wirtschaft.

4 Chaunu, P., Gascon, R.: L'Etat et la Ville i. m. 131–132.

5 uo. 135., 142. A sóadóra: uo. 138. A *taille* és *aide* kivetésére: uo. 141–142. A váma: uo. 133. A rendkívüli jövedelmeket szintén felsorolja Holtzmann, R.: Verfassungsgeschichte i. m. 263–268.

a rendi (országos és tartományi rendi) hozzájárulás, és a 16. században teljesen meg is szűnt.⁶

A 14. és 15. századi francia királyságban, tulajdonképp egy olyan rendi monarchiában, ahol a király központi hatalma egyre nő a rendiség rovására, a rendes és rendkívüli jövedelmek külön-külön pénzügyigazgatási szervezettel rendelkeztek. A rendes királyi bevételek kezelésének központi pénzügyi hatóságai a kamarák (*chambres de comptes*) voltak. A 16. és 17. században nevük *cours de comptes*. A rendkívüli jövedelemnek számító adókat pénzügyi intendánsok (*généraux des finances, récéveure généraux*) kezelték, akik Párizsban egy központi szervet alkottak. A kamara csak a királytól függött, a pénzügyi felügyelőket eredetileg a rendek választották, később a király nevezte ki őket. A 16. és 17. században az adóigazgatás központi szervei lettek az adóügyi kamarák (*cours des aides*), ezek szintén csak a király alá tartoztak.

A 15. század végétől kezdve egyre erősödő francia abszolút monarchiában is megmaradt a királyi jövedelmek e kettős, a rendest a rendkívülitől elhatároló jellege mind a pénzügyigazgatás legfelsőbb szerveinél, mind a pénzügyigazgatás alsóbb szintjein. A kettős szervezettel azonban csak a királyi hatalom rendelkezett. A rendkívüli jövedelmek kivetése és kezelése is királyi jogkörbe került, a tartományi rendek esetleg csak segédkeztek az adók beszedésében. Ebben a korszakban megnőtt az adók, a rendkívüli királyi jövedelmek jelentősége. Számos új adófajtát honosítottak meg, úgyhogy a 17. és 18. században a királyi jövedelmek már nagyrészt a lakosságot terhelő, különféle súlyos adókból tevődtek össze.⁷ A francia abszolút monarchia valóban adóztató állammá vált.

Az osztrák tartományokban a fejedelmi hatalmat a 15. században a Habsburgok birtokolták, akik a német-római császári méltóságot is viselték (III. Frigyes, I. Miksa). Bevételeik túlnyomórészt szintén a rendektől függetlenül kezelt felségjövedelmekből származtak, mégpedig a fejedelmi birtokokból, a fém-, sóbányászat és sóértékesítés regáléjából, a vámregáléból, a pénzverésből és a szabad városok adóiból. Ez volt az uralkodók úgynevezett kamarai vagyona, amelynél erősen kidomborodott az az általános európai jellegzetesség, hogy ez szinte a fejedelem magánvagyonára, mellyel korlátlanul rendelkezhetett. A Habsburgok ezek mellett a német birodalomból is húztak – igazságszolgáltatási és kiváltságokat kibocsátó jogkörükből származó – csekélyebb összegű bevételeket. Az osztrák tartományok felségjövedelmeinek igazgatására a 15. században még nem állítottak föl központi hatóságot, az egyes tartományokban önálló pénzügyi (kamarai) tisztviselők látták el a pénzügyigazgatás teendőit. A javak kezelésénél nagy rendetlenség uralkodott, a javak jó része pedig zálogban volt.⁸

6 A rendek befolyásának megszűntére: *Chaunu, P., Gascon, R.: L'Etat et la Ville* i. m. 146–147., *Holtzmann, R.: Verfassungsgeschichte* i. m. 378.

7 Az abszolút monarchia pénzügyeire: *Holtzmann, R.: Verfassungsgeschichte* i. m. 268., 378., 402–404.

8 *Thomas Fellner, Heinrich Kretschmayr: Von Maximilian I. bis zur Vereinigung des österreichischen und böhmischen Hofkanzlei (1749)* Bd. I. In: *Die Österreichische Zentralverwaltung I. Abteilung. I. Band. Wien 1907.* 9., 14. Az egyes osztrák tartományokban működő pénzügyi tisztviselőket más és más névvel illették, Felső-Ausztriában *Hubmeister*-nek, Karintiában *Vizedom*-nak, Stájerországban *Landschreiber*-nek, Tirolban *Kammermeister*-nek hívták a tartományok vezető pénzügyi tisztviselőjét.

A 15. század végén először I. Miksa tett kísérletet arra, hogy a felségjövodelemek kezelésére központi hatóságot létesítsen. Erre ösztönzést a burgundi hivatalszervezet adott neki. Miksa, akinek felesége Burgundi Mária volt, Burgundia kormányzójaként ismerte meg a francia jellegű fejlett hivatalszervezetet. A francia hatás egyébként Németalföldön keresztül is eljuthatott a Habsburg udvarhoz.⁹

Kísérletei során a császár először 1496-ban Innsbruckban állított fel egy „*Schatzkammer*”-t az alsó- és felső-ausztriai tartományok pénzügyeinek intézésére. Ez a hatóság azonban csak egy évig működött. Nagyobb méretű reformra került sor 1498-ban, amikor I. Miksa Bécsben több udvari hatóság mellett egy Udvari Kamarát (*Hofkammer*) is szervezett, amelyre a német-római birodalom és az osztrák örökös tartományok pénzügyeinek irányítását bízta. Az Udvari Kamara már testületi (kollegiális) szervezettel és ügyvitellel rendelkező hatóság volt. A kollégium (tanács) öt helytartóból állt, az ötödik egyben a német birodalmi kincstartói címet is viselte. Az ugyanakkor kinevezett főkincstartó (*General-Schatzmeister*) azonban érdekes módon nem volt a bécsi kamara tanácsának tagja, hanem csak a tanács alá rendelt legmagasabb rangú tisztviselő (mint például a titkár, *expeditor*) rangját viselte. A *Hofkammer* nem nyert teljes önállóságot, kismértékben függött az udvari tanácstól, a *Hofrat*-tól. Ugyanebben az időben újjászervezték az innsbrucki *Schatzkammer*-t is, amely minden bevétel ellenőrző szerve lett. A Bécsi Udvari és az Innsbrucki Kamara 1498-ban együttes hivatali utasítást kapott.¹⁰ A birodalmi bevételeket a *Reichsschatzmeister*, a tartományokét pedig a *Generalschatzmeister* vette át. Számadási bizonylatait mindkettő az Udvari Kamarának mutatta be.¹¹

A Bécsi Udvari és az Innsbrucki Kamara 1498. évi felállítását követően sem tudott folyamatosan és rendszeresen működni. Munkájukat az is akadályozta, hogy a kamarai jövodelemek nagyrészt zálogban voltak, s így nem volt mit kezelni. Rajtuk kívül más központi hatóság, például a rendkívüli birodalmi és tartományi bevételek (adók) kezelésére felállított *Finanz- und Kriegskammer* tevékenységére is vannak egyes esztendőkből – 1510, 1511, 1518 – adatok. Nem szűntek meg, amint láttuk, a kincstartói tisztségek sem, egyes években volt külön birodalmi, külön tartományi, sőt külön burgundi kincstartó is. Az 1513. évben egy főkincstartót (*Generalschatzmeister*) neveztek ki mind a birodalmi, mind a tartományi bevételek kezelésére. Az Udvari Kamara lassanként megszűnt, 1514-ben említik utoljára. A főkincstartó, illetve egyszerűen csak kincstartó fokozatosan teljhatalmat kapott a pénzügyek vitelére. Ezzel a kamarai pénzügyeket egy kollegiális hatóság helyett ismét egy főtisztviselő vette át. Az 1518. évi reform szerint a kincstartó az udvari tanács, a *Hofrat* tagja lett, ezzel a pénzügyigazgatás legfelsőbb ellenőrzése az udvari tanács hatáskörébe került. A kincstartó mellé egy főpénztárost (*Generaleinnehmer*) rendeltek, a bevételeket ő vette át, s így a pénzügyeket – a kincstartó és az udvari tanács ellenőrzése mellett – gyakorlatilag ő intézte.¹²

Mind az ideiglenesen működő Bécsi Udvari Kamara, mind a kincstartók, amint ezt többször hangsúlyoztuk, csak a felségjövodelemeket kezelték. Ezek a bevételek Bécs-

9 uo. 7.

10 uo. 11.

11 uo. 12.

12 uo. 18–20., 22.

ben sem voltak elegendőek az állami kiadások fedezésére. E hagyományos jövedelmi ágakból csak a zálogrendszer segítségével lehetett nagyobb összegeket előteremteni. A zálogrendszer pedig hosszabb távon csak rontotta a pénzügyigazgatás helyzetét. Ilyen körülmények között Ausztriában is hamar szükségessé váltak az úgynevezett rendkívüli bevételek, az adók, amelyeket azonban az akkori pénzügyi rendszer szerint Ausztriában is csak a rendek szavazhattak meg. I. Miksa pénzzavarában gyakran fordult a birodalmi és tartományi rendekhez rendkívüli adóért. Bár az adó körüli hivatalos eljárás körülményes és hosszadalmas volt, mindig kevesebbet kapott a kért és szükséges összegnél.¹³ Az így megszavazott adók behajtását nem a Kamara vagy a kincstartó, hanem rendi adószedők intézték. Az uralkodó hatóságai csak a pénzt vették át a rendi megbízottaktól.

Összehasonlítva a francia és az osztrák pénzügyigazgatás viszonyait, azt mondhatjuk, hogy a 15. században a Habsburgok jövedelmeinél az adók, a rendkívüli bevételek kisebb szerepet játszottak, mint a franciáknál. Igaz ugyan az, hogy a sójövödelmek és a határvámok, amelyek Franciaországban ekkor még rendkívüli bevételek voltak, Ausztriában már a szigorú értelemben vett felségjövödelmek közé sorolhatók. Más volt a helyzet az egyenes adóknál. A *taille*-nek megfelelő adó (hadiadó, *contributio*) megtalálható Ausztriában is, de ezt a nemesi rendek engedélyezték esetről esetre az uralkodó számára, míg Franciaországban ezt már a király vetette ki. A fogyasztási adókat szintén, ez utóbbiak Ausztriában a 15. és 16. században még nem váltak rendszeressé. Fogyasztási adókat inkább csak a városokban szedtek.¹⁴

A Habsburgok pénzügyi szervezete tehát az állami pénzügyigazgatás olyan változatát képviselte, ahol az állami pénzügyeknél a király magánvagyonából származó felségjövödelmeknek volt alapvető jelentőségük. Az adójövödelmek bizonytalan szerepet játszottak, s erősen függtek a rendi politikától. Az adózás kiszélesítése a rendi befolyás és hatalom visszaszorítását tette szükségessé, a központi hatalom és a rendek állandó politikai küzdelmét vonta maga után. E politikai küzdelemben a fejedelmi hatalom csak a 17. században kerekedett felül.

A királyi pénzügyigazgatás Magyarországon Mohács előtt

A középkori magyar királyság jövedelmének zöme, mint Európa többi országában, főleg az uralkodó saját vagyonából, magánjogi természetű bevételeiből származott. A királyi vagyon a 13. század végéig túlnyomórészt földbirtokokból tevődött össze. Ez a birtokállomány állandóan fogyott az eladományozások következtében. A királyi gazdálkodás fontos ágai voltak a továbbiakban az úgynevezett királyi haszonvételek, regálék. Ezek közül a bányászati regálé a nemesfém- és a sóbányászat, a nemesfémbeváltás és a sóértékesítés királyi monopóliumát biztosította az uralkodónak. Királyi jog volt ezzel kapcsolatosan a pénzverés is, amely külön jövedelmet jelentett az uralkodó számára. Igen fontos szerepet játszott a királyi pénzgazdálkodásban már Mohács előtt

13 uo. 14–15.

14 *Sigmund Adler*: Die Organisation der Zentralverwaltung unter Kaiser Maximilian I. H. n. [1886] 170.

a külkereskedelmi határvámként szedett királyi harmincad. Jelentős bevételeket húzott az uralkodó a királyi jószágoknak minősülő szabad királyi városok és bányavárosok adóiból.

A gazdálkodási ágak ügyeit eleinte különálló tisztségviselőik, illetve az ezekből kifejlődött hivatalok intézték. A sóbányák a sóbányaispánok, a sóértékesítés a sóhivatali kamarások, a bányászat a bánya- és pénzverőkamarák, a harmincadigazgatás a harmincadispánok hatáskörébe tartozott. E gazdálkodó szervek a királyi hatalom felügyelete alatt meglehetősen önállóan működtek. Olyan központi hatósági szerv, amely tevékenységüket összehangolta volna, nem létezett. A tárnokmester, aki a 13. századig a király pénzügyi tisztviselője volt, csak a királyi kincstárra felügyelt, s a szabad királyi városok bíraskodási ügyeivel foglalkozott.

Magyarországon csak a 15. században találkozunk a pénzügyigazgatási központi szervek első képviselőjével, a királyi kincstartósággal. Királyi kincstartóról először 1340-ben tesznek említést az oklevelek. Tisztsége körül Mátyás király korára fejlődött ki a kincstartói hivatal, amelynek akkor már jelentős személyzete volt. A kincstartó mellett alkincstartó, titkár, jegyzők, pénztáros, számvevők működtek. A kincstartói hivatal alá tartoztak a már említett sóbányák, sóhivatalok, bánya- és pénzverőkamarák, a harmincad-tisztviselők, a szabad királyi városok.¹⁵ A kincstartóság intézkedett a királyi koronára szállott birtokok, a birtokadományozások, a lappangó királyi jogok felkutatása dolgában. Új várak építésére, várak adományozására is ő tett javaslatot.¹⁶ Hatásköre tehát valóban a királyi pénzügyigazgatás legfontosabb ágazataira terjedt ki, amelyeket Magyarországon is a rendes királyi jövedelmek közé soroltak. E jövedelmekkel a királyi hatalom rendelkezett, bizonyos nemesi kiváltságok azonban mind a királyi birtokoknál, mind a bányászatnál vagy a harmincadnál, korlátokat emeltek a királyi hatalom érvényesülése útjába.

Külön elbírálást igényel a birtokgazdálkodás, mert a királyi uradalmak csak részben tartoztak a kincstartóság alá. Mátyás uralkodása elején ugyanis a budai várhoz tartozó uradalmak igazgatását külön központi tisztviselőre, a budai vár udvarbírájára bízta, s ezzel a királyi birtokok nagyobb részének kormányzását kivette a kincstartó kezéből. Az udvarbíró tisztsége, később hivatala fennmaradt Mátyás uralkodása után is, sőt az 1518. évi bácsi országgyűlés 14. cikkulusa ki is szélesítette hatáskörét. A budai udvarbíró a kincstartótól függetlenül intézte a rábízott uradalom ügyeit, a királyi tanács tagja volt, s nem függött a budai várnagytól sem, aki Mátyás uralkodása előtt a királyi földesúri jogokat képviselte a királyi tanácsban. A budai udvarbírói hivatalnak kellett biztosítania az udvar élelmezését. Tevékenysége azt bizonyítja, hogy az 1526 előtti királyi pénzügyigazgatásban még igen erős volt Magyarországon a királyi magángazdálkodás szerepe.¹⁷

15 *Kubinyi András*: A királyi kincstartók oklevéladó működése. In: *Levéltári Közlemények* 28. (1958) 46. *Kubinyi András*: A kincstartói személyzet a XV. század második felében. In: *Tanulmányok Budapest múltjából*. 12. Szerk. Budapest Története szerkesztőbizottság. Bp. 1957. 25–26.

16 *Szilágyi Loránd*: A magyar királyi kancellária szerepe az államkormányzatban, 1458–1526. Bp. 1930. 49–51.

17 *Kubinyi András*: A budai vár udvarbírói hivatala, 1458–1541. In: *Levéltári Közlemények* 35. (1964) 81., 82., 87., 89. *Szilágyi L.*: Kancellária i. m. 51–52.

A rendes királyi bevételek Magyarországon sem voltak elegendőek az állami költségek fedezésére. Mellettük már a 15. században a nemesi rendek által megszavazott rendkívüli bevételre, adóra volt szükség. A rendkívüli adót vagy *subsidium*-ot, amely nem volt felségjövedelem, az uralkodók rendszerint katonai kiadásokra igényelték. Mátyás király korától fogva vált rendszeresebbé az ilyen *subsidium* kivetése.¹⁸ A *subsidium*-mal együtt szedték be a kamarahasznát is, amely azonban – a *subsidium*-mal ellentétben – felségjövedelemnek számított.¹⁹

A kamarahaszna (*lucrum camerae*) eredetileg abból a nemesfém-nyereségből állt, amely a régi pénz bevonása után kibocsátott újabb, rosszabb minőségű (kisebb nemesfém tartalmú) pénz rendszeres verése révén keletkezett. Károly Róbert megszüntette ezt az állandó pénzrontással járó bevételt, s helyette bevezette a kapuadót (portális adó), amelyet a továbbiakban kapuadó vagy kamarahaszna néven vetettek ki. Ezt felségjövedelemként eleinte a pénzverő- és bányakamarák hajtották be, a 15. század első felében már a királyi rovók vagy adószedők (*dicatores seu exactores*), akiket a királyi kincstartó küldött ki.²⁰

A 15. század második felében a kamarahaszna bizonyos fokig beolvadt az országgyűlések által kivetett *subsidium*-ba. A kettőt ezért együtt szedték be a kincstartóság által kiküldött királyi diktátorok, rovók. Ezek számadásait is a kincstartóság ellenőrizte.²¹ E tevékenységhez azonban a *subsidium* esetében rendi hozzájárulás, az országgyűlés felhatalmazása volt szükséges. A rendek ugyanis nemcsak az adó megszavazásának jogával rendelkeztek, hanem meghatározhatták azt is, hogy az adóösszegeket hova fordíthatják. Mátyás halála után, a rendi hatalom megerősödése idején ez odavezetett, hogy az adót a rendek által választott megbízottak, úgynevezett országos kincstartók szedték be, és fordították többnyire hadi kiadásokra. A bácsi országgyűlésen 1518-ban például két országos kincstartót választottak az adó kezelésére, 1521-ben pedig négy ilyen rendi kincstartó foglalkozott az adóügyekkel. Ilyenkor a királyi kincstartóság hatásköre csak az országgyűlés által engedélyezett mértékben terjedt ki az adóigazgatásra.²²

Az adóigazgatásnál a 15. században és a 16. század elején tehát Magyarországon is erős volt a nemesi rendek befolyása, s ennél fogva az adó itt is bizonytalan bevételi forrásnak minősült. A központi hatalom és a rendek politikai viszonya határozta meg, milyen összegeket várhatott a királyi kincstár az adóból. Mátyás király erősen központi hatalma idején az adóból a királyi kincstárnak, amint tudjuk, igen komoly bevétele volt. Nem mondható el ez II. Ulászló és II. Lajos uralkodásának idejéről, ahol az adó a királyi jövedelmeknél már jóval kisebb szerepet játszott.

Az adóigazgatásnál érvényesülő rendi befolyás miatt Magyarországon is egyoldalúvá vált az állami pénzügyigazgatási szervezet kialakulása. Csak a rendes királyi jövedelmek kezelését intéző hatósági szerv fejlődött ki. Ez volt a már említett kirá-

18 *Mályusz Elemér*: A magyar állam a középkor végén. In: Magyar művelődéstörténet 2. Szerk. Dománovszky Sándor. Bp. 1939. 56.

19 *Kubinyi A.*: A kincstári személyzet i. m. 26.

20 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 26.

21 *Kubinyi A.*: A királyi kincstartók i. m. 47. *Uő.* A kincstári személyzet i. m. 26.

22 *Kubinyi A.*: Udvarbírói hivatal i. m. 67-68. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 119–120.

lyi kincstartóság. A rendkívüli jövedelmek, az adók kezelésére nem alakult ki francia mintára külön központi hatóság. Ennek az lett a következménye, hogy a rendkívüli jövedelmekkel szintén a királyi kincstartóságnak (majd jogutódjának, a kamarának) kellett foglalkoznia. Természetesen csak olyan mértékben, amennyire ezt a rendi hatalom lehetővé tette.

A Mohács előtti Magyarország pénzügyigazgatásának vázlatos ismertetése kapcsán még röviden ki kell térnünk arra, hogyan illeszkedett be a rendes és rendkívüli királyi jövedelmeket kezelő királyi kincstartói hivatal a legfelsőbb állami igazgatás szervezetébe. A kincstartói hivatal még nem különült el olyan határozottan a felső igazgatás egyéb részeitől, mint a későbbi királyi kamara. A királyi kincstartó főméltóság, ilyen minőségben a királyi tanács tagja, s itt a pénzügyek előadója volt. A királyi tanácsban hozott döntések alapján a rendeleteket az uralkodó a királyi kancellária útján adta ki. A pénzügyi vonatkozású királyi rendeleteket a kancellária a kincstartó javaslatára (*relatio*) készítette el. A kincstartóság munkája így részben összefonódott a királyi tanáccsal, illetve a királyi kancellária működésével. A kincstartó azonban önállóan is kiadott okleveleket vagy más iratokat. Önállóan levelezett alárendelt tisztviselőivel. A kincstartói hivatalban számadásokat vezettek, és egyszerű állami költségvetéseket is összeállítottak. Ellenőrizték az alárendelt tisztviselők számadásait.

A Mohács előtti királyi kincstartóság belső szervezetében és személyzeti összetételében még erősen érezhető a familiaritás jellege. A kincstartóság tisztviselői, sőt a kincstartóság alá rendelt vidéki tisztviselők is, többnyire a kincstartó familiárisai közül kerültek ki, akik uruk tisztségének megszűntével többnyire vele együtt távoztak. Voltak azonban olyan alkalmazottak is, akik több kincstartó alatt szolgáltak, és hivatali pályájuk során egyik hivatalból a másikba léptek át. Ezeket tehát már nemcsak familiárisi kapcsolatok, hanem szaktudás, hivatástudat is a hivatalnok pályához kötötte.

A fejedelmi hatalom által létrehozott újkori kormányhatóságokat az állandó jellegű hivatalnoki réteg kialakulásán kívül a testületi ügyintézés és a segédhivatalok létrehozása jellemezte. E fejlődés kezdetei, ha kissé közvetett módon is, megtalálhatóak a királyi kincstartóság működésében is. Kimondottan testületi ügyintézés akkor csak a királyi tanácsban észlelhető, de ennek tagja volt a kincstartó, és e testület pénzügyekkel is foglalkozott. A királyi tanács tagjaiból álló bizottság ellenőrizte például a kincstartói számadásokat. A kincstartóságnál nem voltak még segédhivatalok (iroda, pénztár, számvevőség), de megvoltak azok a tisztviselők, akik körül e segédhivatalok kifejlődhetek volna.²³ Az 1526 előtti királyi kincstartóság tehát azon az úton haladt, hogy modern, újkori kormányhatósággá alakuljon át.

Az előbb ismertetett pénzügyigazgatási szervezet Mátyás király korában ki tudta elégíteni azokat a pénzügyi és államgazdasági igényeket, amelyek abban a korban egy központosított feudális monarchia bel- és külpolitikai érvényesüléséhez szükségesek voltak. Ez azért lehetséges, mert Mátyás király végrehajtotta az állami jövedelmek gyarapításához nélkülözhetetlen kétirányú reformokat, azaz jobban kiaknáztta a hagyományos, rendes királyi jövedelmeket, de ezek mellett az adózás rendszeresebbé

23 *Szilágyi L.*: A kancellária szerepe i. m. 25., 34–36. *Kubinyi A.*: A királyi kincstartók i. m. 35–36., 49–50., 58.

tételével megnövelte a rendkívüli bevételeket is. A pénzügyi reformok (a zálogbirtokok visszavétele, a sómonopólium jobb kihasználása, a magánosok pénzverésének visszaszorítása, a harmincadok visszavétele, a nemesérc kincstári beváltásának megszorgitása) révén a királyi rendes bevételek, amelyek a 15. század közepén körülbelül évi 113.000 forintra rúgtak, 1463-ban már körülbelül évi 300.000 forintot tettek ki. Még nagyobb pénzügyi eredményt ért el Mátyás a rendkívüli adó, a *subsidium* igénylésével. Az átlagos jövedelem az adóval együtt az 1470-es években elérte az évi 800.000 forintot, uralkodása utolsó éveiben meg is haladta.²⁴ Nem kétséges, hogy nem utolsó sorban ez tette lehetővé Mátyás eredményes harcát a török ellen.

Mátyás pénzügyi reformjai azonban nem voltak tartósak. A királyság bevételei 1495-ben (egy hónap híján két esztendőben) már csak 314.790 forintot tettek ki.²⁵ Ebből az adó körülbelül 240.000 forintra rúgott, elég keveset hoztak a rendes királyi bevételek, körülbelül 75.000 forintot. A kincstartóság tehát kisebb pénzügyi eredménnyel működött, mint Mátyás idején. A rendes (tehát az adó nélküli) királyi bevételek például 1523-ban Thurzó Elek királyi kincstartó költségverése szerint évi 190.000, Várdai Pál költségvetése szerint évi 88.000 forintra rúgtak.²⁶ A királyi javakat, jövedelmi forrásokat ebben a korszakban ismét elzálogosították. A *subsidium* bevétele is csökkent, és az adóösszegek szétfolytak a megerősödött rendi adóigazgatás ellenőrizhetetlen csatornáin. A királyság pénzügyi helyzetének romlása is hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország nem tudott ellenállni a hatalma tetőpontjára ért török birodalom nyomásának. Mohács után újból rendezni kellett a megmaradt országrész pénzügyigazgatását, most már nem nagyhatalmi célok, hanem az önálló állami élet pusztá fenntartása érdekében.

A Mohács utáni politikai változások és a pénzügyigazgatás

Azok a történeti változások, amelyek a Habsburg-ház uralomra jutásával, a török hódoltsággal, az ország három részre való szakadásával következtek be Magyarország történetében, az államigazgatás, azon belül a pénzügyigazgatás fejlődésében is új korszakot nyitottak meg. Az 1526 előtti állam területének körülbelül egyharmadát kitevő királyi Magyarország a Habsburgok által kormányzott birodalom részévé vált, tagja lett a Habsburg jogar alá összegyűjtött államok, tartományok csoportjának. A török uralom következtében meggyengült, jelentőségét veszített Magyarországnak ebben a birodalomban nem központi, hanem periférikus jelleg jutott osztályrészül. A birodalom életét a Bécsben kifejlődött központi igazgatási szervezet irányította, s ez a szervezet többé-kevésbé kiterjesztette befolyását a birodalom egyes részei, így Magyarország igazgatási apparátusa fölé is.

24 *Mályusz E.*: A magyar állam i. m. 53–55. *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. In: Századok 116. (1982) 501., 506.

25 *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai, 1555–1562. In: Századok 116. (1982) 513.

26 *Hermann Zsuzsanna*: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. In: Századok 109. (1975) 328–331.

A Habsburgok birodalmukban, a legtöbb európai államhoz hasonlóan, az igazgatási szervezet korszerűsítésére törekedtek. Ez a birodalom hatalmi állásának alapvető követelménye volt. A korszerűsítés egyik igen fontos mozzanatának minősült a már említett központosítás, vagyis központi hatósági szervek felállítása és az egyes országok, tartományok szervei fölé való helyezése. A bécsi udvar ezt a központosítást már a 16. századtól kezdve az összbirodalmi koncepció szerint igyekezett megvalósítani. Az összbirodalmi törekvések fő célja az abszolút monarchia létrehozása volt. Ennek útját egyengette a pénzügyigazgatási szervezet is. A pénzügyigazgatás központosítását a legfőbb pénzügyi szervnek, a Bécsi Udvari Kamarának kellett biztosítania. Vizsgálódásunk egyik lényeges szempontja: hogyan hatott az összbirodalmi irányzat a magyar kamarai pénzügyigazgatás fejlődésére, önállóságára.

Ismeretes, hogy a magyar országgyűlések és a magyar rendek a 16. századtól kezdve különféle módon és mértékben szembeszegültek a bécsi politikai irányzattal, és a megmaradt országrész igazgatási önállóságát a lehetőségekhez képest megőrizni igyekeztek. Mindez kihatott a magyar pénzügyigazgatás fejlődésére, önállóságának mértékére is.

Az összbirodalmi irányzat és a magyarság függetlenségi törekvéseinek vizsgálatánál igen fontos, hogy a magyar viszonylatban helyesen értékeljük a központi uralkodói hatalom és a rendek politikai ellentéteinek kérdését. A központosított állam kifejlődésében, az abszolutizmus kialakulásában a szokványos értelmezés szerint a fejedelmi hatalom általában pozitív, a rendi hatalom negatív, visszahúzó szerepet játszott. Így volt ez főleg olyan esetekben, amikor a nemzeti állami fejlődés és a központosítás egybeesett, nem állt ellentétben egymással. Magyarországon e fejlődés súlyos ellentmondása, hogy az egyébként szükséges központosítás, lévén elsősorban birodalmi érdekű, kedvezőtlenül befolyásolta az ország függetlenségét. A konzervatív rendi mozgalom pedig, amely ellensúlyozni igyekezett az összbirodalmi központosítást, pozitív szerepet játszott a függetlenség vonatkozásában. A központi hatalom és a rendiség ilyen szembenállása esetében el kell ismerni a politikai életben bizonyos rendi koncentráció jogosultságát is. Mindkét irányzat súlyos politikai küzdelmet vívott a 16. és 17. század folyamán a pénzügyi függetlenség kérdésében is, s ez lényegesen hozzájárult a magyar pénzügyi kormányzat sajátos arculatának kialakulásához.

Végül, de nem utolsósorban, alapvető jelentőségű tényező volt a pénzügyigazgatás fejlődésében is a török elleni küzdelem. Ez nemcsak a pénzügyi kormányzat állandó tökéletesítését tette szükségessé, hanem mind a birodalom központi kormányzatát, mind a vele szemben álló rendi függetlenségi irányzatot is arra kényszerítette, hogy a pénzügyek vonalán lehetőleg optimális viszonyokat alakítson ki. Így szükségessé tette bizonyos pénzügyigazgatási kérdésekben a két irányzat ellentétének csökkentését, a két tábor politikai kompromisszumát.

Ennyiben kívántunk kitérni a 16. és 17. századi magyar történeti fejlődés főbb politikai vonalainak ismertetésére, felvázolására. Ez azért volt szükséges, mert a főbb irányzatok ismertetése olyan vizsgálati szempontokat ad, amelyek segítségével könnyebb eligazodni az akkori pénzügyigazgatási viszonyok szövevényében.

I. A MAGYAR KAMARA FELÁLLÍTÁSA, HIVATALI UTASÍTÁSAI

A Magyar Kamara felállítása szorosan összefüggött azzal a pénzügyigazgatási reformmal, amelyet I. Ferdinánd 1527-ben hajtott végre az osztrák örökös tartományok pénzügyigazgatásának megjavítására. Erre a reformra azért volt szükség, mert I. Miksa kísérletei központi pénzügyi hatóság létesítésére tulajdonképp nem sikerültek. Az 1498-ban Bécsben felállított Udvari Kamara, amint említettük, csak ideiglenesen, bizonyos években működött, és 1514 után megszűntette tevékenységét. Az állami pénzügyek vitele a kincstartó hatáskörébe került, aki tagja volt az 1518-ban újjászervezett udvari tanácsnak, s ezzel a pénzügyek legfelsőbb ellenőrzése is az udvari tanácshoz került. Mindez nem oldotta meg a központi pénzügyi hatóság felállításának ügyét, pedig erre a pénzügyek rendezése miatt nagy szükség volt.

Ezt a hiányt igyekezett I. Ferdinánd megszüntetni azzal, hogy 1527-ben újból felállította a *Hofkammer*-t. Az új központi pénzügyi hatóság élére a volt kincstartót helyezte, aki mellett két tanácsos, egy *Pfennigmeister* (pénztáros), egy titkár, egy *registrator* és néhány írnok végezte az új hatóság teendőit. Feladatuk a királyi javakból származó bevételek kezelése volt. A *Hofkammer* már a testületi ügyintézés szerint dolgozott, amelynél a tanácsülések játszottak döntő szerepet. A Bécsi Udvari Kamarát a tartományi vagy országos kamarák fölé helyezték.²⁷ Az országos kamarák közé tartozott az 1528. január 8-i királyi utasítással felállított Magyar Kamara is, amelynek feladata I. Ferdinánd magyarországi felségjövödelmeinek birtokba vétele és kezelése lett.

A Magyar Kamara felállításánál I. Ferdinánd figyelembe vette Magyarország addig kialakult pénzügyigazgatási szervezetét is. A Kamara élére az addigi királyi kincstartó, Gerendi Miklós erdélyi püspök került, melléje négy tanácsost neveztek ki, mégpedig Nádasdy István budai várnagyot, Pempflinger Istvánt, a budai vár udvarbíráját, Sibrik Oszvaldot és Török Istvánt. A kamarai tanács összetételénél I. Ferdinánd bizonyos központosítást hajtott végre az addigi legfelsőbb magyar pénzügyigazgatásban, hiszen a kincstartóság mellett a Magyar Kamarába olvasztotta a budai vár udvarbírói és várnagyi tisztségét. Ezek, mint említettük, a királyi udvar alá rendelt birtokok ügyeivel foglalkoztak.

Az új pénzügyi hatóságot az 1528. január 8-i utasítás is hol Kamarának, hol Kincstartóságnak nevezte, a vezetőt a királyi rendeletek többnyire kincstartónak címezték. A tanácsosok azonban már a Kamara tanácsosai elnevezést kapták. A tanács alá rendelt személyzet összetétele ugyanolyan volt, mint az 1526 előtti kincstartóságnál. Jobbára csak a testületi tanácskozás, amelyet a kincstartó vezetett, s amelyen a testület tagjaiként a tanácsosok vettek részt, különböztette meg a Kamarát a kincstartói hivataltól.

A Budai Kamara a Mohács utáni zűrzavaros politikai helyzetben nem fejthetett ki eredményes működést. Jövödelmei alig voltak, pedig pénzt gyakran kértek tőle, erre

27 Fellner, Th., Kretschmayr, H.: Hofkanzlei i. m. 68–69.

kölcsönt is vett fel.²⁸ A török seregek közeledtére 1529-ben a Kamara Budán megszüntette tevékenységét. A Magyar Kamarát I. Ferdinánd Pozsonyban 1531. július havában állította fel újra, és 1531. július 21-én új utasítást is adott részére. I. Ferdinánd magyarországi kamarai ügyeit 1529-től 1531-ig, a Magyar Kamara tevékenységének szünetelése idején, a Bécsi Udvari és az Alsó-Ausztriai Kamara látta el.²⁹

A Pozsonyi Kamarának 1531-ben adott új utasítása a Kamarát még a királyi jövedelmek „*administratio*”-jának, az élére állított Pempflinger István bárót, a volt budai udvarbíró, a megszünt Budai Kamara tanácsosát „*superior et superintendens*”-nek nevezi, s a melléje rendelt tanácsosokat pedig „*administratores, coadministratores*” névvel illeti. Az új utasítás egyébként tartalmilag csak annyiban különbözött az 1528. évitől, hogy a hivatali titoktartást a tisztviselők lelkére kötötte, s megkívánta, hogy a tanácsüléseken a tanácsosok többsége jelen legyen, ezzel a testületi ügyintézés fontosságát hangsúlyozta.³⁰

Az 1528. és 1531. évi utasítás csak nagy vonalakban szabályozta a Magyar Kamara működését, s ez nem felelt meg a kamarai pénzügyigazgatás újabb és újabb követelményeinek. A kamarai pénzügyigazgatás akkor az egész Habsburg birodalomban átrendeződésen ment keresztül. Ezt jelezte a Bécsi Udvari Kamarának 1537-ben, az Alsó-ausztriai Kamarának 1539-ben kiadott új utasítás is. A Magyar és a Cseh Kamara részére az uralkodó 1548-ban bocsátott ki új hivatali utasítást.

Az 1548. december 12-i magyar kamarai utasítás jelentősége alapvető a 16. és 17. századi pénzügyigazgatás történetében, mert tulajdonképp ennek alapján végezte munkáját a Magyar Kamara a 18. század elejéig. Ez tette állandóvá a testületi ügyintézkést, a kamarai tanács működését.³¹ Az 1548. évit követő 1561., 1569. és 1672. évi kamarai utasítások szövege nagyrészt egyezik az 1548. évi szövegével, s csak néhány kérdésben hoz újabb, de a hivatali működés egészét meg nem változtató intézkedést.³²

Az 1548. évi és a későbbi utasítások már kimondottan Magyar Kamaráról (Magyar Királyi Kamaráról), kamarai tanácsról tesznek említést, s a vezetőt (elnököt) pedig *praefectus*-nak nevezik. Az utasítások megállapítják a Magyar Kamara személyzetét, szabályozzák belső szervezetét, az ügymenet módját, a Kamara hatáskörét és teendőit, pénzkezelését, s végül az uralkodóhoz, illetve a Bécsi Udvari Kamarához való viszonyát.³³ Természetesen, mint minden hivatali utasítás, a kamarai is arról rendelkezik, hogyan kell valamit végrehajtani, elintézni, megszervezni. A gyakorlati megvalósulást, a végrehajtást már egyéb forrásoknak, a kamarai ügyvitelben keletkezett iratoknak,

28 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 119. *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Bp. 1888. 47–51. A kamara vezetőjének kinstartói címére: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1528. Juli 6. *Thesaurario et consiliariis camerae in Hungaria.*

29 A magyar kamarai ügyeket a Budai Kamara látta el. l. erre vonatkozólag ÖStA AVA FHKA HKA HFU iratait a megfelelő évekből.

30 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 124. *Kérészy Z.*: Adalékok i. m. 36.

31 l. a tanácsülésről vezetett feljegyzéseket: MNL OL E 1 - 1549 - 1 - 1–239.

32 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás. i. m. 126. *Kérészy Z.*: Adalékok i. m. 46–48.

33 Az 1528. és 1548. évi utasítás kiadva *Kérészy Z.*: Adalékok i. m. 161–183. Az 1569. évi utasításra és ennek szövegétől az 1548., 1561. és 1672. évi utasítások szövegének eltéréseiről *Theodor Mayer*: Das Verhältnis der Hofkammer zur ungarischen Kammer bis zur Regierung Maria Theresias. In: Mitteilungen des Institut für Österreichische Gesichtsforschung, Ergänzungsband IX. Heft. 1. 57–79.

számadáskönyveknek, stb. kell tükrözniök. Magukat a kamarai utasításokat a történeti irodalom elég részletesen ismertette. Kisebb mértékben foglalkozott ugyanez az irodalom a többi írott forrás alapján a Magyar Kamara történetével, tehát a hivatali utasítások rendelkezéseinek végrehajtásával. A továbbiakban az utasítások rendelkezéseiből kiindulva, az eddigi történeti irodalom eredményeinek felhasználásával, a még fel nem tárt levéltári források segítségével ismertetjük a Magyar Kamara területi és működési hatáskörét.

II. A MAGYAR KAMARA TERÜLETI ILLETÉKESSÉGE

A török hódoltság, az ország három részre való szakadása kedvezőtlenül érintette a Magyar Kamara területi, működési hatáskörét, hiszen a török által elfoglalt terület és Erdély kiszakadtak a Habsburg uralkodók hatalmi köréből. Ez a kiszakadás azonban mégsem volt olyan nagymértékű, olyan kedvezőtlen, mint ahogy azt az ország területi megosztottsága miatt várni lehetett volna. A török csak lassan tudta a meghódított területet uralma alá hajtani, s a magyar jogrendet, a magyar államigazgatás bizonyos elemeit sohasem tudta teljesen kiszorítani. A török katonai uralma ugyan szilárd volt a megszállt területen, de a magyar adózási rendszer bizonyos fokig, bizonyos hódoltsági területen fennmaradt az újonnan bevezetett török adózási rendszer mellett. Ismeretes tény, hogy a hódoltsági terület egy részén, magyar-török megegyezés következtében, kettős adózási rendszer alakult ki, s ennek alapján a török területen élő jobbágyok az állami adó, a *dica* felét fizették. Az újabb kutatások szerint bebizonyosodott, hogy ez a teherviselés nemcsak az állami, hanem annál jóval nagyobb mértékben, a földesúri adózásra is kiterjedt.³⁴

Mindez a Magyar Kamara tevékenységét is érintette, hiszen a Kamara az adózás, a tizedbehajtás, a magyar-török határ mentén fekvő kincstári és váruradalmak igazgatásában jelentős feladatokat látott el. Érdekes módon tükrözik a török hódoltsággal kapcsolatos jogi felfogást a Magyar Kamarának kiadott általános hivatali utasítások. Ezekből az derül ki, hogy a királyi Magyarország sohasem mondott le a török által megszállott területek feletti joghatóságról, s a Magyar Kamara hatáskörét jogilag mindig az egész ország területére értette. Az 1528. évi utasítás szerint a Kamara hatásköre Magyarország, Horvátország, Szlavónia, Erdély és a királysághoz tartozó más tartományok területére terjedt ki.³⁵ Az 1531. évi utasítás általában csak a magyar királyságról tesz említést.³⁶ Az 1548., 1561., 1569. és 1572. évi utasítások szabályozása a területi illetékesség kérdésében teljesen azonos. E szerint a Kamarának nemcsak

34 I. erre *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

35 *Kérészy Z.*: Adalékok i. m. 161.

36 uo. 169.

Magyarországon, hanem Horvátországban, Szlavóniában, Erdélyben s a magyar korona alá tartozó más területrészekben is viselnie kellett a királyi javak gondját. Erdély esetében az utasítások hozzátették, hogy ott a kamarai igazgatás majd csak akkor kezdődhet el, ha e részek a király kezére visszajutnak.³⁷ Tudjuk, hogy az erdélyi részek tartós érvénnyel a török uralom végéig nem kerültek a Habsburgok hatalma alá, így Erdélyre a Magyar vagy a Szepesi Kamara hatásköre nem terjedt ki.

Változást hozott a Magyar Kamara területi illetékességében a királyi Magyarországon belül 1567-ben a Szepesi vagy Kassai Kamara (Kamarai Adminisztráció) felállítása. A Szepesi Kamara alá a királyi Magyarország északkeleti részének, a Heves, Borsod, Gömör és Szepes megyék nyugati határától keletre eső területek pénzügyigazgatását helyezték. A kamarai igazgatás e kettéosztása kiterjedt a török uralom alatti területre is.

E változás alapján a következőképp festett a Magyar és a Szepesi Kamara területi illetékessége, mind a királyi Magyarországon, mind a török alatti országrész vonatkozásában. A Magyar Kamara alá az 1580-as évek adóösszeírásai szerint a királyi Magyarország következő megyéit sorolták: Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Lipót, Turóc, Zólyom, Bars, Hont, Komárom, Esztergom, Nógrád, Sopron, Moson, Győr, Veszprém, Zala, Vas, esetleg Somogy megyét, Horvátországból pedig Varasd, Zágráb és Kőrös megyét.³⁸ A török hódoltsági területből a Dunántúl odaeő részére, a Duna-Tisza közének felső részére terjedhetett ki adózási ügyekben többé-kevésbé a Magyar Kamara hatásköre.³⁹

A Szepesi Kamara alá az 1567. évi megosztás szerint mind a királyi Magyarország, mind a török alatti középső országrész területéről a következő megyéket osztották: Szepes, Sáros, Abaújvár, Torna, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros, Szatmár, Szabolcs, Belső- és Külső-Szolnok, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes megyéket.⁴⁰ (E megyékből a Duna-Tisza közén fekvő Pest, Solt megye, Heves és Borsod megye déli része, a Tiszántúlon Belső- és Külső-Szolnok megye, Bihar megye nyugati része, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál, Temes megye a török uralom alatti részen feküdt.) A török uralom alatti terület nagysága, amint tudjuk, többször változott, legnagyobb kiterjedését a 17. század második felében érte el. Ezekre a változásokra, mivel a pénzügyigazgatás vonatkozásában a magyar és a török terület határa amúgy is összemosódott, bőven szükségtelen kitérni. Szükséges azonban azt megjegyezni, hogy a Magyar Kamara számos esetben a jogilag alája rendelt Szepesi Kamara működését is ellenőrizte.

A területi illetékesség e körvonalazása után arra is ki kell térni, hogy a Kamara elvi állásfoglalása mellett milyen méretű és milyen jellegű volt ténylegesen a kamarai

37 Mayer, Th.: Hofkammer i. m. 61. A műben közreadott utasítások 12. pontja szól a területi illetékességről.

38 MNL OL E 105 - 3 - 7-9., 327-328. *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai, 1555-1562. In: Századok 116. (1982) 150.

39 vö. Szakály F.: Magyar adóztatás i. m. 23-24., 81., 68-88.

40 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 163.

hatáskör a töröktől megszállott országrészen. Nyilván jóval kisebb, mint ahogy azt az említett utasításokból, szabályzásokból következtetni lehet.

A hódoltsági területen a legnagyobb mértékű a magyar földesúri adóztatás volt. Ennél kisebb méretűre becsülhető az egyházi tized beszedése, még kisebbre az állami adók (*dica*, ingyenmunka) behajtása. A Kamarák a földesúri terhek behajtásával főleg a váruradalmak esetében foglalkoztak. Ezzel, míg a három nagy végvár, mégpedig Szigetvár, Gyula és Eger nem került a török kezére, akadt is dolguk. A 17. században erősen csökkentek az ilyen jellegű feladatok.

A Magyar és a Szepesi Kamara rendszeresen bérbe vette a 16. század folyamán a pécsi, csanádi, váci és egri püspökség, a század második felében inkább csak a váci, egri püspökség és az esztergomi érsekség tizedeit. A tizedbérlet az említett püspökségek hódoltsági területeire is kiterjedt. A Kamara e munkája szintén csökkent a három nagy végvár eleste után. Egyházi tizedet természetesen nem csak a Kamara, hanem a földesurak is bérbe vettek, sőt az egyház természetben is beszedhette ezt a járandóságát.

A kamarai tevékenység a török hódoltsági területen valószínűleg a *dica* behajtásánál volt a legnagyobb, bár ezt is csökkentette az, hogy az adóigazgatás a hódoltsági területen is vegyes, királyi-rendi jellegűnek minősült. Az adóbehajtás méreteire tájékoztatást adhatnak az 1588. évi adóösszeírás adatai, mely szerint a királyi részeken ekkor 12.729 egész, a török hódoltsági területen 7.596 fél portát írtak össze.⁴¹ A 17. század folyamán a hódoltsági adóporták száma erősen csökkent.

Azokban a pénzügyigazgatási ágakban, mint például a harmincadigazgatásban, a kincstári sógazdálkodásban, amelyek kizárólag kamarai hatáskörbe tartoztak, a Kamarák tevékenysége a török hódoltsági területen jelentéktelen volt. Így a kamarai igazgatás épp a kimondottan kamarai jellegű gazdálkodásnál minősült a leggyengébbnek.

Meg kell említeni ugyanakkor azt is, hogy a Magyar Kamara nemcsak a pénzügyeknél, hanem más államigazgatási ügyekben is kiterjesztette, illetve megtartotta befolyását a török hódoltsági területen. Így például birtokadományozások, kiváltságok kiadása, védelme dolgában többször kellett intézkednie. A jászok és a kunok, bár területük a török által megszállt részen feküdt, a Magyar Kamara védelmét élvezték. Ennek fejében természetesen a szokott *taxa*-t meg kellett fizetniük, és ajándékokkal is tartoztak.⁴² A *taxa*-t többnyire a végvárak őrsége kapta meg.⁴³ Mindezek csak szórványosan adták munkát a Kamarának.

41 MNL OL E 105 - 3 - 7-9.

42 MNL OL E 15 - 1653. november 29. - No. 30., december 11. - No. 52.

43 Szakály F.: Magyar adóztatás i. m. 75-76.

III. A MAGYAR KAMARA HATÁSKÖRE

Birtokügyek

A Magyar Kamara feladatkörébe, amint erre már utaltunk is, elsősorban a királyi javak és a felségjogon alapuló jövedelmek kezelése, s az e javakból származó bevételek felhasználása tartozott. E vonatkozásban az 1526 előtti királyi kincstartóság (és a budai királyi udvarbírói hivatal) hatáskörét örökölte.⁴⁴

A Magyar Kamara részére kiadott utasítások, főleg a legkorábbiak (az 1528. és 1531. évi) még nem határozták meg elég részletesen és szabatosan ezeket a teendőket. Az 1528. évi utasítás először azt írja elő, hogy a Kamara tisztviselői vizsgálják meg a II. Ulászló és II. Lajos uralkodása alatt keletkezett királyi adósságokat, birtokadományokat, az elzálogosított királyi javakat, az elidegenítések jogosságát. Ezután tér ki a bányák, a harmincadok s más királyi jövedelmek ügyeinek szabályozására.⁴⁵ Az 1531. évi utasítás csak sommásan említi a királyi jövedelmeket (nemesfém- és sóbányák, sóhivatalok, vámok, harmincadok, halászat, stb.) A kamarai jövedelmek közé sorolja ezzel szemben az egyházi birtokok bevételeit is, amelyek abban az időben az utasítás szerint királyi kezelésben voltak.⁴⁶ Az 1548., 1561., 1569. és 1672. évi utasítások még pontosabban és részletesebben foglalkoznak a királyi jövedelmekkel, bár a hangsúly nem mindig a legfontosabb kamarai teendőn van. Az utasításokban a fejezetek leszámozása egyezik. Az utasítások 15. fejezete például a rendes királyi jövedelmek közé sorolja elsősorban az arany-, ezüst-, réz-, és sóbányák bevételét, továbbá a harmincadot, más vámokat, majd a kamarahasznát és a szabad királyi városok cenzusát.⁴⁷ Az utasítások 16., 17. és 19. pontja a bányaügyeket tárgyalja, amelyeknél mind az 1569., mind az 1672. évi utasítás szövegében eltérések vannak.⁴⁸ A 18. fejezet szól a pénz ellenőrzéséről, a hamis pénzt verők üldözéséről. A 20., 21., 22., 23., 24. fejezet a harmincadról és a marhakereskedelemről, a 25. a sóbányákról, a 26-28. fejezet az adókról intézkedik. A 29. fejezet a királyi javak és jövedelmek elzálogosításának felülvizsgálatát, a 31. a városi kiváltságok ellenőrzését, a 32. a régi kincstári adósságok felülvizsgálatát rendeli el.⁴⁹

Voltak úgynevezett rendkívüli királyi jövedelmek, ezek közé lehetett számítani az utasítások szerint például a hadiadót, a fiskális javak bevételeit, a csempészség miatt elkobzott árukat, az üresedésben lévő egyházi birtokok jövedelmét. Az utasítások a

44 vö. A Magyar Kamara felállításáról szóló fejezet.

45 *Kérészy Zoltán*: Adalékok a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetéhez. Bp. 1916. 161–163. Az 1528. évi utasítás itt kiadott szövegének megfelelő része.

46 uo. 169. Az 1553. évi utasítás szövegének megfelelő része.

47 *Mayer, Th.*: Hofkammer i. m. 61–62. Az 1569. évi kamarai utasítás szövegéből. A tanulmány lábjegyzetben közli az 1548., 1561., és 1672. évi utasítások eltéréseit az 1569. évi utasítástól. Az eltérések nem lényegesek.

48 uo. 62–63.

49 uo. 63–68.

hadiadó esetében meghagyják a Kamarának, hogy az adóbehajtás körüli rendellenességeket szüntesse meg.⁵⁰

Az utasításoknak a rendkívüli bevételekkel kapcsolatos felsorolása, minősítése nem mindig egyezik a tényleges jogi helyzettel. A csempészett javak elkobzásából származó bevételt tévesen osztják a rendkívüli bevételek közé, mert ez a harmincadjövedelem tartozéka volt, s csak azon belül lehetett rendkívüli. Az üresedésben lévő egyházi javakat is a királyi kegyúri és adományozási jog alapján használhatta a Kamara, tehát ez is rendes bevételnek minősült. A fiskális javakból származó bevételt is a rendes jövedelmek közé kell sorolni.

A továbbiakban elsősorban azokkal a kamarai feladatokkal foglalkozunk, amelyek szorosan a királyi- és felségjövodelem kezeléséhez, azzal kapcsolatosan a jövedelmek átvételéhez, a számadások ellenőrzéséhez kapcsolódtak.⁵¹ E feladatok közé kell sorolni a birtokjogi és birtokigazgatási teendőket, a bánya- és sóügyet, a harmincadügyeket, a Kamara egyházi jellegű feladatkörét, az egyházi tized használatát. Csak ezek után tárgyaljuk a nem felségjövodelemnek minősülő adó ügyét, amelyet a Magyar Kamara a rendekkel közösen intézett. A Magyar Kamara közigazgatási teendőire,⁵² szervezetének és ügyvitelének ismertetésére e monográfia második részében térünk ki.

A kamarai pénzügyigazgatás egyes ágainak vizsgálatával azt igyekezünk megállapítani, hogyan sikerült a királyi Magyarországnak előbbre lépni a pénzügyek jobb megszervezésében, a pénzügyigazgatás központosításában. Hogyan hatottak erre a folyamatra a már említett politikai tényezők, mégpedig a bécsi ösztöndíj iránymutatás, a magyar függetlenségi törekvések, a központi hatalom és a rendiség politikai harcai, s végül, de nem utolsó sorban, a török terjeszkedés elleni állandó katonai készenlét.

1. Birtokjogi és birtokgazdasági ügyek

A birtokjogi és birtokgazdasági ügyek intézése a királyi pénzügyigazgatás legrégebbi feladatai közé tartozott. A birtokjogi hatáskör ellátásának egyik igen fontos célja az volt, hogy érvényesítse a királyi kincstár tulajdonjogát az ország uratlan, gazdátlan földterületeire, az örökös nélkül elhalt, továbbá a hűtlenség vagy törvénysértések miatt elkobzott vagyonokra. Ezeket a jogokat az uralkodói hatalom minden európai országban vitathatatlanul gyakorolta. Kérdéses inkább csak az volt, hogy a magvaszakadt nemesi családok birtokait és az elkobzott javakat a király milyen megkötöttségek mellett vehette birtokba. A korlátokat rendszerint a nemesi rendek állították az uralkodói törekvések elé, hiszen a háramlással, az elkobzással kapcsolatos királyi jogok a nemesi birtokjogot többnyire hátrányosan érintették.

Súlyos politikai vitákat szült a királyi hatalom és a rendek között az is, mi történjék a királyi tulajdonba került, háramlott és elkobzott birtokokkal. Az uralkodói hatalom e birtokoknál korlátlan tulajdonjogra törekedett, a nemesség viszont ahhoz ragaszkodott,

50 uo. 66. A kamarai utasítás 27. és 28. fejezete. Itt szó volt a *lucrum camerae*-ről, a városi cenzusról és *taxa*-ról.

51 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 121.

52 uo. 119.

hogy az uralkodó az ilyen birtokokat adományozás útján vagy esetleg más módon ismét a nemesség tagjainak kezébe juttassa vissza. A birtokok előbb vázolt igénybevétele, majd eladományozása, elidegenítése tehát nemcsak a királyi jövedelmekre hatott ki, hanem fontos politikai eszköz is volt az uralkodói hatalom érvényesítésére.

A királyi birtokjognak volt egy igen kényes része, amely az egyház kezében lévő birtokok királyi használatával kapcsolatos. E birtokjog révén a királyi hatalom többé-kevésbé az egyházi javak hasznából is részesedett, illetve egyházi birtokokat is igénybevetett a pénzügyigazgatás céljaira.

A birtokügyi feladatok közé tartozott természetesen az előbb említett birtokok gazdálkodásának irányítása és ellenőrzése, az ebből származó jövedelmek bevételezése, hovatartozása katonai vagy egyéb célokra. Ez a kamarák rendszeres feladata volt. A politikai viszonyok – mint például Magyarországon a török terjeszkedés – befolyásolták azt, hogyan fejlődött az egyes történeti korszakokban a kincstári birtokgazdálkodás és elsősorban milyen célokat szolgált.

a. Háramlás, birtokelkobzás

A kihalt, magvaszakadt nemesi családok birtokait a magyar jog szerint is az uralkodó örökölte. E birtokok arra a jogi személyre (a mindenkori uralkodó személyére) szálltak vissza, akitől az adományozás származott.⁵³ (Más jogi megfogalmazás szerint a birtokok az uralkodói hatalmat biztosító és jelképező királyi koronára szálltak vissza.)

A királyi vagyon eladományozása a középkorban, amint említettük, állandóan csökkentette az uralkodó gazdasági erejét, a magyar feudális jogrendszer azonban a háramlás révén lehetőséget adott arra, hogy a királyi kincstár újabb és újabb birtokok tulajdonába jusson. Különösebb jelentőséget kapott mindez akkor, amikor az uralkodói hatalom bevételei növelése végett a hagyományos gazdálkodási ágak jobb kihasználására törekedett. Ezért a Magyar Kamarának is állandó feladatává tették a magszakadás figyelemmel kísérését.

Az 1548. évi kamarai utasítás, s a többi utasítás is, szigorúan meghagyta a Kamarai tagjainak, hogy a magszakadás vagy hűtlenség miatt a királyi kincstárra háramlott javakat lefoglalják, s a további intézkedésig a kincstár birtokában tartásuk. Meg kellett állapítani, hány jobbágy él az ilyen háramlott birtokokon, mennyi jövedelme van. A jövedelmezőbb birtokok esetében hasznosnak vélték a javakat a kincstár tulajdonában hagyni, s nem eladományozni. Azt is meghagyták az utasítások, hogy a háramlott javakat kamarai birtokok visszaváltására, cseréjére vagy kamarai adósságok törlesztésére használják fel.⁵⁴

Nem állítható az, hogy a Kamara elhanyagolta volna a fenti rendelkezések végrehajtását. Bécsben azonban ezt nem tartották elegendőnek, állandóan királyi rende-

53 *Pólya Jakab*: A magyar birtok és örökösödési jog fejlődése. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. (1894) 137–138.

54 Az 1548. évi kamarai utasítás rendelkezéseire l. *Kérészy Z.*: Adalékok i. m. 181. 2. jegyzet. *Mayer, Th.*: Hofkammer i. m. 75–76.

tekkel is figyelmeztették a Kamarát ilyen feladataira, és nem egyszer meg is rótták a feladatok (a háramlott birtokok összeírása, becslése) rossz elvégzése miatt.⁵⁵

A bécsi udvar azonban nem állt meg annál, hogy a Kamarát a háramlott birtokok lefoglalásával kapcsolatosan alaposabb munkára serkentse. A birodalom pénzügyi nehézségei, a pénzügyigazgatásban bekövetkezett rendellenességek a 16. század második felében az udvari köröket veszélyes pénzügyi módszerekre készítették. A Habsburg-ház, mint minden európai dinasztia, folytonos pénzsűkében volt. Miksa uralkodása alatt már 12 millió forintra rúgtak a bécsi udvar adósságai, Rudolf alatt az államháztartás nehézségei tovább növekedtek. Rudolf pénzügyi háztartását, amelyre a török elleni tizenöt éves háború újabb terheket rótt, az 1590-es években már csak bizonytalan eszközökkel lehetett a felszínen tartani. Rossz gazdálkodás, pazarlás miatt csökkentek a meglévő elégtelen jövedelmek is. Ugyanakkor a kincstár szorult helyzetét sokan gazdagodásra használták fel. E pénzügyi helyzetnek s a visszaéléseknek magyar viszonylatban az lett a következménye, hogy az udvar erőszakos, törvénytelen módon igyekezett a háramlásból vagy a nemesi birtokok más módon való lefoglalásából származó bevételeket növelni. Ezzel azonban támadást intézett a magyar nemesi birtokjog ellen, és bizonytalanná tette a nemesi tulajdonjogot is. A nemesi birtokviszonyokba való erőszakos beavatkozás túllépte azt a fokot, amelynél csak a központi hatalom és a rendek ellentéteiről lehetett szó. A beavatkozás, amelyhez a Habsburg uralkodó nemcsak magyar királyi jogkörét, hanem egyéb országaiból származó hatalmi fölényét is felhasználta, Magyarország politikai önállóságát is érintette.

A 16. század második felében már nagyra nőtt a politikai feszültség a birtokfoglalások miatt az udvar és a rendek között, s ez az országgyűléseken túlhevített légkört teremtett, a Magyar Kamara elleni gyűlöletet is szította. Az 1597. évi pozsonyi országgyűlésen a rendeknek a királyhoz intézett felirata heves szavakkal kelt ki a Magyar Kamara ellen, amely az uralkodó jogigényét a nemesi birtokokra önhatalmúlag, fegyveresen, a törvényes út megkerülésével érvényesítette. Követelték e súlyos visszaélés azonnali megszüntetését és a törvénytelenül elvett birtokok haladéktalan visszaszolgáltatását. Az 1597. évi 27. törvénycikkely ki is mondta, hogy a királyi *fiscus* ezentúl csak törvényes úton foglalhatja el a háramlott és más birtokokat, és a jogtalanul elvett birtokok visszaadását is elrendelte. A törvénycikk végére azonban az udvar önkényes királyi záradékot illesztett. E záradék szerint a fenti törvénycikk ügyében, amely igen fontos kérdést szabályoz, a király magyar tanácsosainak meghallgatásával később fog véglegesen dönteni. Ezt a záradékot az 1598. évi országgyűlés törvénytelennek minősítette.⁵⁶

A szóban forgó királyi záradék minden valószínűség szerint azért keletkezett, mert a Bécsi Udvari Kamara aggodalmát fejezte ki az 1597. évi 27. törvénycikkelynek az uralkodó érdekeit és jogait sértő tartalma miatt. Az udvar először úgy gondolta, hogy a törvénycikket ezért törölni kellene, később azonban a Magyar Kamara véleménye alapján csak a törvénycikk rendelkezéseinek enyhítését javasolta. Féltek ugyanis attól,

55 MNL OL E 21 - b - 1586. október 6. - 567 - 216., - 1588. május 18. - 569 - 119.

56 *Károlyi Árpád*: Illésházy István hűtlenségi pöre. Bp. 1883. 8., MOE VIII. 409., MOE IX. 20.

hogy az országgyűlés a törvénycikk megváltoztatása miatt nehézségeket fog gördíteni az adó megszavazása elé.⁵⁷

Az önkényes birtokfoglalások továbbra is az országgyűlési rendi sérelmek között szerepeltek. Az 1598. évi 39. törvénycikkelyben a rendek arra kérték a királyt, hogy a nemesi birtokok dolgában tartsa meg elődei dicséretes szokásait, s ne engedje meg, hogy a Kamarák nemesi birtokokat a törvényes eljárás mellőzésével vegyenek el. A már törvénytelenül elfoglalt birtokok dolgában pedig cselekedjék úgy, ahogy az igazság kívánja.⁵⁸ Az 1599. évi országgyűlésen is a *gravamen*-ek között szerepel az, hogy egyes nemeseket a kamarai tisztviselők birtokaikban háborgatnak. Az 1599. évi 31. törvénycikkely újból kérelem formájában adta elő, hogy a főurak és nemesek birtokai ügyében a peres ügyeket az ország törvényei alapján folytassák le. Az elhaltak birtokait a király ne adományozza idegeneknek, magának se tartsa meg, hanem érdemes honfiaknak adományozza.⁵⁹

A magyar rendek erősen kifogásolták a Magyar és a Szepesi Kamara hatáskörét, a kamarai jogszolgáltatást a háramlott nemesi javak elfoglalásánál, amint ez 1600 februárjában a királyt helyettesítő főhercegi leiratra adott válaszokból is látható. A rendek véleménye szerint az uralkodónak a háramlási és adományozási ügyekben csak a Magyar Királyi Tanácsot kellene meghallgatnia, s a Kamarát, mint pénzügyi hatóságot, saját hatásköre korlátai közé kellene szorítania.⁶⁰ A rendek úgy vélték, a Kamara csak pénzügyekkel foglalkozzék, és ne ártsa magát bele a nemesi birtokrendszer jogügyeibe. Arról, hogy az utóbbira a Magyar Kamarát a királyi instrukció is kötelezte a rendek, úgy látszik, nem tudtak.

A bécsi udvarnak és a Magyar Kamarának ezzel szemben olyan érvei voltak, amelyekkel a birtokfoglalásokat igazolni, magyarázni igyekeztek. Többször felmerült a birtokfoglalások kérdése olyan formában is, hogyha a magyar rendek korlátozni kívánják a királyi háramlási jogot, vajon mit tudnak a királynak cserébe jövedelemforrásként felajánlani. A harmincadjövödelmek ugyanis hűtlen kezelés miatt elúsztak, az adókivevés nem hozott sokat.⁶¹ Még a magyar királyi tanács is felhívta 1606-ban a nagy pénzszűkében lévő udvar figyelmét a háramlásra mint pénzforrásra a dúsgazdag Báthory István országbíró örökös nélküli elhalálózása alkalmával.⁶²

A bécsi udvar és a Magyar Kamara a háramlott birtokok elfoglalásánál alkalmazott szabálytalan eljárást azzal próbálta indokolni, hogy a magyar törvények által előírt peres eljárás igen hosszadalmas és ezért hátrányos a királyi kincstárra nézve. A háramlott birtokok elfoglalásánál kétféle peres eljárás volt szokásban. A főúri birtokok esetében külön bizottságok kiküldésével rövidített, rendkívüli eljárást lehetett alkalmazni, s ezzel az udvar szívesen is élt. A köznemesi birtokok ügyei azonban a rendes bíróságok hatáskörébe tartoztak, és ezeken az ilyen pert – a magyar joggyakorlat nyújtotta lehetőségek alapján – évtizedekig is el lehetett húzni. Ezért volt szokásban az ilyen

57 MNL OL E 21 - b - 1597. április 13. - 577 - 63–64., - 1597. április 17. - 577 - 81. MNL OL E 15 - 1597. április 19. - No. 75.

58 MOE IX. 188.

59 MOE IX. 201–202.

60 MOE IX. 346. A Magyar Kamara véleményére: MNL OL E 15 - 1600. március 17. - No. 30.

61 MOE IX. 278.

62 MOE XII. 23.

háramlott nemesi birtokot minél előbb eladományozni. Ilyen esetben az új tulajdonos már saját maga pereskedett az oldalági rokonsággal, s a hosszú pereskedés elkerülése végett inkább kiegyezett velük. A bécsi udvar már korán rájött arra, hogy a háramlások esetében a rendes peres eljárás hátrányos a *fiscus*-ra nézve. Ezért már 1561-ben meghagyta a Magyar Kamarának, hogy a köznemesi birtokok háramlása esetében is – a főúri birtokokhoz hasonlóan – a rendkívüli, rövidített eljárást alkalmazza.⁶³ Valószínűleg ez a rendelkezés volt a kiindulópontja a háramlott birtokok erőszakos kamarai lefoglalásának.

A Magyar Kamara, amikor a rendek erősen szidalmazták a háramlott birtokok lefoglalása miatt, a továbbiakban is mindig az előbb ismertetett jogi érvekhez tért vissza. Így történt ez a Bocskai-szabadságharcra kapcsolatosan is, amikor a magyar rendek a legerősebben léptek fel a törvénytelen birtokfoglalások ellen. A Magyar Kamara az udvarhoz küldött 1612. évi jelentésében újból kifejtette, hogy a hazai jogszabályok között nincs olyan, amely a főurak és nemesek magvaszakadt birtokainál a rövid peres eljárás lefolytatását lehetővé tenné. A főúri birtokok esetében segítségül lehet ugyan hívni a rendkívüli eljárást, de a vegyes, illetve a köznemesi birtokok esetében nincs ilyen módozat.⁶⁴

A Magyar Kamara 1630-ban is készített javaslatot az országgyűlési királyi előterjesztés céljára, s ebben a javaslatban ismét hosszasan kitért a kincstárra háramló birtokok peres eljárásának a kérdésére. Elmarasztalta a magyar rendi alkotmányt, amely tüzetesen szabályozza a nemesek egymás közötti birtokpereit, ugyanakkor a *fiscus* követeléseire nézve igen hátrányos rendelkezéseket tartalmaz. A nemesnek – hangsúlyozta a Kamara – saját peres ügyében joga van arra, hogy a királytól rendkívüli eljárás engedélyezését kérje. A Kamara szerint a királyi kincstárnak is biztosítani kellene, hogy jogait ne csak az országgyűlések alatti törvénykezési időszakokon, illetve a nyolcados törvényszék rendes törvénykezési időszakain, hanem rendkívüli peres eljárással is érvényesíthesse.⁶⁵

A peres eljárás egyszerűsítését azért is kívánta a Magyar Kamara, mert a háramlott birtokok sokszor valóban honvédelmi célra voltak szükségesek. Így például mikor 1650-ben Móré István szendrői kapitány örökös nélkül halt meg, vagyonát a Magyar Kamara a szendrői vár rég esedékes megerősítésére javasolta fordítani.⁶⁶ Az 1653. március 10-i királyi rendelet pedig úgy döntött, hogy ezentúl a háramlásokból, a birtokadományozásokból eredő minden jövedelmet a végek részére kell biztosítani.⁶⁷

A kincstári birtokszerzésnek a háramlásnál eredményesebb és a nemesség számára veszélyesebb módja volt a birtokok elkobzása. A nemesi birtokok elkobzására rendszerint hűtlenség, lázadás, felségsértés miatt került sor, de hatalmaskodás, a törvények

63 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1561. Juni 30. A Magyar Kamarához intézett rendelet fogalmazványa, amely a köznemesi birtokoknál is olyan eljárást szorgalmazott, mint a főúri birtokok háramlása esetében. Az aktában található királyi jogügyigazgatói vélemény még a *fiscus*-ra hátrányos kettős eljárásra adott javaslatot. Ezt a Bécsi Udvari Kamara már akkor sem fogadta el.

64 MNL OL E 15 - 1612. december 5. - No. 21.

65 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54.

66 MNL OL E 15 - 1650. február 10. - No. 3.

67 MNL OL E 21 - b - 1653. március 10. - 603 - 240–241.

megsértése, a királyi jövedelmek háborgatása, közerkölcsökbe ütköző élet is oka lehetett egy-egy birtokelkobzásnak. A nemesi birtokok elkobzásánál erősebb a politikai tényező szerepe, mint a háramlás esetében, ahol, amint láttuk, a rendek inkább csak a birtokok törvénytelen, erőszakos elvételét sérelmezték. Magyarország a 16. és 17. században, amint ez köztudott, súlyos fegyveres és politikai harcok színtere volt. E küzdelmek sok lehetőséget adtak az udvarnak arra, hogy hűtlenség vagy felségsértés címén birtokokat kobozzon el.

Az 1526 utáni években mind I. Ferdinánd, mind I. János király élt a birtokelkobzás, illetve a birtokadományozás eszközeivel az ellenfelek büntetése céljából, illetve hívek szerzése érdekében. A nehéz körülmények között működő Magyar Kamara akkor ezekkel a kérdésekkel csak kis mértékben foglalkozott, elsősorban az adóbehajtás, a katonaság eltartása kötötte le. Az 1560-as években sok szó esett a nemesektől előzőleg elfoglalt birtokok visszaadásáról, kártalanításáról. A birtokokat a belső zavarok alatt a katonaság foglalta le honvédelmi célokra. Az igénybevétel sokszor ideiglenes átruházással (*inscriptio*) történt. Egyes javak már a török kezében voltak, s azoktól kellett katonai erővel visszaszerezni. A katonaság által elfoglalt birtokok ügyeivel, a volt tulajdonosok kártalanításával többnyire a Bécsi Udvari Kamara foglalkozott. A rendek azt követelték, hogy a kisajátított birtokok ügyeit a Bécsi helyett a Magyar Kamara intézze, mert így nagyobb reményük lehet a birtokok visszaszerzésére. Hosszú országgyűlési viták után a király az 1569. évi 45. törvénycikkely alapján hozzá is járult ahhoz, hogy e birtokügyeket bizottságok vizsgálják meg, és a tulajdonjogukat igazolni tudó nemeseknek a Magyar Kamara az elfoglalt birtokokat adassa vissza. A végvárok fenntartásához szükséges javakat a király kárpótlás vagy birtokcsere ellenében tarthatta meg. A vitás ügyeket peres úton kellett tisztázni.⁶⁸ Az 1574. évi országgyűlésen a rendek panaszukat megismételték, mert a katonaság által elfoglalt javakat még nem adták vissza mindegyik tulajdonosnak, s a vitás esetekben keletkezett perek is elhúzódtak.⁶⁹

Az előbb ismertetett birtok foglalások még nem minősültek elkobzásnak. Az 1590-es években azonban a bécsi udvar, említett pénzügyi nehézségei miatt, a birtokelkobzás erőszakolását is felhasználta a jövedelmei növelésére.⁷⁰ Az elkobzás céljából indított fiskális perek okai, illetve inkább ürügyei igen változatosak voltak. Nádasdy Tamás ellen vérfertőző házasság miatt indítottak pert, mert feleségül vette unokatestvérét. Petheő Ferenc ellen erőszakoskodás miatt jártak el, mivel állítólag egy köznemest kiheréltetett. Homonnai Bálint erőszakosan elfoglalta Nevicke várát, ez a vád nem volt alaptalan, de a Homonnai ellen indított eljárás erőszakos és szabálytalan. Paczot Ferencet azzal vádolták, hogy rokonát megsebesítette. Pert indítottak Balassa András és mások ellen is. Rákóczi Zsigmond, Felső-Magyarország egyik legvagyonosabb főura sem kerülhette el a perbefogást, vádaskodást.⁷¹

68 MOE V. 187–189., 272., MNL OL E 15 - 1570. január 10. - s. n.

69 MOE VI. 11., 123.

70 *Acsády Ignác*: Régi magyar birtokviszonyok, 1494–1598. Bp. 1894. 60. *Károlyi Á.*: Illésházy István i. m. 8.

71 MNL OL E 21 - b - 1601. szeptember 14. - 580 - 118. MOE X. 102–103., *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond. Egy dinasztia születése. In: A debreceni Déry Múzeum évkönyve 1978. Szerk. Dankó Imre. Debrecen, 1979. 72–74.

A Bécsi Udvari és a Magyar Kamara, amely a peres eljárások fő mozgatója volt, nagy anyagi hasznot várt ezektől az elkobzásoktól. Szándékukat a Kamarák nem is rejtették véka alá, s az országgyűlés megtartását 1600 után elsősorban azért sürgették, hogy az országgyűlések alatti törvényhozási üléseken az elkobzási pereket minél előbb be lehessen fejezni. A rendek ezzel szemben igyekeztek a perek lefolytatása elé akadályokat gördíteni. Mindez nem tetszett a Bécsi Udvari Kamarának, s 1601-ben is azt sürgette a királynál, hogy e pereket rendkívüli törvényszék elé vitesse, mert egy elkobzás több hasznot hoz a kincstárnak, mint az évi adómegajánlás.⁷²

A fiskális pereknél általában nagy nyomást gyakoroltak a perek bírására, a magyar tanács tagjaira.⁷³ A birtokfoglalásoknál nagy szerepet játszottak a feljelentések és vádaskodások is. A Kamarának ez is elég volt az eljárás megindítására.⁷⁴

A legkirívóbb eset a korszak erőszakolt birtokelkobzási akciói közül a dúsgazdag Illésházy István ellen indított hűtlenségi per volt. Illésházy és neje a kincstártól 1575-ben zálogba vette Szentgyörgy és Bazin mezővárosokat, amelyek háramlás révén jutottak a királyi kincstár birtokába. A zálogba vetést 1581-ben 1601-ig hosszabbították meg. A két város azonban 1598. szeptember 5-én, bizonyos összegek felajánlása ellenében, a Magyar Kancelláriától, illetve a Bécsi Udvari Kamarától engedélylevelet eszközölt ki magának, amelynek értelmében a zálogösszeg kifizetésével felszabadíthatta magát a zálogszerződés idejének (1601) lejártá előtt Illésházy zálogbirtoklása alól. A kiváltás után a két város tíz évig maga élvezhette a földesúri jövedelmeket. Az engedélylevél azt is kilátásba helyezte, hogy a két város, Modorhoz hasonlóan, többé el nem zálogosítható királyi *peculium* lesz.

Az engedélylevél kiadása után a Magyar Kamara azzal az ürüggyel, hogy Illésházy nem tett eleget hadiszállítási kötelezettségeinek, 1599-ben a zálogszerződést felmondta. Illésházy ezt a Magyar Kamarához intézett nyilatkozatában törvénytelennek minősítette. Nyilvánosan törvénysértéssel vádolta meg az uralkodót, mert az a jobbágyi községnek számító két mezővárosnak zálogadományt juttatott, jóllehet azt tiltották a törvények. Válaszul az udvari körök felségsértési pert akasztottak a nyakába, fej- és jószágvesztésre ítélték. Amint tudjuk, Illésházy 1603-ban külföldre menekült az ítélet következményei elől, hatalmas vagyonát 1604–1605-ben lefoglalták.⁷⁵

Az ország északkeleti részén Barbiano generális, kassai főkapitány járt elől a törvénytelen birtokelkobzások katonai támogatásában. Erdélyben pedig 1600–1603 között Basta császári tábornok tette teljesen bizonytalanná a nemesi birtokjogot. A nemesi birtokok törvénytelen elfoglalása, amint tudjuk, egyik vaskos okozója lett az 1604-ben kitört Bocskai-szabadságharcnak.

A nagyméretű birtokelkobzások által okozott sérelmek ügyeivel sokat foglalkozott a Bocskai-szabadságharc alatt a béketárgyalásokat előkészítő 1605. november–decemberi korponai és az 1606. április–májusi kassai országgyűlés is. Nem mondhatni azt, hogy ezek kapcsán a bécsi udvar a birtokelkobzások miatt nagy lelkiismeret furdalást

72 MOE IX. 482–483, MOE X. 101–103.

73 MOE X. 131., MNL OL E 21 - b - 1604. január 2. - 583 - 8., február 10. - 583 - 51., március 5. - 583 - 71.

74 MOE X. 143.

75 Károlyi Á.: Illésházy István i. m. 5, 15–17, 131–132, 170. vö. Makkai László: A Habsburgok és a magyar rendiség a Bocskai-felkelés előestéjén. In: Történelmi Szemle 17. (1974) 162–163.

érezett volna. Az udvar képviselői szerint a hűtlenségi pereket nem a Kamarák (Bécsi Udvari, Magyar, Szepesi Kamara) kezdeményezték, hanem a nemesek feljelentései, amelyekkel egymást bevádolták, indították el azokat.⁷⁶ Az udvar azt az állítást is megkockáztatta, hogy senkinek a javait ok nélkül nem kobozták el. A felkelők egyes csoportjai viszont az összes elfoglalt javak visszaadását követelték, még azokat is, amelyek elvétele törvényes lehetett. Ez szintén túlzás volt. Az 1606. április–májusi kassai országgyűlés végül is elfogadta Illésházy István bécsi egyezkedésének azt a hatását, hogy az elkobzott birtokok ügyét a legközelebbi országgyűlés kezdete előtt elintézik, az el nem végzett ügyek az országgyűlés elé kerülnek. Általában megerősítették a Bocskai által összehívott szerencsi országgyűlés ama végzését, hogy a jogtalanul elfoglalt javakat vissza kell adni.⁷⁷

A felkelésnek véget vető 1606. évi bécsi béke részletes döntést hozott az elkobzott birtokok ügyeinek felülvizsgálatáról. A 12. cikkely 16. paragrafusában esetenként veszi elő a legsúlyosabb elkobzások ügyét, az 1. pont Illésházy István ügyének elintézését rendelte el. Voltak olyan ügyek, amelyeket már befejezettek minősítettek, voltak olyanok, amelyeket rendes, illetve rendkívüli peres eljárás elé utasítottak. A bécsi udvar tehát a felkelők mérsékeltebb követeléseit ilyen téren elfogadta.

A 17. században politikai indokból birtokelkobzásokat hajtottak végre Bethlen Gábor és I. Rákóczi György erdélyi fejedelmek felkelése idején.⁷⁸ Nagyarányú elkobzások kísérték a Wesselényi-féle összeesküvés elnyomását, illetve az ezt követő kuruc függetlenségi mozgalmakat.

Az 1680 júniusában elrendelt katonai megszállás után megindult a Wesselényi-féle mozgalomban, illetve az 1670 tavaszán lezajlott felvidéki felkelésben részt vett vagy ezzel gyanúsított nemesek letartóztatása, illetve birtokaik elvétele. Mivel a szervezkedés igazi résztvevői rendszerint elmenekültek, sokszor ártatlanok, alaptalanul gyanúsítottak kerültek a törvényszékek elé. Ezek vagyonát még az ítéletek meghozatala előtt elkobozták, felprédálták. Az összeesküvést vezető főurak, az akkor már elhunyt Wesselényi Ferenc nádor, illetve a felségárulásért halálra ítélt és kivégzett Zrínyi Péter, Frangepán Ferenc és Nádasdy Ferenc hatalmas birtokaik szintén elkobozták. I. Rákóczi Ferenc kegyelmet nyert, de 400.000 forint váltságdíjat kellett fizetnie, s váraiba császári katonaságot helyeztek.⁷⁹

A Magyar Kamarának sokféle teendője volt e birtokok elkobzásával kapcsolatban, bár a teendők megoszlottak a Bécsi Udvari Kamara, a Magyar Kancellária és a Szepesi Kamara között.⁸⁰ A peres eljárások, az alkotmányos forma mellőzésével, a Pozsonyban, illetve Bécsben felállított rendkívüli bizottságok (törvényszékek) előtt folytak. A peres eljárások eredményét királyi rendeletek közzölték a Magyar Kamarával. A pozsonyi rendkívüli bizottság osztrák és magyar tagjainak napidíjait a Magyar Kamara

76 MOE XI. 277–278.

77 MOE XI. 336., 695–696., 730–731.

78 MNL OL E 21 - b - 1623. december 13. - 592 - 100. Az elkobzásra Bethlen Gábor felkelése alatt.

79 *Benczédi László: Az 1670. évi tiszavidéki felkelés és társadalmi háttere.* In: Századok 109. (1975) 527., 535.

80 MNL OL E 21 - a - 1670. július 7., 12., 19., 25., augusztus 2., Birtokelkobzásokkal kapcsolatos királyi rendeletek.

utalta ki az elkobzott javak bevételeiből.⁸¹ A Kamara rendszerint megkapta azoknak a személyeknek a névsorát, akiket javaik teljes elkobzására ítélték, illetve azokét, akik pénzbüntetés vagy birtokaik részleges elkobzása fejében megmenekültek a további eljárástól. Ezeket a pozsonyi és bécsi börtönökből szabadon is engedték. A kisebb birtokú nemesek 300–25.000 rénes forintig terjedő büntetést fizettek, vagy birtokuk felét, kétharmadát voltak kötelesek átadni a Kamarának.⁸²

A dúsgazdag főnemesek birtokait azonban a Kamara könyörtelenül lefoglalta, és használatba vette. A Nádasdy-javak jövedelmét például az uradalmi prefektusnak és a pénztárosnak negyedévenként a számadásokkal együtt Bécsbe kellett felküldenie. A lázadásban való bűnrészesség miatt elkobozták Wesselényi Ferenc özvegyének, Széchy Máriának a vagyonát is.⁸³ Németlipcsei *dominium*-át a Besztercebányai Bányakamara kapta meg. Nádasdy Ferenc volt országbíró birtokaiból egyes falvakat a bécsújhelyi váruradalomhoz,⁸⁴ illetve a magyaróvári királyi uradalomhoz csatolták.⁸⁵

Az elkobzott Zrínyi- és Nádasdy-javakból keletkezett horvátországi és szlávóniai fiskális birtokok kezelésére 1673-ban Prasinszky Péter és Pavecsich Gergely személyében jószágigazgatókat neveztek ki. Ezekon a birtokokon tehát kamarai gazdálkodást vezettek be.⁸⁶ Frangepán Ferenc elkobzott tengeremelléki birtokain (Buccari és környéke) szintén kamarai birtokgazdálkodás folyt, egyelőre igen sovány eredménnyel.⁸⁷

Az 1670-es években számos királyi rendelet nem az elkobzásokról, hanem a királyi hűsége visszatérők birtokainak visszaadásáról intézkedett. E rendelkezések célja részben az volt, hogy enyhítsék azokat a törvénytelenégeket és túlkapásokat, amelyek a birtokfoglalások terén napirenden voltak, s amelyek az országban igen nagy elkeseredést szültek.⁸⁸ E rendeletek ellenére tömegesen váltak nincstelenné és földönfutóvá a birtokelkobzások áldozatai, akiknek számát a katonai túlkapások miatt elmenekültek, az elbocsátott magyar végvári katonák, az üldözött protestánsok is növelték. E bujdosók, ahogy nevezték őket, török és erdélyi területen, a Partiumban gyülekeztek. Vezetőik nemesek voltak, de zömük menekült jobbágyokból és elbocsátott végvári katonákból tevődött össze. A bujdosókból alakult csapatok, a kurucok 1672-től kezdve fegyveres harcot indítottak a császári katonaság ellen. A kuruc mozgalom akkor vált szervezettebbé, amikor 1678-tól kezdve Thököly Imre állt a bujdosók élére.

A kuruc mozgalmak sikerei a bécsi udvart arra készítették, hogy egyelőre szakítson az Ampringen-féle Guberniummal bevezetett merev abszolutisztikus kormányzati módszerekkel. Az 1681-ben összehívott soproni országgyűlésen, ahol visszaállították az alkotmányos formákat, sor került többek között a birtokelkobzások megtárgyalására is. Újból több országgyűlési határozat született a jogtalanul elkobzott birtokok visszaszolgáltatása ügyében. Az 1681. évi 11. törvénycikkely az egyes országrészekbe

81 MNL OL E 21 - a - 1671. január 3., február 26.

82 MNL OL E 21 - a - 1671. november 9., november 17., november 18.

83 MNL OL E 21 - a - 1670. október 29., november 8., 30.

84 MNL OL E 21 - a - 1672. április 4.

85 MNL OL E 21 - a - 1672. április 10.

86 MNL OL E 21 - a - 1673. január 3.

87 MNL OL E 15 - 1679. május 30. - Aul. cam. - No. A 1.

88 MNL OL E 21 - a - 1674. augusztus 30., 1675. január 30., március 20., április 27., április 30.

(dunántúli, Dunán-inneni és felső-magyarországi részekbe) biztosokat küldött ki a birtokfoglalások felülvizsgálatára. A birtokokat, a valóban hűtlenség miatt elkobzottak kivételével, vissza kellett adni, ez a kamarai tisztviselők által saját hatalmukkal elvett javakra is vonatkozott. A bizottságok elnöke a nádor volt, melléje egy magyar kamarai tanácsost rendeltek. Az 1681. évi 37. törvénycikkely újból leszögezte, hogy a királyi kincstár csak törvényes úton foglalhatja le a javakat. Az 1682. évi 59. törvénycikkely általános amnesztiát hirdetett mindazoknak, akik a felkelők közül két hónapon belül a király hűségére visszatértek.⁸⁹ Thököly Imre és hívei nem fogadták el a soproni országgyűlés határozatait és az amnesztiát sem. Valószínűleg azért, mert a bujdosók között sok olyan volt, akit erősen el lehetett volna marasztalni vitathatatlan hűtlenség miatt, s akik az elkobzást úgyszemint kerülhették volna el. Ezek esetében tovább folytak az elkobzások katonai segédlettel és kamarai közreműködéssel.⁹⁰

A Magyar Kamara 1670-től 1680-ig sokat foglalkozott az elkobzások ügyeivel, a legtöbb esetben azonban csak a részleteket intézte, az irányítás a Bécsi Udvari Kamara és a Magyar Kancellária hatáskörében volt. Az 1680 utáni birtokelkobzásoknál az a gyakorlat alakult ki, hogy a Magyar Kamara helyett ezt a bécsi udvar által kiküldött bizottságok végezték. E bizottságok tagjai rendszerint császári katonatisztek és osztrák kamarai tisztviselők voltak. A bécsi udvar tehát ezekben az időkben rendszeresen alkalmazta a magyar rendek által erősen vitatott rendkívüli peres eljárást.⁹¹ Kiseb értékű birtokok elkobzását végezhetette a Magyar Kamara. Az elfoglalt birtokok gazdálkodásának irányítása ezzel szemben a Magyar Kamara feladata lett. A birtokokat értékesíteni azonban nem volt szabad.⁹²

b. Birtokok elzálogosítása és eladományozása

A magvaszakadt nemesi családok birtokainak tulajdonba vétele, a nemesi birtokok elkobzása a királyi kincstár birtokállományának növelésénél, a kincstár birtokszerzésénél játszott nagy szerepet. A királyi birtokjogi hatáskörökhöz tartozott azonban az is, hogy döntsön az így megszerzett földbirtokok további sorsáról. A királynak joga volt ahhoz, hogy az ilyen birtokokon maga gazdálkodjék vagy bérbe, zálogba adja azokat. A kincstári birtokok eladása, jogi kifejezéssel „elidegenítése” dolgában azonban a nemesi alkotmány szerint az uralkodó keze meg volt kötve. A király a kincstári birtokokat nem bocsáthatta áruba, csak adományozás útján juttathatta mások tulajdonába. Az adományozás kétféle lehetett, ideiglenes és örökletes, utóbbi rendszerint az adományos család fiúágának kihalásáig, magvaszakadtáig szólt. Az ideiglenes tulajdoni átruházást *inscriptio*-nak nevezték, ez tulajdonképp a birtokok elzálogosításával volt azonos. A végleges elajándékozás, a *donatio* nevet viselte.

⁸⁹ MNL OL E 21 - b - 1684. január 12. - 608 - 171.

⁹⁰ MNL OL E 15 - 1683. november 9. - Aul. cam. - No. A 1. Felsorolja azokat a császári tiszteket, akik Thököly hívei birtokainak elkobzásánál közreműködtek. MNL OL E 21 - a - 1684. március 22. Rendelet az elkobzott birtokok kamarai kezelésére.

⁹¹ MNL OL E 21 - a - 1684. december 14.

⁹² MNL OL E 21 - a - 1684. március 22.

A kincstári birtokok ideiglenes vagy végleges eladományozása természetesen növelte az uralkodó politikai hatalmát. Nem volt azonban mellékes az az anyagi haszon sem, amelyhez a királyi kincstár a birtokok eladományozása révén jutott. Az ideiglenes eladományozás, mint említettük, a birtokok elzálogosításával volt azonos. A zálogbirtokos az általa nyújtott kölcsön fejében megszabott ideig vagy egyszerűen a kölcsön visszafizetésének idejéig használhatta a neki átadott javakat, s biztosítéku inszkripció okmányt (*litterae inscriptionales*) kapott a királytól. A végleges eladományozásnál a kincstár részére juttatott összeget nem zálogkölcsönnek, hanem a birtok becsértékének nevezték. A becsérték kifizetésével járó adomány volt az úgynevezett vegyes adomány (*donatio mixta*). Történhetett adományozás a becsérték kifizetése nélkül is (*donatio pura*), ilyen esetben az adományos politikai érdemeit, hűségét jutalmazták, s nem kötelezték anyagi ellenszolgáltatásra. A birtokadomány biztosítására a tulajdonos adománylevelet (*litterae donationales*) kapott az uralkodótól. Az adománylevelé rendszert az öröklés módját (például a fiúág mellett a leányág öröklését) is szabályozta.

A birtokok elzálogosításának, eladományozásának rendszere Magyarországon már 1526 előtt kialakult (lásd például erre a Tripartitum. I. rész 13. cím. 1–2. paragrafusban foglalt szabályozását). A középkori állam a krónikus pénzsűkén, amint ismeretes, sokszor úgy segített, hogy a királyi javakat elzálogosította. A Mátyás király halála utáni zűrzavaros pénzügyi viszonyok már olyan helyzetet teremtettek, hogy a királyi birtokok, haszonvételek túlnyomó része zálogban volt, és ilyen téren a legnagyobb rendetlenség uralkodott. Az újonnan felállított Kamara egyik fontos feladata lett a zűrzavar megszüntetése, s a birtokok elzálogosítása, eladományozása terén a normális viszonyok helyreállítása. Említettük, hogy a pénzügyigazgatás ebben az időszakban, az örökös tartományokban is hasonló feladatok előtt állt.

A meglévő zálogrendszer zűrzavarainak megszüntetése érdekében már az 1528. január 8-i utasítás meghagyta a Magyar Kamarának a zálogokmányok felülvizsgálatát, s ezekről az okmányokról másolatok készítését. Meg kellett állapítani, hogy a zálogbirtoklásnak megvan-e a kellő jogi alapja. Keresni kellett a lehetőséget az ilyen zálogba adott javadalmak visszaváltására, hogy azok a Kamara és ne magánosok bevételeit növeljék. Az 1531. július 21-i utasítás az összes királyi jövedelmek összeírását rendelte el, s annak a megállapítását, kinek vannak e jövedelmek elzálogosítva. Mérlegelni kellett azt is, hogy valamilyen jövedelem kamarai kezelésben tartása vagy elzálogosítása hoz-e nagyobb jövedelmet a Magyar Kamarának.⁹³ Az 1548., 1561., 1569. és 1672. évi kamarai utasítások megismételték a királyi birtokok, javak, haszonvételek elzálogosításával kapcsolatos okmányok bekérésére és felülvizsgálatára vonatkozó rendelkezést, minthogy azt is szigorúan meghagyták, hogy a Kamara a jól jövedelmező birtokokat, haszonvételeket lehetőleg váltsa ki a zálogból, s maga kezelje. Birtokok, jövedelmek elzálogosításánál mindig szükséges volt a bécsi udvar előzetes hozzájárulása.⁹⁴

A királyi javak közül elsősorban a földbirtokok, harmincadok és a bányák voltak elzálogosítva. A Magyar Kamara pénzügyigazgatásában a birtokok elzálogosításának volt a legnagyobb szerepe. A bányák ugyanis nem a Magyar Kamara fennhatósága

93 Kérészy Z.: Adalékok i. m. 162, 169–170. Az 1528. és az 1531. évi utasítás megfelelő része.

94 Mayer, Th.: Hofkammer i. m. 66–67. Az 1548., 1561., 1569. és 1672. évi utasítás megfelelő cikkelyeire.

alatt voltak, a harmincadjövodelmek elzalogosítását pedig lehetőleg igyekeztek elkerülni. A harmincadokat, ha zálogban voltak, a határidő lejárta után rendszerint házi kezelésbe vették.

A 16. század első felében a Kamarának igen nehéz dolga volt, ha végre akarta hajtani az elzalogosított birtokok felülvizsgálatára, összeírására vonatkozó rendelkezéseket, vagyis az utasítások szellemében akart eljárni. Az I. Ferdinánd és I. János király pártbívei közötti harcok és a török hadjáratok miatt, a belső biztonság gyengülése következtében a birtokjog nagyon elhomályosodott, várkapitányok foglalták le a szomszédos uradalmakat, bitorlók tették rá egyes javakra a kezüket.⁹⁵ Csak a század második felében volt képes a Magyar és a Szepesi Kamara arra, hogy a zálogban lévő birtokokról, a rajtuk fekvő zálogösszegekről valamiképp tájékozódjék. Természetesen nemcsak a régi, hanem az új elzalogosításokról is számot kellett adni, hiszen állandóan folyt a háramlott, elkobzott birtokok további *inscriptio*-ja,⁹⁶ sőt ilyen vonalon semmilyen javulás nem mutatkozott a század elején tapasztalt állapothoz képest.

Az elzalogosított birtokok átfogóbb számbavételére annak kapcsán került sor, hogy az országgyűlés az uralkodóval egyetértésben 1588-ban vizsgálóbizottságokat küldött ki az ország jövedelmeinek megállapítására, bevételi forrásainak összeírására. A bizottságok felhívták a Magyar (Pozsonyi) és a Szepesi (Kassai) Kamarát, hogy kimutatást készítsen az elzalogosított birtokokról s az elzalogosításból származó jövedelmekről.⁹⁷ A két Kamara nehéz helyzetbe került e kimutatások elkészítésénél, mert ebben az időben a birtokok elzalogosítását, a zálogösszegek bevételezését már nem ők, hanem a Bécsi Udvari Kamara intézte. A zálogösszegek nem találhatók meg a kamarai pénztári számadásokban és pénztári kimutatásokban, s a zálogokmányok másolatát sem kapta meg megbízhatóan a Kamara. Az 1588. évi országgyűlési vizsgálatok után mégis sikerült tájékoztatásul bizonyos kimutatást készíteni a Pozsonyi és a Szepesi Kamara területén elzalogosított különféle birtokokról. A kimutatás szerint a királyi birtokokon abban az időpontban közel 1 millió forint záloghitel feküdt.⁹⁸

Hasonló zálogösszeget tüntet fel ugyanabból az évből (1588) egy másik összeírás is, amely a Bécsi Udvari Számvevőségen akkor őrzött zálogokmányok alapján készült („*Summari Vertzaichniss der vüernembisten Herrschaften in Hungern Irer Majestät Pfandverschreibungen bei der Hof-Puechalterei vorhanden sein*”).⁹⁹ A két végösszeg hasonlósága valószínűvé teszi, hogy az országgyűlés részére készült kimutatáshoz is a Bécsi Udvari Számvevőség okmányait használták fel.

A kamarai birtokokon fekvő zálogösszegek természetesen időről-időre változtak. A zálogszerződés lejártával a birtokot ki kellett váltani, vagy az elzalogosítást meg kellett hosszabbítani. Bizonyos, hogy az elzalogosítás akkori gyakorlatában milliós ösz-

95 *Acsády I.*: Birtokviszonyok i. m. 60–61.

96 Az elzalogosítással kapcsolatos kölcsönökre: MNL OL E 15 - 1562. április 16., 1563. november 8., 1563. november 11. Még számos irat található ilyesmire az MNL OL E 15 és az MNL OL E 21 állagokban.

97 *Acsády I.*: Birtokviszonyok i. m. 63–64.

98 uo. 64–65. vö. MNL OL E 105 - 1. Ezt a kimutatást használta Acsády.

99 Magyarországi uradalmak összeírása 1588. Közli: Kloch János. In: Történelmi Tár 1894. 727–729. Az összeírás eredetije a gróf Harrach család bécsi levéltárában van.

szegek forgásáról beszélhetünk. Ez volt az udvar egyik legfontosabb bevételi forrása, bár a befolyt nagy összegű új záloghitelek túlnyomó része régi és lejárt szerződések zálogösszegeinek kifizetésére szolgált. A zálogból kiváltott birtokot újból elzálogosították nagyobb összegért, vagy a zálogszerződést a zálogösszeg felemelésével meghosszabbították. Fennmaradt egy 1580-as években készült kimutatás azokról a királyi birtokokról, amelyeket I. Ferdinánd és I. Miksa idején vetettek zálogba. Címe szerint az összeírás (*Regestum arcium ad fiscum devolutorum tempore Ferdinandi et Maximiliani regum e antiquis manuscriptis descriptum*) a fiskusra háramlott váruradalmakat tartalmazza, az uradalmak neve mellett azonban feltünteti a zálogösszegeket is. E kimutatás szerint körülbelül 6–7 millió forintba rúgott az az összeg, amelyre az udvar ebben az időszakban birtokok elzálogosításával tett szert.¹⁰⁰ (Meg kell jegyezni, hogy az 1588. évi vizsgálat kimutatásai azokról a záloghitelekről adnak csak tájékoztatót, amelyek abban az évben fennálltak. Az 1580. évi kimutatás pedig az elzálogosításból eredő körülbelül félévszázados összbevételt tünteti fel. Innen származik a két kimutatás pénzösszege közti nagy különbség.)

E kimutatások tanulmányozásából megállapítható, hogy a bécsi udvar nemcsak a királyi birtokokat, a háramlott és elkobzott javakat vetette zálogba, hanem erre a sorsra juttattak egyházi birtokokat is. Az egyházi javak elzálogosítását az tette lehetővé, hogy az üresen lévő egyházi javakat a király, illetve nevében a Kamara kezelte, s egyébként az is, hogy a király a török elleni védelem céljára egyházi javakat foglalt le. Az ilyen javakat azután a várakhoz csatolta, vagy pedig zálogba adta.

A Magyar Kamara tehát a birtokok elzálogosításával kapcsolatos feladatainak csak annyiban tudott eleget tenni, hogy pontosabban tájékozódott az elzálogosított birtokokról, a kincstárra nézve egyébként végső fokon káros elzálogosítást nem tudta megállítani. Erre a már említett állami pénzügyi viszonyok, a török elleni háborúk nem is adtak lehetőséget. A 16. század végén, a tizenöt éves háború alatt a birtokok elzálogosítása olyan mértéket öltött, hogy már csak újabb birtokok szerzésével, vagy a zálogban lévő birtokok zálogösszegének felemelésével tudott volna a kincsar pénzt szerezni, mert zálogba vethető jószág már nemigen volt. A zálogösszegek felemelése nem mutatkozott az akkori nehéz gazdasági viszonyok között járható útnak, amint azt a Magyar Kamara 1595. május 10-i jelentése tanúsítja. A kamarai javaslat szerint a zálogösszegek felemelésével csak békésebb időben lehet majd pénzt szerezni.¹⁰¹ Az elzálogosított várak és birtokok ügyében 1601-ben olyan döntés született, hogy a zálogbirtokosok vagy emeljék fel a zálogösszeget, vagy pedig azokból a kölcsönökből, amelyeket a Kamarának nyújtottak, és amelyek fedezetére birtokot kaptak zálogba, engedjenek el valamilyen összeget. Szóba került egyes várbirtokok végleges eladományozása is. (Árva, Csejte, Csábrág, Szitnya, Detrekő, Jókő, Likava, Munkács vára, Liptóújvár, Varasd vára birtokairól, a mislyei és az óbudai prépostság birtokairól, Nagymaros mezővárosról tesz említést a kamarai jelentés.)¹⁰² A török szomszédságában lévő végvárak birtokait, amelyek fontos védelmi célokat szolgáltak, többnyire nem lehetett elzálogosítani.

100 *Acsády I.*: Birtokviszonyok i. m. 66–67. Közli ezt a kimutatást. Említi egyben azt is, hogy van egy másik, ennél régebbi kimutatás, amelynek zálogösszegei nem egyeznek az előbbivel.

101 MNL OL E 15 - 1595. március 10. - No. 45.

102 MNL OL E 15 - 1601. október 11. - No. 36.

A magyar nemesség nem kifogásolta a királyi birtokok elzálogosítását, hiszen kedvező feltételek között rendszerint a nemesség, főnemesség módosabb tagjai gazdagodtak a zálogbirtokokból. Ismeretes, hogy a 16. és 17. században a hatalmas főnemesi vagyonok keletkezésének egyik forrása a zálogrendszer volt. Zálogbirtokot nemcsak pénzkölcsön törlesztésére, hanem a katonaságnak nyújtott termények, élelem ellenértéke gyanánt, sőt elmaradt fizetés helyett is adtak. Várak fenntartására sokszor nem volt a Kamaráknak pénzüik, ilyenkor nem egyszer a várkapitány a sajátjából látta el az őrséget, s ellenértékül zálogbirtokot juttatott neki. Az országgyűléseken nem is a zálogrendszert kifogásolták, hanem inkább azt, hogy külföldieknek adtak zálogba magyarországi javakat.¹⁰³ A Bocskai-szabadságharc után az országgyűlések több törvénycikkelyt hoztak a külföldiek ellen, akik a magyar korona javait vették zálogba. Az 1608. évi (k.e.) 19. törvénycikkely az Ausztriának elzálogosított birtokok (Borostyánkő, Kabold, Kőszeg, Fraknó) visszaadását szorgalmazta, mégpedig a zálogösszeg visszatérítése nélkül, mivel a rendek szerint a jószágok használata fejében a zálogbirtokosok már többszörösen visszakapták pénzüket. Az 1608. évi (k.e.) 23. törvénycikkely Murány és Lipcse várának visszaváltását sürgette a németek kezéből. Az 1608. évi (k.e.) 22. törvénycikkely pedig kimondta, hogy azokat az uzorásokat, akik pénzt adtak a kincstárnak az ércbányákra, harmincadokra, pénzüik vissza nem fizetésével kell büntetni. Kivételt csak Munkács, Zólyom és Diósgyőr elzálogosításával tettek, mert elzálogosításuk honvédelmi célból történt.

A magyar nemesség mindenesetre azt, hogy királyi birtokot zálogba vehessen, nemesi előjognak tekintette, nem utolsósorban azért is, mert a birtok zálogba vételéből, *inscriptio*-jából, amint látni fogjuk, könnyen birtokadományozás lehetett. A magyar nemesség erősen ragaszkodott zálogbirtokosi jogaihoz. Illésházy István Szentgyörgy és Bazin mezővárosok zálogbirtoklásával kapcsolatos jogait szintén sérthetetlennek tartotta, s a zálogszerződés jobbágyi állapotú mezővárosokra való átruházását törvénytelennek minősítette. Ebből koholt azután a bécsi udvar, mint említettük, ürügyet az Illésházy ellen indított hűtlenségi perhez. A magyar feudális joggyakorlat szerint nem nemesi *communitas* (például mezőváros vagy község) nem vehetett zálogba kincstári birtokot. Nem vonatkozott ez a nemesi rangot viselő szabad királyi városokra.¹⁰⁴

A birtokok elzálogosítását, *inscriptio*-ját a feudális joggyakorlat, mint említettük, a tulajdonjog ideiglenes átruházásának, ideiglenes birtokadományozásnak tekintette, amely az *inscriptio* lejártáig, a kölcsön visszatérítéséig volt érvényes. Az ilyen *inscriptio*-t meg lehetett hosszabbítani újabb kölcsönösszeg befizetése ellenében. Az *inscriptio*-t meg lehetett úgy is hosszabbítani, hogy más és más személy vette újból zálogba a birtokot, s ő fizette vissza a kincstár helyett az előző zálogbirtokosnak a kölcsönösszeget. A kölcsönösszeg felemelésével azt is el lehetett érni, hogy a zálogbirtokos a jószágot örökös adományként kapja meg. Ilyenkor már adománylevelet (*litterae donationales*) adtak ki a birtokra. A kincstári birtokok értékesítésének, „elidegenítésének” a legelterjedtebb módja a 16. és 17. században az ilyen *inscriptio*-ból *donatio*-ba átnövő tulajdonátruházás volt. Ez részben talán azért történt így, mert a Kamarák sohasem

103 MOE V. 93. Az 1567. június–júliusi országgyűlés az Ausztriának elzálogosított javokról, vagy az 1606. évi bécsi béke 15. cikkelye.

104 Károlyi Á.: Illésházy István i. m. 15–17, 131–132, 170. Eperjes zálogbirtokára: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1570. Mai 2.

voltak olyan pénzügyi helyzetben, hogy a zálogösszegeket visszafizessék és a birtokok elidegenítésének ez a módja több pénzt hozhatott, mint az azonnali eladományozás.

A 17. század közepén megszorodtak azok az esetek, amikor a zálogbavetett birtokokat a rajtuk lévő kölcsönösszeg felemelése ellenében eladományozták. Így szerezte meg például Wesselényi Ferenc Szendrő, Murány és Putnok kapitánya 1647-ben Torna várát a zálogösszeg 1000 arany dukátos növelésével.¹⁰⁵ Más birtokok esetében is szó volt a zálogösszeg növeléséről eladományozás nélkül (tehát az *inscriptio* fenntartásával) vagy eladományozással.¹⁰⁶ A következő években egész sor zálogban lévő birtoknál vagy jószágnál fontolta meg a királyi udvar a zálogösszeg növelését, vagy az összeg felemelésével a végleges eladományozást; így például a Thököly István kezében lévő felső-magyarországi javaknál, a Csákyak kezében lévő Szepesvárnál, a Szendrő várához tartozó birokoknál, amelyek Wesselényi Ferencnél voltak zálogban.¹⁰⁷ Tárgyaltak 1649-ben a Várpalotához tartozó jószágok zálogbirtoklásának, illetve eladományozásának kérdéséről is. Széchényi György veszprémi püspök visszakövetelte a zálogban lévő birtokokat, mert ezek szerinte a püspökség birtokai voltak. A Kamara jelentése szerint csak egyes falvak tartoztak a veszprémi püspökség birtokaihoz, ezeket javasolta tehát visszajuttatni. A jószágokhoz tartozó más falvaknál, amelyek egyébként már régóta zálogban voltak, az *inscriptio*-s összeg felemelésével lehetségesnek tartotta az adományozást. A kamaraelnök Zichy István (az elnöki székben majd utódjával) tárgyalt, aki azonban a zálogösszegek letevésén túl csak 3000 forintos „*auctio*” fizetését ajánlotta fel,¹⁰⁸ azt is terményben, nem pedig készpénzben.

A birtokoknak az *inscriptio*-s összeg növelése útján örök jogon (*jure perennali*) történt eladományozása a vegyes adományozás (*donatio mixata*) egyik esete volt. A 16. és 17. században az előzőleg zálogba adott birtok *inscriptio*-s összege és annak megemelése volt az a „becsérték”, amelynek ellenében a birtokot azután véglegesen eladományozták. Voltak azonban olyan esetek, amikor egy birtokot rögtön véglegesen eladományoztak, anélkül, hogy előzőleg zálogba adták volna. Ilyen adományozások gyakran akkor történtek, ha a kincstár adósságait birtokadománnyal törlesztette. Zrínyi Miklós például a muraközi birtokokat elmaradt horvát báni fizetésének törlesztése fejében szerezte meg adományként I. Ferdinándtól. Alaghy János katonaság tartásáért kapta adományul 1560-ban Regécet és Tállyát, Rácز Péter pedig 1568-ban Borsod falu harmadrészét.¹⁰⁹ Külön kutatásnak kell majd azt eldöntenie, hogy milyen természetűek

105 MNL OL E 21 - b - 1647. április 6. - 602 - 91. Wesselényi királyi adományként kapta meg Torna várát feleségével Széchy Máriával együtt, mégpedig fiágon örökös adományként, női ágon azonban csak zálog-, illetve inskripciósi jogon a férfiág kihalta után. Az adományt elnyerik arra az összegre, amelynek ellenében ez a várbirtok az adományozás előtti zálogbirtokosok részére volt inszkribálva.

106 MNL OL E 21 - b - 1647. november 19. - 602 - 127. Az emelésről. MNL OL E 21 - a - 1648. augusztus 30. A Lippay Gáspár kezén lévő birtokok zálogösszegének felemeléséről.

107 MNL OL E 21 - b - 1648. október 30. - 602 - 200. Ez a királyi rendelet részletes utasítást ad arra, hol kell növelni a zálogösszeget, hol lehet tárgyalni az eladományozás ügyében.

108 MNL OL E 21 - a - 1649. június 22., 1649. december 1. A Magyar Kamara jelentésére: MNL OL E 15 - 1650. február 25. - No. 2.

109 Zrínyi Miklós muraközi birtokaira: *Benda Kálmán*: Zrínyi Miklós a szigetvári hős. In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 65. (1966) Series Historica 32. Bp. 1966. 26. Alaghy János adományára: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1560. Január 16., 1560. Február 15. Rácз Péter adományára: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1568. Mázr 22.

voltak ezek az adományozások. Kétségtelen, hogy a 17. században ritkák az olyan adományozások, amelyeket nem előzött meg *inscriptio*.

A Magyar Kamara a kincstárra háramlott birtokokból az udvar kívánságára kijelölte a zálogba adható vagy eladományozható birtokokat. Királyi birtokokat vagy az úgynevezett koronabirtokokat nem lehetett eladományozni, csak zálogba adni. A zálogba vetésre, eladományozásra kijelölt birtokok esetleges összeírása vagy megbecslése szintén a Magyar Kamara feladata lehetett, de nem minden esetben vette azt a bécsi udvar igénybe, főleg akkor nem, ha a Bécsi Udvari Kamara az eladományozásra kerülő birtokkal kapcsolatosan rendelkezett már adatokkal. Annak az eldöntése, ki kapjon *inscriptio*-t vagy *donatio*-t, nem a Magyar Kamarára tartozott, bár udvari rendeletre tárgyalt a felekkel. Az elzálogosításokat és adományozásokat először a Magyar Kamara véleményezte, véleménye alapján a Bécsi Udvari Kamara tett előterjesztést a királynak. A döntés után az *inscriptio*-s és az adományleveleket ezzel szemben a Magyar Kancellária adta ki. A legfontosabb kamarai feladat mind az *inscriptio*-knál, mind pedig a *donatio*-knál a nyilvántartás és jogbiztosítás volt, amelyet a Magyar Kamara a levéltárában őrzött iratok és a Magyar Kancellárián kiadott adománylevelek alapján végzett el. Utóbbiak másolatait a Magyar Kamara részére el kellett küldeni, vagy le kellett másoltatni. A Magyar Kamara ezek segítségével figyelte az elzálogosított birtokok sorsát, védte ezzel kapcsolatban a királyi kincstár érdekeit.¹¹⁰

A birtokos család kihaltával a királyi kincstárra háramlott birtokok adományozásának módját, a királyi jogokat a háramlott birtokokban az adománylevél alapján lehetett megállapítani. Érdekes jelenség, amint ez a Magyar Kamara többszöri panaszából is kivehető, hogy az *inscriptio*-s és az adománylevelek másolatait nem küldték meg rendszeresen a Bécsben székelő Magyar Kancelláriától a Pozsonyban működő Magyar Kamarának. A Magyar Kamara ezért nem tudta mindig pontosan teljesíteni a birtokadományozással kapcsolatos véleményezési tevékenységét.¹¹¹

Az országgyűléseken a rendek a birtokadományozások esetében is azért kardoskodtak, hogy adományt külföldi ne kaphasson, hanem az uralkodó a háramlott birtokokat csak érdekemet szerzett hazafiaknak (természetesen nemeseknek) adományozzon.¹¹² Ezt több esetben törvénybe iktatták. Az uralkodóház ezen, amint tudjuk, úgy segített, hogy a külföldi származású adományosokat az országgyűléseken honfűsította.

A Magyar Kamara birtokjogi hatáskörének vizsgálata után lehetőség nyílik néhány általánosabb következtetés levonására. Európa legtöbb államában, mint említettük, az uralkodói hatalom mindenekelőtt a hagyományos gazdasági ágak jobb kihasználásával igyekezett jövedelmeit növelni. Ez a törekvés jól látható a magyarországi birtokháramlások, birtokelkobzások esetében, de ugyanezt tanúsítják a kincstári birtokok elzálogosításával, eladományozásával kapcsolatos jelenségek is. A fő mozgató erő mindenütt az állami jövedelmek hiánya, esetünkben a bécsi udvar pénzszüke volt.

110 A Bécsi Udvari Kamara dolgára és hatáskörére az adományozásoknál: MNL OL E 21 - a - 1669. január 31.

111 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1566. Januar 16. A Magyar Kamara felterjesztése: MNL OL E 15 - 1561. sine mense et die - No. 3. Panasz az okmányok hiánya miatt.

112 MOE IX. 352–353. Az 1600. évi országgyűlés a birtokadományok törvénytelen voltáról.

A bécsi kormányzat, amint láttuk, igyekezett túlságosan is kihasználni a királyi birtokjogokban rejlő lehetőségeket. A birtokháramlások és a birtokelkobzások erőszakolásával erős összeütközésbe került a magyar nemesség birtokjogaival, s ezen keresztül a feudális magyar állam önállóságának egyik tényezőjével. A 16. és 17. században Magyarországon a nemesség rovására végrehajtott kincstári birtokszerzések túlmentek azon a határon, amelyet a központi hatalom a birtokjogi jövedelmek növelése érdekében a nemességgel szemben a központosítás érdekében megengedhetett magának. A birtokjogi ügyekkel kapcsolatos visszaélések nagyobb mértékben kezdtek ki a rendiség épületét, mint ahogy ez politikailag mértéktartó lehetett volna. Erre azért is sor kerülhetett, mivel a bécsi központi kormányzat hatalmi fölénybe került a magyar rendiséggel szemben. Így érthető, hogy főleg a birtokelkobzásokkal kapcsolatos túlkapások fő szerepet játszottak a Bocskai-szabadságharc és a kuruc mozgalmak kialakulásában.

A bécsi kormányzat igyekezett a birtokok elzálogosításában és eladományozásában rejlő lehetőségeket is kihasználni. Ilyen vonalon azonban már jóval kisebbek voltak az ellentétek a központi hatalom és a nemesség között. A nemesség csak azt kifogásolta, ha külföldiek kaptak zálogbirtokot vagy birtokadományt. Amint láttuk, a magyar nemesség nem maradt ki azokból a nagy anyagi lehetőségekből, amelyeket a kincstári birtokok zálogba vétele vagy adományként való elnyerése nyújtott számára. Annyira nem, hogy e birtokszerzések alapvető szerepet játszottak a 16. és 17. században a nemesi és főnemesi családok kiemelkedésében, új nemesi réteg kialakulásában.

2. Birtokigazgatás

a. Kamarai birtokok

A királyi kincstár tulajdonában lévő vagy a kincstár tulajdonába került birtokok hasznosításának általános formája tehát az elzálogosítás, eladományozás volt. A Kamara ugyanis a kezébe került birtokokon nem rendezkedett be gazdálkodásra. Olyan kamarai uradalmat, amelyen kamarai birtoktisztviselők irányításával huzamosabb ideig gazdálkodás folyt volna, a 16. és 17. században csak keveset ismerünk. A kamarai birtokgazdálkodásnak ilyen állandó jövedelmet biztosító formája csak a 18. században alakult ki. Más volt a helyzet ezzel szemben bizonyos egyházi birtokoknál és a katonai, kamarai fennhatóság alatt lévő váruradalmaknál. Ezeken kisebb-nagyobb kamarai irányítással, ellenőrzéssel a 16. és 17. században rendszeres gazdálkodás folyt.

Ilyen körülmények miatt csak keveset lehet beszélni a Kamara saját birtokkezeléséről. A Kamara gazdálkodott ugyan egy ideig a háramlás vagy elkobzás révén keletkezett úgynevezett fiskális birtokokon. Ilyenkor felhasználta az uradalmak volt személyzetét is, s összeíratta az uradalomhoz tartozó javakat, megbecsülte azok értékét. Az elzálogosítás vagy eladományozás azonban hamar véget vetett az ilyen gazdálkodásnak. Huzamosabb ideig tartott vagy állandósult a kamarai gazdálkodás abban az esetben, ha nagy kiterjedésű, jövedelmező birtokok kerültek a Kamara kezébe. Ilyesmit azonban csak a 17. század második felében, a Wesselényi-féle mozgalom után elkobzott főúri javak esetében tapasztalhatunk.

Az elkobzott Zrínyi-, Frangepán- és Nádasdy-birtokokat – amint említettük – 1671 után a Kamara kezelte, s a jövedelmeket a császári katonaság élmezésére fordította. A kisebb terjedelmű és értéktelegebb birtokokat vagy birtokrészeket lehetett csak értékesíteni. Az elkobzott felvidéki Balassa-birtokok közül a likavai és letavai uradalmat a Besztercebányai Bányakamarának adták át, az árvai uradalom azonban a Magyar Kamaráé lett.¹¹³ A horvátországi fiskális javak igazgatására kezdetleges birtokigazgatási szerveket is létrehozta. A Magyar Kamara azt szerette volna, ha e birtokok gazdálkodásának irányítására külön kamarai adminisztrációt hoznak létre. Ezt azonban a bécsi udvar még nem látta időszerűnek.¹¹⁴ Később, 1680 után, mégis ez a horvátországi szerv lett a Magyar Kamara alá tartozó második kamarai adminisztráció, amelyet Csáktornyai, majd Horvát Kamarai Adminisztrációnak neveztek. Az első, amint tudjuk, a Szepesti (Kassai) Kamarai Adminisztráció volt. Kamarai gazdálkodást vezettek be a Frangepán Ferenctől elkobzott tengeremléki birtokon is.¹¹⁵

A Magyar Kamara gazdálkodott például az 1610-es, 1620-as években a bazini és szentgyörgyi uradalmakban, amelyeket a Bocskai-szabadságharc előtt Illésházy István zálogbirtokként tartott a kezében. Bazin és Szentgyörgy ebben az időben kamarai mezőváros volt, s csak 1647-ben nyerte el a szabad királyi városi rangot. Ettől az időtől kezdve természetesen nem kincstári mezővárosi, hanem szabad királyi városi minőségben tartoztak a Magyar Kamara alá. Előzőleg ezeket a birtokokat bizonyos esztendőkből részben elzálogosították, bizonyos esztendőkből a Kamara maga gazdálkodott rajtuk. Egy királyi rendelet például 1616-ban úgy rendelkezett, hogy Szentgyörgy és Bazin uradalmakat közvetlenül a Kamara alá kell rendelni, az uradalom részére urbáriumot kell szerkesztetni, az uradalmi számtartót (*rationista*) esküvel jobb gazdálkodásra kell serkenteni, s utasítással ellátni.¹¹⁶ Szentgyörgy és Bazin uradalmak gabonáját 1618-ban a Kamara rendelete szerint el kellett adni, a zabra azonban a királyi udvar igényt tartott. Az uradalmak élén várkapitány és udvarbíró állott.¹¹⁷ Az uradalmak egy része 1625-ben zálogban volt, egy részén a Kamara mint királyi majorságon maga gazdálkodott. A saját kezelés jövedelmét a Magyar Kamara a zálogban lévő javak kiváltására szándékozta fordítani.¹¹⁸

Királyi *provisoritas* (tiszttartóság) volt a 17. század elején a töröktől visszafoglalt Füleken is. Füleken külön gazdálkodott a várkapitány, s külön a királyi provizor, Daneczy Szaniszló. A provizor 1614-ben panaszt tett Bosnyák Tamás kapitány ellen, hogy a vár belső részén is gyakorolja az italmérés jogosultságát, holott az királyi jog, a kapitány csak a vár külső részén mérhetne italt. A Magyar Kamara azt javasolta a

113 MNL OL E 21 - a - 1672. április 4., július 16., az Árva megyei birtokra MNL OL E 21 - a - 1673. július 29.

114 MNL OL E 21 - a - 1673. január 3.

115 A Csáktornyai Kamarai Adminisztrációra: *H. Pálffy Ilona*: A kamarai igazgatás bevezetése a töröktől visszafoglalt területeken. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére 1937. május 27. Bp. 1937. 474–478. Nagy György csáktornyai adminisztrátorra: *Nagy István*: A Magyar Kamara. Bp. 1971. 23–24. A tengeremléki birtokokra MNL OL E 15 - 1679. május 30. Aul. cam. No. A 1.

116 MNL OL E 21 - a - 1616. január 22.

117 MNL OL E 21 - a - 1616. május 17. és MNL OL E 15 - 1618. szeptember 5. - No. 8.

118 MNL OL E 15 - 1625. augusztus 14. - No. 48.

Bécsi Udvari Kamarának, hogy a kapitányt katonai úton rendszabályozza meg, mert nem tartozik kamarai fennhatóság alá.¹¹⁹ Az 1613-1614. évi számadás szerint a füleki provizorátus bevétele nagyrészt ebből az italmérésből származott, s ezt helyben el is költötték.¹²⁰

A Magyar Kamara felügyelt az országban szétszórtan fekvő királyi *libertinus*, vagyis szabados községekre, amelyek közjogilag közvetlenül a király földesúri joghatósága alá tartoztak. A királyi szabadosok személyükben mentesek voltak az adó fizetésétől, a királyi kincstár részére azonban a települések bizonyos évi cenzust és esetenként megállapított ajándékokat tartoztak beszolgáltatni. Ezt a Kamara hajtotta be. A *libertinus* községek, illetve kerületek kiváltságokkal, önkormányzattal rendelkeztek, amelyeket kiváltságlevelek biztosítottak számukra. A királyi *libertinus*-ok közé számítottak a jászok és kunok is. A *libertinus* községek közé sorolható Szentgál, Nagy- és Kisoroszi, Mezőszege, Martonos, Tápé, Földeák, Királyág, Makó.¹²¹

A Kamara többször nyújtott jogvédelmet a szabadosoknak, mint például a szentgáliaknak 1613-ban. Szentgál adómentességet élvezett, de vad-beszolgáltatási kötelezettség terhelté.¹²² A jászok és kunok mentesek voltak a belföldi vámok alól (a nemesekhez hasonlóan), a harmincadtól azonban nem.¹²³ Mint említettük, a jászok és a kunok a török uralma alatt is fizették a királyi cenzust, és ezért védelmet kaptak a Kamarától.

Voltak az országban olyan királyi birtokok is, amelyeken ugyan kamarai kezelő található, azonban nem a Magyar vagy a Szepesi Kamara, hanem az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alatt. Ide kell sorolni Magyaróvárt, Komáromot és az Ausztriának elzálogosított nyugat-magyarországi várakat és uradalmakat. E birtokok az adófizetés, azonkívül mentességeik dolgában magyar fennhatóság alá tartoztak, s ilyenkor a Magyar Kamara foglalkozott ügyeikkel.¹²⁴

b. Egyházi birtokok kamarai kezelése

A katolikus egyházi méltóságok, intézmények (érsekségek, püspökségek, prépostságok, apátságok, szerzetesrendek, s a többi) Magyarországon nagy kiterjedésű birtokok tulajdonosai voltak. Ezeket a birtokokat nem lehetett eladni, értékesíteni, jövedelmeik a tulajdonos egyházi intézmény fenntartását szolgálták. E javak túlnyomórészt királyi adományokból (kisebb mértékben hagyatékokból) keletkeztek, s a király örökösödési joga, a világi nemesi birtokokhoz hasonlóan, bizonyos jelleggel itt is érvényben volt. A király örökösödési jogát akkor érvényesíthette, amikor egy ilyen egyházi méltóság, vagy amint nevezték javadalom (*beneficium ecclesiasticum*) az érsek, püspök halála következtében megüresedett és betöltetlen maradt. Ilyenkor az egyházi birtokok ke-

119 MNL OL E 15 - 1614. február 27. - No. 18.

120 MNL OL E 105 - 4 - 289.

121 vö. MNL OL E 107 Liber libertinorum regionum, illorum privilegia ac annualis census 1634-1688

122 MNL OL E 21 - a - 1613. április 4.

123 MNL OL E 21 - a - 1623. augusztus 11.

124 Például az 1598. évi 34. és az 1609. évi 45. törvénycikkely adózási ügyekben a mosoni alispán illetékeségét mondja ki az óvári királyi birtokon. A Moson megyei közgyűlések Magyaróvárrot való tartására MNL OL E 21 - a - 1614. április 16.

zelését a királyi kincstár, illetve annak hatósági szerve, a Kamara vette át. A király örökösödési joga csak arra terjedt ki, hogy a megüresedett javadalmat a főpapi székek újbóli betöltéséig kezelje, s a jövedelmeit átvegye. Az uralkodó joga volt a főpapi szék betöltése és a vele járó egyházi javadalom adományozása, amelyet az egyháznak is jóvá kellett hagynia.¹²⁵

A Magyar Kamarának tehát üresedés miatt többször kellett egyházi birtokok gazdálkodását irányítania. Ennek kapcsán megnőtt a lehetősége arra is, hogy egyházi javadalmakat szándékosan betöltetlenül hagyjon, s azokat kamarai kezelésben tartsa.

A török hódoltság idején azonban nemcsak a főpapi méltóságok üresedése miatt került sor az egyházi birtokok világi felhasználására. Ismeret jelenség, hogy egyházi birtokokat katonai célra végvári uradalmakhoz csatoltak. Ezt az uralkodó vagy a vár-birtokos főnemesek sokszor önhatalmúlag tették. Sok egyházi birtok szerződés, bérlet alapján került a váruradalmakhoz. E birtokokról majd a várbirtokok ismertetésénél emlékezünk meg. Sokszor megtörtént, hogy megüresedett vagy a török háborúk miatt elhagyott egyházi javadalmat a királyi udvar elzálogosított. Az egyházi javadalmak zálogba vetését azonban tiltotta a törvény, épp ezért az üresedésben lévő egyházi birtoknál gyakoribb a kamarai igazgatás, mint a fiskális birtokoknál.

Betöltetlenség miatt a kamarai igazgatás a legnagyobb méretű az esztergomi érsekség birtokainál volt. Esztergomi érseknek 1526-tól Várdai Pált nevezte ki előbb Szapolyai I. János, később I. Ferdinánd is. Az érseki szék az 1550., 1552., 1569. esztendőknél rövid ideig volt csak üresedésben, de 1574-től 1595-ig, illetve 1604 és 1607 között huzamosabb időre nem töltötték be.¹²⁶ Ilyenkor az érseki uradalmakat különálló érseki birtokadminisztrátor igazgatta. Az érseki javak ellenőre 1552-ben Francisci Tamás kamarai tanácsos, 1580-ban például Usali Péter kamarai tanácsos volt, akiket a birtokjövedelmekről és az érsekség egyéb jövedelmeiről (például az egyházi tizedről) a Kamara saját ügyviteli szabályai szerint számoltatott el.¹²⁷ Az érseki jövedelmek ilyenkor a kamarai számadáskönyvek bevételei között is szerepeltek. Heőlgý Gáspár érseki adminisztrátor például 1607-ben nem tudott megfelelően elszámolni az érseki jövedelmekről, ezért vagyonának lefoglalására adtak ki rendeletet.¹²⁸ Megjegyezzük, hogy az esztergomi érseki javakat mind az egyházi, mind a kamarai kezelés esetében komoly katonatartási, végvári kötelezettségek terhelték, amelyekre később még visszatérünk. Az érsekség jövedelmei elég nagyok voltak, ezeket főleg a kamarai igazgatás idején túlnyomórészt a katonaság fogyasztotta el. Érsekújvár őrsége például 1589-ben 33.447, 1590-ben 37.575, 1591-ben 18.455 forintot kapott az érseki bevételekből. Más kimutatás

125 A király jogát az üresedésben lévő egyházi javadalmak kezelésére és jövedelmeinek felhasználására a Magyar Kamara többször, a legrészletesebben az 1630. november 15-i felterjesztésében MNL OL E 15 - 1630. november 15. - No. 31., a veszprémi püspöki szék megüresedése kapcsán fejtette ki. E vélemények ismertetésére az „egyházi-gazdasági” hatáskör leírásakor még kitérünk.

126 Gyenis András: A magyar püspökségek helyzete a mohácsi vésztől 1600-ig. In: Regnum: egyháztörténeti évkönyv 1936. 87. MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 12-14.

127 MNL OL E 21 - b - 1552. január 9. - 538 - 6. Takáts Sándor: Az esztergomi érsekség jövedelmei 1568-tól 1570-ig. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12. (1905) 175., MNL OL E 15 - 1568. 1. félév - No. 133., 1568. február 23., MNL OL E 21 - b - 1578. július 7. - 561 - 130-134. MNL OL E 15 - 1581. április 25., július 21., 1582. március 1., 1586. január 10.

128 MNL OL E 21 - b - 1607. április 7. - 584 - 9.

szerint 1591-ben a katonai kiadások (az érsekújvári főkapitány fizetésével, hadi kiadásokkal együtt) körülbelül 36.000 forintot tettek ki a 42.608 forintnyi éves bevételből.¹²⁹

A kalocsai érsekség, amely az érsekség központjának, Kalocsának elfoglalása után nem szűnt meg, az 1526–1686-ig terjedő korszak alatt többször volt üresedésben, például 1527–1528-ig, 1544–1564-ig, 1566–1572-ig, 1588–1595-ig, 1598-ban, 1606–1607-ig, 1647–1648-ig.¹³⁰ Az érsekség birtokai azonban a török hódoltsági területre estek, így a birtokok kamarai kezelése üresedés estén sem vált lehetővé. Voltak az érseknek a királyi Magyarországon is javai, ezeket egy-egy érsek halála után természetesen bizonyos ideig a Magyar Kamara kezelte.¹³¹

A pécsi püspökség központja és birtokai 1543 után szintén a török uralma alá kerültek. A püspökség ennek ellenére szintén nem szűnt meg. A birtokokat azonban betöltetlenség idején a Kamara a török fennhatóság miatt itt sem használhatta.¹³²

A veszprémi püspökséget a mohácsi vész után Szalaházy Tamással töltötték be, a birtokokat familiárisa, Choron András kezelte. Szalaházy után 1527-ben Kecseth Márton vette át a püspöki címet és a birtokokat. Kecseth erősítette meg a püspökség várait, Sümegyet, Veszprémet, Tihanyt a török ellen. A püspöki székbe 1548-ban Bornemissa Pált tették, akkor Veszprém már a török kezében volt.

A veszprémi püspökséget ezután többnyire betöltötték, egy-egy esztendőben (1602–1603, 1607) maradt csak üresen.¹³³ Borát és gabonáját az 1602–1603. évi üresedéskor a végvárok és a bécsi udvar számára foglalták le.¹³⁴ A püspökség birtokainak túlnyomó részét egyébként a váruradalmakhoz csatolták, így ismertetésükre a vár-birtokoknál térünk ki.

A győri püspökség a mohácsi csata után (Paksy Balázs püspök elesett a csatában) hosszú ideig nem volt betöltve. Birtokait Bakics Pál huszárkapitány, később testvérei Péter és Mihály zálogbirtokként használták. A birtokot csak 1538-ban és 1555-ben váltották ki a zálogból, bár a püspökséget már 1535-től kezdve betöltötték.¹³⁵ Az előbb említett nagyobb időszakról (1526–1534) eltekintve a püspökség csak egy-egy évben volt üresedésben.¹³⁶ Ezekben az években nyoma van a kamarai birtokkezelésnek, 1577-ben például a püspökség birtokának összeírásáról, gabonájának felhasználásáról, pénzbeli jövedelmeiről szólnak a kamarai iratok. Hasonlóan sok irat tanúskodik a kamarai birtokkezelésről a többi esztendőben.¹³⁷

129 *Acsády Ignác.*: Az esztergomi érsekség jövedelmei. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1. (1894) 35., MNL OL E 105 - 2 - 229–234. Az esztergomi érsekség bevételei és kiadásai az 1592. február 19-i kimutatás alapján.

130 MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 33–36.

131 MNL OL E 21 - b - 1623. június 21. - 592 - 45. A kalocsai érsek halála után birtokainak lefoglalása, de csak az érsekség betöltéséig.

132 MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 134–137. *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i.m. 90.

133 *Hóman Bálint–Szekfű Gyula.* Magyar történet³ Bp. 1936. 2. 234., *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i.m. 89–90.

134 MNL OL E 21 - b - 1602. december 7. - 581 - 218. MNL OL E 15 - 1603. február 11. - Aul. cam. No. 28.

135 *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i.m. 88–89.

136 MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 96–99.

137 MNL OL E 15 - 1577. március 21., május 23., július 11., 1591. július 24. - Aul. cam. No. 67., 1606. június 26. Aul. cam. No. 11. MNL OL E 21 - b - 1607. október 9. - 548 - 34. MNL OL A 10 - 1657. - No 5.

A váci püspökség javait 1540-ben Fráter György kapta meg zálogbirtok gyanánt. A püspökség 1550 után inkább címzetes méltóság lett, mert birtokai nagyrészt török uralom alá jutottak.¹³⁸ A püspökség egyébként többnyire be volt töltve, és a püspök a nem hódolt részeken megmaradt püspöki tizedekből, vagy egyéb juttatott jövedelmekből tartotta fenn magát.¹³⁹ A püspökség birtokai közül a 16. század közepén többet a végvárakhoz csatoltak. E végvárak aztán a török kezébe kerültek. Kamarai birtokigazgatásra tehát e püspökség birtokain nem nyílt lehetőség.

Viszontagságos volt a mohácsi vész után a nyitrai püspökség birtokainak sorsa. Podmaniczky István püspök halála után I. Ferdinánd Török Bálintnak adta zálogba a püspökség javait hadi célokra folyósított kölcsön ellenében. Török Bálinttól Thurzó Elek országbíró és királyi helytartó, aki megfizette Török Bálintnak a zálogösszeget, vette át a birtokokat. A király Thurzó Elek unokaöccsét, Ferencet, a későbbi kamaraelnököt, 1534-ben nyitrai püspöknek is kinevezte. A királyi kincstár csak 1557-ben fizette vissza a közben evangélikus hitre tért Thurzó Ferencnek a zálogösszeget. Ezután Bornemissza Pál erdélyi püspököt püspöki adminisztrátorrá nevezték ki. Bornemissza halála után a nyitrai püspökséget rendszeresen betöltötték.¹⁴⁰ Az 1580., 1582. és 1679. években van adat üresedésre illetve a birtokok kamarai kezelésére.¹⁴¹

A gazdag egri püspökség 1537-ig Szalaházy Tamás birtokában volt, aki egyben a veszprémi püspökséget is a kezében tartotta. Szalaházy Tamás 1537. évi halála után a püspökség javait Perényi Péter, a sárospataki vár ura szerezte meg zálogbirtok gyanánt. Rajta kívül Serédy Gáspár, Bebek Ferenc, Balassa Imre és mások is használták a püspökség egyes javait. A birtokokat 1548-ban váltották vissza az 1545. évi országgyűlés döntése értelmében.

Az 1548. évi visszaváltás után az egri vár birtokai, sőt az egri püspökség más jövedelmei is külön megállapodások következtében lassan katonai-kamarai kezelésbe kerültek, mégpedig nem a Magyar, hanem a Szepesi Kamara kezelésébe. Az egri püspökség jövedelmeire majd az egri váruradalom ismertetésénél térünk ki.¹⁴²

Nem emlékeztünk meg minden üresedésbe került püspöki javadalom kincstári használatáról. Nem volt szó például a zágrábi püspökség birtokairól. A királyi kincstár nemcsak a püspöki javakat vette igénybe, hanem ilyen sorsra jutottak egyes gazdagabb prépostságok, apátságok javai is. Az 1586. és 1587. esztendőben például a győri püspökség jövedelmei mellett a Vas megyei pornói apátság, a turóci prépostság bevételei is

1657. június 5. A győri püspökség birtokainak egy részét főuraknak adták bérbé, a bérlőket fizetésre szólítják fel.

138 *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i.m. 89.

139 MNL OL E 15 - 1578. április 4. A Magyar Kamara jelenti a Bécsi Udvari Kamarának, hogy a váci püspökségnek valamikor nagy jövedelmei voltak. Mi maradt belőle, nem tudja. Úgy véli, hogy Pozsony és Nógrád megyében maradtak tizedei.

140 *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i.m. 88. Thurzó Ferenc 1540-ben a Magyar Kamara elnöke lett, 1557–1560 között pedig a Bécsi Udvari Kamara elnöke is volt.

141 MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 117–119. MNL OL E 21 - b - 1679. augusztus 13. - 607 - 76. A nyitrai püspökség allodiális és tizedjövedelmeit a hadélelmezési biztosnak kellett átadni.

142 *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i. m. 90–91. MNL OL E 683 - Eccl. - 2 - 52–55. *Rúzsás Lajos*: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp. 1939. 7–8.

a Magyar Kamara pénztárába folytak be.¹⁴³ Meg kell jegyezni, hogy egy-egy főpap halála után a Kamara mindig kiküldte tisztviselőit a püspökség birtokainak és javainak az ellenőrzésére, összeírására. Ilyen esetben szokás volt, hogy a gabona- és a borkészlet egy részét lefoglalták a katonaság vagy a királyi udvar részére. Ez megtörtént még abban az esetben is, ha a főpapi széket az uralkodó egyhamar betöltötte, s így a birtokon nem vezettek be kamarai igazgatást. Az uralkodó nevében a Kamara vezette be az új főpapot az egyházi javadalomba. A Kamara ellenőrizte azt is, hogy az új főpap megfelelő terménykészletet és házi felszerelést örököljön elődjétől. A kamarai kiküldöttek egy-egy főpap halálakor az elhunyt ingóságainak, személyes hagyatékának a felmérését, leltározását is elvégezték. A főpapi hagyatékok kezelésére az uralkodó örökösödési jogaira ezzel kapcsolatban majd külön térünk ki.

c. A várbirtokok igazgatása

A Magyar Kamara birtokigazgatási feladatokat főleg a várbirtokoknál látott el. A várbirtokok rendszerét a Mohács utáni Magyarország a korábbi századokból örökölte. A nagybirtokok központjainak számító várak elsősorban katonai célokat szolgáltak, de gazdasági, közigazgatási, sőt kulturális jelentőségük is volt.¹⁴⁴ A váruradalmak a várak fenntartását, az őrség ételmezését tették lehetővé. A jobbágyok robotját például a vár erősítésére lehetett felhasználni. Egy-egy várbirtokhoz rendszerint több tucatnyi falu tartozott, ezt az együttest nevezték vártartománynak.

A várbirtokokat kialakulásuk alapján három nagyobb csoportra lehetett osztani. Az első csoportba sorolhatók a királyi kincstár várbirtokai, a másodikba a terjedelmes egyházi birtokokon, a harmadikba a világi földesurak birtokain létesített váruradalmak. A honvédelem szempontjából természetesen elsősorban a királyi váruradalmaknak volt jelentőségük.

A török támadások elleni védelem érdekében a 15. században az ország déli részén, a Száva és a Duna vonalán különálló végvári rendszert alakítottak ki. Ezt a védelmi vonalat, amely természetesen a király ellenőrzése alatt működött, a 16. század elején a török elfoglalta. A mohácsi csata után a védelmi övezet Kanizsa, Szigetvár, Pécs, Szeged vonalára húzódott vissza, Buda 1541. évi elfoglalása után pedig Kanizsa, Szigetvár, Esztergom, Eger, Szolnok vonalára tevődött át.¹⁴⁵ (E helységek erősségei ekkor végvárak lettek.)

A 16. század második felében – mint ismeretes – a török elleni végvárak észak-nyugaton a Balaton, a Cserhát és a Mátra vonalában helyezkedtek el. Meg kell jegyezni, hogy az állandó török veszedelem miatt nemcsak e várak, hanem úgyszólván a Habsburgok uralma alá jutott terület valamennyi fontosabb vára és városa a végvár rangját szerezte meg. Győr, Komárom, Érsekújvár, Nyitra, Kassa tulajdonképp szintén fontos végvárnak számított, annak ellenére, hogy nem feküdtek a hódoltság terület szom-

143 MNL OL E 105 - 1 - 45.

144 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 248–249.

145 vö. *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése Magyarországon. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus XXXVIII. Szeged, 1971. 4–5

szédságában. A bécsi központi hatóságok szerint még Pozsony, sőt maga Bécs is a török elleni erősítési rendszerhez tartozott.

Az új védelmi vonal többnyire nem a királyi, hanem az egyházi és világi földesurak birtokain épített várakból állt. Ez a körülmény csökkentette ellenálló képességét. Az ország védelme ezzel szemben erős várak láncolatát kívánta meg. Ez az igen fontos katonai szempont szükségszerűen olyan folyamatot indított el, amely végső soron a különféle tulajdonjogú váraknak a királyi hatalom ellenőrzése alá való helyezését eredményezte. A királyi hatalom a váruradalmak igazgatásánál kettős, mégpedig katonai és gazdasági feladatot látott el. A gazdasági, pénzügyi feladatokkal foglalkoztak a Kamarák, köztük a Magyar Kamara is.

A végvári birtokokkal kapcsolatosan a királyi hatalom szerveire, köztük a Kamarára három egymástól elkülönülő feladatkör hárult, mégpedig: 1. a várbirtokok királyi tulajdonba vétele, a váruradalmak kiépítése és megszervezése, 2. a várbirtokok gazdálkodásának irányítása és ellenőrzése, 3. anyagi eszközök biztosítása a várak fenntartásához, pénzbeli hozzájárulás az adóból és a kamarai bevételekből, tizedbérlet útján termés biztosítása a várőrség élelmezésére.

A 16. század első felében a királyi hatalom szerve, a Magyar Kamara még nem volt abban a helyzetben, hogy a végvárakat központilag ellenőrizze. A legfontosabb várakat így a 16. század első felében először a tulajdonos földesurak erősítették meg, mint például Nádasdy Tamás Nagykanizsát, Török Bálint Szigetvárat és Pápát, Bebek Ferenc Füleket, Patócsy Ferenc Gyulát, Perényi Péter pedig Eger várát, amelyet akkor zálogbirtokként használt. A Balaton mögött Devecsert a Choron család, Keszthelyt, Tátikát a Gersei Pethő család, Csobáncot a Gyulaffy család, Szentgrótot a Hagymássy család igyekezett kiépíteni. E várak részben olyan egyházi birtokokon feküdtek, amelyek világi földesuraknál voltak zálogban, jogos vagy jogtalan használatban. Gyakran előfordult, hogy a földesurak erőszakos foglalással kerekítették ki a váruradalmat. A védelmet a földesúr saját őrsége látta el, s a földesurak töltötték be többnyire a kapitányi tisztséget is.¹⁴⁶

A főurak azonban nem rendelkeztek megfelelő anyagi és katonai erővel ahhoz, hogy a várakat használható állapotban tartsák és sokáig védjék, ezért először királyi segítséget, őrséget, pénzt kértek a várak védelmére és a török támadások elhárítására. Előbb-utóbb vagy a földesúr, vagy a kincstár kezdeményezése alapján sor került arra, hogy a világi és egyházi földesurak a királynak adták át váraikat a hozzátartozó falvakkal együtt. Ez különféle módon zajlott le, s mindegyikben komoly szerepe volt a Magyar Kamarának. I. Ferdinánd uralkodása idején általában az volt a szokás, hogy a földesúr az átadott birtokért vagy cserebirtokot kapott, vagy bizonyos pénzügyi összeget a birtok használatáért. Amennyiben a vár magánkézen maradt, akkor védője a királytól rendszeres támogatást élvezett a várőrség fenntartására.¹⁴⁷ Az átadásnak voltak más módjai is. A továbbiakban áttekintést adunk azokról a legjellemzőbb esetekről, amelyek során magánföldesúri vagy egyházi birtokokat a királyi várbirtokok közé vettek át.

¹⁴⁶ uo. 6.

¹⁴⁷ *Acsády Ignác*: Végváraink és költségeik a XVI. és XVII. században. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 1. (1888) 72–73. A birtokok átadásának módjára ÖStA KA HKR Akten Exp.1566. Dezember No. 104.

A délnyugati országrészen Kanizsa a legfontosabb végvárok közé tartozott. Jelentősége Szigetvár eleste (1566) után nőtt meg. A Kanizsay család birtokaként a férfiág kihalta után Kanizsay Orsolya örökölte. Kanizsay Orsolyának Nádasdy Tamással kötött házassága révén pedig Nádasdy birtok lett. A fontos végvárat a királyi kincstár csere útján szerezte meg, a Nádasdy család Borsmonostort és Csejte várát kapta cserébe. A Nyitra megyei Csejte vára Országh Kristóf tulajdona volt, aki örökös nélkül halt meg, s vagyona a királyi kincstárra háramlott. Csejtét 1568-ban Nádasdy Ferenc 50.000 forint és Kanizsa ellenében először zálogba, később 1602-ben újabb 35.000 forintnyi összeg letétele után örökös adományként kapta meg. A Wesselényi-féle mozgalom után a várat a kincstár elkobozta. E birtok átruházási folyamatnál tehát jól láthatók az akkori kincstári birtokgazdálkodás jellemző vonásai: birtokcsere, magszakadás, elzálogosítás, elkobzás. A folyótól, mocsártól jól védett Kanizsa várát 1600-ban a török elfoglalta, s 1690-ben került ismét magyar uralom alá.¹⁴⁸

A Somogy megyei Babócsa (Babolcsa) vára 1550 után szintén királyi ellenőrzés alá került. Tulajdonosa, a dúsgazdag Báthory András látta el a várbirtok gazdasági és katonai vezetését. A vár, amelyben a király által fizetett őrség is volt, a szigetvári kapitány által ellenőrzött vár csoportalhoz tartozott. A vár 1555-ben ideiglenesen a töröké lett, az 1556-ban felégetve pusztán hagyta. A helyreállított vár a segesdi és marcali kastélyokkal együtt 1558-ban jutott a király használatába. A megállapodás szerint a parancsnokokat a király nevezte ki, a várbirtok jövedelmeit az őrség használta. A földesúr a birtokon tisztartót tarthatott, aki a kamarai ellenőrrel együtt kezelte a jövedelmeket.¹⁴⁹ Később 1563-ban, viszonylag békésebb időszakban, a várat visszaadták Báthory Andrásnak, aki azonban kötelezettséget vállalt a vár védelmére, s ezért az adóból vagy a kamarai bevételekből 4000 forint segélyt kapott.¹⁵⁰ Ebben az esetben tehát vegyes kincstári és magánjellegű várfenntartásról lehet beszélni. Babócsát 1566-ban ismét elfoglalta a török, de a várat 1597-ben több végvárral együtt királyi bizottság vizsgálja,¹⁵¹ tehát a kincstár ellenőrzése alatt álló végvárnak számított.

A Dunántúl déli részének 1566-ig legfontosabb végvárat, Szigetvárt 1543-ban I. Ferdinánd vette át tulajdonosától, a török fogságban lévő Török Bálint nejétől. Ez is tipikus esete volt annak, hogyan lett a védelem érdekében magánvárból királyi vár. Szigetvár ezután, 1566-ban bekövetkezett elestéig, a dunántúli védelem kulcsponja volt, királyi kapitányok (1561-től Zrínyi Miklós) parancsnokoltak benne.¹⁵²

148 Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Bp. 1959. 131., 241. A Kanizsa átadására vonatkozó tárgyalásokra l. a 104. sz. jegyzeténél idézett forrásokat, továbbá ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1567. November 7., 20., 27., 1568. Februar 1., 1568. August 3.

149 MNL OL E 21 - b - 1558. március 18. - 541 - 9. Babócsa birtokainak vizsgálatára kamarai tisztviselőt kellett kiküldeni. A birtokok átadására l. *Szakály Ferenc: A babócsai váruralalom 1561-es urbárium a és a babócsai vár 1563-as leltára.* In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 2. Szerk. Kanyar József. 1971 51., 57.

150 MNL OL E 15 - 1563. sine dato. l. még *Szakály F.: Babócsa i.m.* 58.

151 MNL OL E 15 - 1597. szeptember 12. - No. 2. Utasítás Kanizsa, Kiskomárom, Kapornak és Babócsa vizsgálatára.

152 *Bende László: Sziget ostroma 1566-ban.* In: Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 67. Series Historica 34. Bp. 1966. Szigetvár átvételét és megerősítését Pécs és Siklós eleste tette szükségessé.

A Balatontól a Mátrán át Zemplén megyéig húzódó végvári vonal kiépítésében egyházi birtokok játszották a legfontosabb szerepet. A veszprémi, váci, egri püspökség, esztergomi érsekség birtokai e védvonal mellett feküdtek. A török elleni harc szempontjából nem volt mellékes, hogy a nagy terjedelmű püspökségi birtokokon már előzőleg erősebb és nagyobb várak is kiépülhettek, s hogy e birtokkomplexumok alkalmasak voltak erősebb várak fenntartására. Talán ez is szerepet vitt abban, hogy a török terjeszkedés ezen a vonalon akadt meg. A királyi hatalomnak könnyebb dolga volt egyházi birtokok, várak átvétele esetében, hiszen kegyúri joga széles hatáskört biztosított neki az egyházi javadalmak felett. Az üresedésben lévő főpapi székek birtokaival, bevételeivel, amint tudjuk, a Kamarák rendelkeztek. Az egyház egyébként saját birtokainak védelme céljából is hozzájárult a püspökségi jövedelmek hadi célra való fordításához.

Az egyházi birtokok, javadalmak felhasználásának módja a végvári rendszer kiépítésénél eléggé változatos volt. Az egyik változat esetén az egyházi birtokon fekvő vár a hozzá tartozó falvakkal együtt királyi vár lett, s királyi kapitányok működtek bennük. Így volt ez Tihany és Veszprém esetében is. A tatárjárás után felépült tihanyi vár a bencés rend birtokába került. A mohácsi csata utáni zavaros időkben az apát először I. János király oldalára állott, tőle foglalta el a várat I. Ferdinánd részére Choron András 1527-ben, illetve végleg 1534-ben. Ettől kezdve a vár királyi vár volt a 17. század végéig. Az apátság birtokainak jövedelmét a vár fenntartására használták fel. A vár védelmét és a gazdálkodást a kapitány – 1585-től például Pisky István – irányította.¹⁵³ A várórség eltartásához nem voltak elegendőek az apátság birtokai, ezért 1552 után a veszprémi káptalan birtokaiból 15 falut a Magyar Kamara bérbe adott Takaró Mihály tihanyi kapitánynak. A vár részére ezen felül a Magyar Kamara egyházi tizedből származó terményt is juttatott.¹⁵⁴ A várbirtokon folyó gazdálkodás jellemzésére majd később térünk ki.

A veszprémi püspökség javait, mint említettük, a mohácsi vész után Szalaházy Tamás püspök familiárisa, Choron András igazgatta. Ő és a következő püspök, Kecseth Márton erősítették meg a püspökség várait, köztük Veszprémet is.¹⁵⁵ A török 1552-ben foglalta el a várost, 1566-ban Salm Eck gróf győri főkapitány foglalta vissza a tihanyiak segítségével. Ettől kezdve határozottabb a vár királyi jellege. A visszafoglalt vár kapitánya először Széchenyi Mihály lett, 1567-ben Gyulaffy László, majd 1568-ban Turi Márton. A vár 1593-tól 1598 tavaszáig újból török kézre került, 1598-tól végvárként szerepel a török uralom végéig. A váruradalom természetesen a püspökség és káptalan birtokainak egy részéből tevődött össze. A veszprémi várhoz a püspökség birtokaiból 1615-ben például Kiliti, Alsőörs, Felsőörs, Csopak, Paloznak, Lovas, Szellős, Füred, Kádárta, Vászoly, Kisfalud és Pécsely tartozott.¹⁵⁶

153 *Erdélyi László*: Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve. 1585–1589. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12. (1905) 133–134.

154 *Szántó I.*: A végvári rendszer i.m. 20. *Erdélyi L.*: Pisky István i.m. 204–205. *Lukcsics János*: Veszprém város újkori története. In: Veszprém múltja és jelene. Veszprém, 1902. 36–37, 40.

155 *Gyenis A.*: A magyar püspökségek i. m. 89–90.

156 *Lukcsics J.*: Veszprém i.m. 35, 37–38, 42–43. *Hárich János*: A veszprémvölgyi apácakolostor birtokainak története 1526–1773. Pécs, 1928. 5.

Palota (Várpalota) szintén azok közé a végvárok közé számítható, amelyek magánkézből kerültek királyi tulajdonba, tekintélyes vártartománya azonban főleg egyházi birtokokból alakult ki. Palota a 15. században az Újlakiak birtoka volt, 1524-ben Újlaki özvegyének második férje, Móré László tulajdonába jutott. I. János király 1533-ban a Podmaniczky családnak adományozta, 1558-ban Podmaniczky Rafael halálával megszakadás útján a kincstáré lett. A tizenöt éves háború idején váltakozva hol magyar, hol török birtokban volt, 1650-ben királyi adomány révén a Zichy család tulajdonába került.¹⁵⁷

A palotai várhoz már Podmaniczky Rafael életében püspöki birtokokat csatoltak. Veszprém 1552. évi eleste után a vár földesura és kapitánya püspökségi birtokokat (Szentistván, Hajmáskér, Ősi, Peremarton, Berhida, Urhida-Kajár, Patvására, a káptalan tulajdonában lévő Papkeszi) vett bérbe 400 forintért, a bért a veszprémi püspöknek tartozott kifizetni. Később a bért a birtokokért helyette a Magyar Kamara fizette.¹⁵⁸ Palota a püspökség és káptalan birtokainak csak egy részét használhatta. A többit Tihany és maga Veszprém.¹⁵⁹ A palotai várhoz csatolták a veszprémvölgyi apácakolostor többi birtokát is. Vörösberény, Kenese, Máma, Sándor és (Balatonfő)kajár még Podmaniczky Rafael idejében került a váruradalomhoz, bért kellett szintén értük fizetni.¹⁶⁰

A Magyar Kamara a kincstári birtokbavétel után összeírta a palotai várhoz tartozó javakat és azok jövedelmét. Az 1578. évi urbárium szerint a palotai vártartománynál már többségben voltak azok a falvak, amelyeket a fehérvári káptalan és prépostság, a veszprémi püspökség és káptalan, a simontornyai vár uradalmából csatoltak a vár birtokaihoz. A falvak egy része a török hódoltsági területen feküdt.¹⁶¹ Veszprém 1593-tól 1598-ig ismét a töröké volt. Visszafoglalása után Palota továbbra is használta a püspökség egyes birtokait, Veszprém várához – amint említettük – a püspökség javaiból más falvakat csatoltak.¹⁶²

A váci püspökség birtokain is volt néhány vár, amelyeket azonban a 16. század közepén sorra elfoglalt a török, így királyi, kamarai igazgatás alá nem juthattak. A Brodarich püspök által megerősített Vác, a püspökség székhelye már 1541-ben elesett. (Vác városát 1596-ban visszafoglalták, 1620-ban azonban ismét elfoglalta a török.) Vác 1541. évi eleste után a káptalan, levéltárával és kincseivel együtt, Nógrád várába menekült, amelyet a török 1544-ben vett birtokába. Pálffy Miklós a várat 1594-ben szerezte vissza.¹⁶³ Nógrád megyében és környékén ezek mellett sok magánföldesúri vár is volt. Füleket például földesura, Bebek Ferenc, Hollóköt és Tart 1549-ben Országh Kristóf erősítette meg. Az 1550-es években ezek is a török támadás áldozatai lettek. A török végvonala 1560-ban ezen a vidéken Füleket, Szécsény, Nógrád, Salgó, Szanda, Hollóköt

157 Urbáriumok i. m. Szerk. Maksay Ferenc. 149.

158 Lukcsics J.: Veszprém i. m. 37.

159 Szántó I.: A végvári rendszer i. m. 21.

160 Hárigh J.: Veszprémvölgy i. m. 5.

161 Urbáriumok i. m. Szerk. Maksay Ferenc. 151–170.

162 vö. a 156. jegyzetnél idézettekkel

163 Urbáriumok i. m. Szerk. Maksay Ferenc. 637. A váci egyházmegye történeti névtára. Vác Dercsényi Dezső vállalata, 1915. 34., 57.

váraknál húzódtott, majd Kékkő, Divény és Somoskő is a töröké lett,¹⁶⁴ így egész Nógrád megye török uralom alá került.

A tizenöt éves háború idején e várak közül többet visszafoglaltak a magyar és a császári csapatok. Nógrádot – amint említettük – 1594-ben Pálffy Miklós főkapitány vette vissza, és magyar végvár maradt 1660-ig, amikor újból a töröké lett.¹⁶⁵ Felszabadult a török uralom alól Vác, Fülek, Szécsény, Ajnácskő, Buják vára is, Hollókő és Drégely török őrsége elhagyta a várat.¹⁶⁶ A visszafoglalt várak részben királyi várak lettek, részben királyi őrséget helyeztek falaik közé. A bécsi udvar és a Magyar Kamara is úgy vélte, hogy a földesuraknak nem kell visszaadni visszafoglalt birtokaikat, azok a királyi kincstár kezelésében fognak maradni. Füleken – amint említettük – királyi majorságot és tisztartóságot állítottak fel az ottani várbirtok kezelésére.¹⁶⁷ E várak többsége 1663-ban a nagy török támadás áldozata lett, s az 1664. évi vasvári béke a török uralom alatt hagyta Nógrádot, Gyarmatot, Szécsényt, Hollókőt és Bujákat.¹⁶⁸

Az esztergomi érsekség birtokain fekvő várak közül a legnagyobb jelentőségű Érsekújvár volt, amely az ország egyik legfontosabb erősségének számított. Az érsekújvári kapitány nem csak a vár kapitányának a tisztét töltötte be, hanem az egyik országos főkapitányi tisztséget is.¹⁶⁹ Már szóltunk az érsekség javainak kamarai kezeléséről olyan időszakban, amikor az érseki szék üresedésben volt. A bevételek zömét ekkor, amint láttuk, a Magyar Kamara hadikiadásokra fordította.¹⁷⁰ Az érseki szék betöltése idején az érseket állandó katonatartási kötelezettség terhelte, amelyet természetesen a királyi beiktatást végző Kamarával és a Haditanáccsal tárgyaltak meg. Kuthassi János esztergomi érseknek 1598. évi beiktatásakor kötelezettséget kellett vállalnia arra, hogy elődeihez hasonlóan 700 katonát tart az érsekség váraiban. E katonaság fele lovasságból, fele gyalogságból állott. Ez a létszámot, a Magyar Kamarához intézett rendelet szerint, az érsekség jövedelmeinek változásához mérten a király csökkenthette vagy növelhette.¹⁷¹ Érsekújvár egyébként vegyes (érseki, kamarai, főkapitányi, bécsi haditanácsi) irányítás alá tartozott, az állami ellenőrzést minden érseknek vállalnia kellett. A várakat ágyúval, puskaporral a Bécsi Haditanácsnak kellett ellátnia, az élelmezés gondját – a fent említett katonaság zsoldjának fizetésén kívül is – az érsekségnek kellett viselnie.¹⁷² Forgách Ferenc esztergomi érsek 1607-ben csak 500 főnyi katonaság eltartását akarta vállalni, a királyi udvar azonban a Kamarához intézett rendelet szerint ragaszkodott a 700 főhöz.¹⁷³ Az érseknek át kellett vennie azt a 35.000 forintnyi

164 *Belitzky János*: Nógrád megye története. 1. 896–1849 In: Nógrád megye története 1-4. Főszerk. Balogh Sándor. Salgótarján, 1972. 135., 144–145.

165 A váci egyházmegye i. m. 141–142.

166 *Szederkényi Nándor*: Heves vármegye története. 2. A mohácsi vésztől Egervára elestéig, 1526–1596. Eger, 1890. 282–283.

167 I. a 76. sz. jegyzetnél idézett forrásokat, valamint MNL OL E 15 - 1595. február 14. - No. 70. A Magyar Kamara javaslata a visszafoglalt birtokok lefoglalására.

168 *Belitzky J.*: Nógrád megye i. m. 187–188.

169 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 253, 255.

170 I. a 86. sz. jegyzetnél idézett forrásokat

171 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1570. Január 30. a Haditanácsot értesíti a Bécsi Udvari Kamara. MNL OL E 21 - b - 1598. június 28. - 578 - 76.

172 MNL OL E 21 - b - 1598. július 2. - 578 - 77.

173 MNL OL E 21 - b - 1607. december 11. - 584 - 49.

adósságot is, amely többek között a vállalt katonaság zsoldjának kifizetlensége következtében keletkezett.¹⁷⁴ Pázmány Péternek beiktatása alkalmával szintén külön kellett tárgyalnia a Magyar Kamarával katonatartási kötelezettségeiről. Érsekújváron német katonaság is állomásozott, s a katonaság ellátására természetesen más jövedelmi források (adó, egyházi tized, kamarai hozzájárulás) is voltak.¹⁷⁵

Az esztergomi érsekséghez tartozott Drégely vára, amely 1552 júliusában esett el Szondy György hősi küzdelme és halála után.¹⁷⁶ A Nógrád megyei Szanda vára szintén érseki vár volt, a török már 1544-ben elfoglalta, 1595-ben visszafoglalták, de az átadás előtt a török felrobbantotta.¹⁷⁷

Az egyházi birtokok és javadalmak végvári célokra való fordításának legjellegzetesebb esete Eger váránál tapasztalható. Említettük, hogy az 1541. évi országgyűlés az egri püspökség zálogból visszaszerzett javait Egernek, a püspökség legfontosabb várának fenntartására rendelte. A javak visszaadása a püspökség részére 1548-ban meg is történt. A Magyar Kamara először 1548-ban meg is egyezett Oláh Miklós egri püspökkel az egyházmegye jövedelmeinek katonai felhasználása ügyében. A megállapodás szerint a jövedelmek egyharmada a püspöknek jutott, egyharmadát Eger fenntartására, egyharmadát pedig a várórség fizetésére kellett fordítani. Ezt a szerződést 1557-ben Verancsics Antal püspökkel megújították. Újabb és erősen módosult szerződést kötöttek a püspökkel 1563-ban. Ennek értelmében a püspök összes jövedelmeiről lemondott a királyi kezelésbe átadott vár javára. Kárpótlásul megkapta a turóci prépostságot és 8000 forintot a semptei vár jövedelméből. 1563. december 18-tól az egri püspökség minden jövedelmét (a tizedet is) az egri vár fenntartására fordították.¹⁷⁸

Az egri püspökség megmaradt birtokai Eger 1596. évi eleste után más várak fenntartását segítették elő. A Szarvaskő várához csatolt Fedémes, Bátor, Bakta, Bocs és Kerecsend az egri püspökség birtokai voltak. Egri püspöki és káptalani birtokok jövedelmeit fordították 1609 után a kincstári kezelésben lévő Ónód és Szendrő várának az élelmezésére is.¹⁷⁹ Ezek az ügyek azonban a Szepesi Kamara hatáskörébe tartoztak.

Magánföldesúri várakból lettek királyi várak a Felvidéken például Szendrő, Murány és Csábrág. Szendrő 1567 után háramlott a kincstárra Bebek György örökös nélkül bekövetkezett halálával. Murány várát a 15. században a Tornallyai család birtokolta, majd az egyik családtag gyámjának, Basó Mátyásnak a kezébe került, aki rémuralmat gyakorolt a környéken. Ezért az ország ellenségének nyilvánították, és várat a kincstár számára Salm Miklós császári vezér elfoglalta. A vár 1605-ig volt a kincstár kezében.¹⁸⁰ A csábrági vár és a hozzátartozó uradalom (a szitnyai uradalommal együtt) a mohácsi csata után Balassa Menyhértnek, Szapolyai hívének a tulajdonába jutott,

174 MNL OL E 21 - b - 1607. december 13. - 584 - 52.

175 MNL OL E 21 - b - 1616. október 12. - 588 - 59.

176 *Belitzky J.*: Nógrád megye i. m. 136.

177 A váczai egyházmegye névtára i. m. 177–178.

178 *Rúzsás L.*: Az egri vár gazdálkodása i. m. 7–8. *Sugár István*: Az egri vár 1595. évi számadása. In: Archivum 5. A Heves megyei Levéltár Közleményei. Szerk. Kovács Béla. Eger, 1975. 9. Az 1548. évi egyezsége vonatkozó bécsi levéltári iratok ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1549. Január 23.

179 *Szederkényi N.*: Heves vármegye i. m. 2. 365. és 3. Eger vára elestétől visszavételéig, 1596–1687. Eger, 1891. 33–34., 37.

180 Urbáriumok i. m. Szerk. Maksay Ferenc. 447., 311.

tőle foglalta vissza I. Ferdinánd részére Salm Miklós, aki 1564-ben királyi őrséget helyezett a várba. Később Illésházy István tulajdona lett, s Illésházy özvegyének halála után 1609-ben a Kamarára háramlott.¹⁸¹ Meg kell még említeni a fontosabb várbirtokok között a keleti részek fontos végvárát, Gyulát, amely először I. Mátyás király, majd Corvin János és Brandenburgi György tulajdonában volt. A mohácsi vész után Szapolyai hívei, Czibak Imre, majd Patócsi Miklós és Ferenc a Tiszántúl erős végvárává fejlesztették. A vár 1552-ben I. Ferdinánd kezébe került, s a Kamara a várbirtok részére urbáriumot állított össze. Gyulát a török 1566-ban foglalta el.¹⁸²

Az előbb leírt folyamat eredményeként a török hódoltsági területtel határos sávon a magánföldesurak birtokain vagy az egyházi birtokokon fekvő várak túlnyomó részben kincstári tulajdonba vagy kezelésbe kerültek. A mögöttes terület váraira az volt a jellemző, hogy ezek inkább maradtak földesúri kézben, a török elleni védelemre azonban kincstári támogatásban részesültek. Ilyen, rendszerint kisebb várak voltak például a Dunántúlon Csobánc, Rezi, Tátika, Keszthely, Szigliget. A 16. és 17. században a királyi Magyarország a katonai szervezet tekintetében több főkapitányságra oszlott. A főkapitányságok voltak a várak felettes katonai hatóságai. 17. század elején a Dunántúlon például két főkapitányság, a győri és a körmendi működött. A Győri Főkapitányság területén a Haditanács közvetlen parancsnoksága alatt álló, kiemelt helyen szereplő Győr (püspöki város), továbbá Várpalota, Szigliget, Tata (királyi várkastély), Tihany, Veszprém kivételével, a többi vár a régi földesúr tulajdonában található. A Kanizsával szembeni Körmendi Főkapitányság területén lévő várak közül inkább csak a hódoltsági határvonal melletti várak (Kapornak, Kiskomárom, Zalavár) voltak kincstári kezelésben, a többiek földesurak tulajdonában maradtak. A Bányavárosi (Érsekújvári) Főkapitányság területén található váraknak körülbelül a fele volt kincstári kezelésben. Már kisebb mértékű a várak kincstári kezelése 1607–1608 körül a Kassai Főkapitányság esetében. A Váradai Főkapitányság területén a végvonal melletti várak közül több volt kincstári (esetleg erdélyi fejedelmi) használatában, de sok vár földesúri tulajdonban maradt. Erre a vidékre már nehezen ért el a Magyar Kamara keze.¹⁸³

A Habsburg udvar Ausztria és Bécs védelme céljából néhány várat a hozzátartozó birtokokkal együtt kivett a magyar hatóságok alól. Ezek voltak Győr, Pozsony, Komárom, amelyek katonailag közvetlenül a Bécsi Haditanács alá tartoztak. Komárom városát például a kamarai igazgatás tekintetében is az Alsó-ausztriai Kamara alá helyezték. A vár provizora Bécsbe küldte számadásait.¹⁸⁴ E várakat olasz hadmérnökök közreműködésével erősítették meg, őket a Haditanács küldte ki.¹⁸⁵

181 uo. 280.

182 uo. 785.

183 *Szántó Imre*: A végvári rendszerek kiépítésének és fenntartásának költségei Magyarországon a XVI. század második felében. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica. Tomus LVIII. Szeged, 1977. 24, 31. A főkapitányságokra és az alájuk tartozó várak tulajdonosi viszonyaira vö. *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tisztí címtára 1606–1608. Bp. 1972. 296–312. Katonáság. Végvárak c. fejezetet. A várak birtokosaira ugyan több esetben nincs adat, a kincstári használat tendenciája a kimutatásból így is megállapítható.

184 *Takáts Sándor*: A komáromi vízahalászat a XVI. században. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 4. (1897) 435–437., 485.

185 *Benda K.*: Zrínyi Miklós i. m. 32.

A királyi hatalom tehát a végvárok és a végvári birtokok kincstári kezelésbe való át-
vételénél változatos módszerekkel élt. A kettős királyság idején a katonai erővel történt
foglalás gyakori volt, de később is előfordult. Az országgyűléseken a rendek e foglalá-
sok visszaadását követelték.¹⁸⁶ A Kamarák kihasználták a birtokháramlás lehetőségeit,
és éltek a birtokcsere módszerével. A világi földesurak többször maguk adták át a bir-
tokaikat kincstári kezelésbe. A töröktől erősen fenyegetett egyházi birtokokat pedig,
kegyúri jogaiból eredő hatásköre miatt, a király különösebb akadály nélkül vehette
használatba. A várbirtokok királyi kezelésbe való vétele komplex igazgatási feladat
volt, a Kamarák (Bécsi Udvari, Magyar, Szepesi) mellett közreműködtek a katonai ha-
tóságok és a Magyar Kancellária is. Meg kell jegyezni, hogy a zálogrendszer egyébként
a várbirtokokat sem kímélte. Az ország belsejében fekvő várak közül a végvári vonal
kiépítése után is sok maradt elzálogosítva.¹⁸⁷ Ezeknél a Kamara azonban nem a birtok-
igazgatási, hanem a birtokok elzálogosításával kapcsolatos ügyeket intézte.

Allandó és bonyolult feladatot jelentett a királyi hatalom szervei, elsősorban a Ka-
marák számára a várbirtokok gazdálkodásának irányítása és ellenőrzése. Az „ideális”
és a vártisztviselők részére adott utasítások szabályaival egyező esteknél a vár kettős,
katonai és kamarai ellenőrzés alatt volt. A várak élén a katonai parancsnok, a kapitány
(*praefectus arcis, capitaneus, castellanus, Burggraf*) állt, aki természetesen katonai
felettes hatóságoktól (főkapitány, bán, nádor, Haditanács) függött. Ő foglalkozott a vár
katonai ügyeivel, a várőrséggel. A kapitány alatt helyettes kapitány (*vicecapitaneus,
castellanus*) is szolgálhatott. A várbirtokok gazdálkodását – a szabályozásokkal egye-
ző esetben – nem a kapitány, hanem a tiszttartó vagy udvarbíró (*provisor*) irányította.
Rajta kívül a gazdasági vezetésben más tisztviselők is közreműködhetek, mégpedig a
számvevő (*rationista*) és az ellenőr (*contrascriba*).¹⁸⁸ Az utasításokban előírtak szerint
a kapitány és a tiszttartó egymás ügyeibe nem avatkozhatott bele, bár egymást termé-
szetesen támogatniuk kellett.¹⁸⁹ A tiszttartó és a többi gazdasági tisztviselő a Kamará-
tól függött, illetve úgy is lehetett mondani, kamarai földesúri tisztviselők voltak.

A várbirtokok gazdálkodásának irányítását és ellenőrzését a Magyar Kamara sok
nehézség közepette, fokozatosan próbálta megvalósítani, s az előbb leírt „ideális” kö-
rülményeket csak ritkán sikerült megteremteni. Gyakran, s főleg kezdetben úgy volt,
hogy a várkapitány, mint a vár fenntartásához nélkülözhetetlen vezető, egymaga intéz-
te a katonai és a gazdasági ügyeket, egy személyben volt kapitány és provizor, vagy
pedig saját tiszttartót alkalmazott. A szigetvári birtokoknál például 1549-ben azt álla-
pították meg, hogy rossz a gazdálkodás, ezért a birtokok igazgatását különálló tiszttar-
tóra kellene bízni. Az ottani pap esetleg alkalmas lett volna erre a tisztségre.¹⁹⁰ Az egr

186 MOE V. 96–97. 1567. június–júliusi országgyűlés. A királyi válasz szerint azokat a birtokokat, ame-
lyeket János Zsigmond elvett tulajdonosaiktól, s amelyeket a királyi kapitányok visszafoglaltak, királyi
birtoknak kell tekinteni, amelyeket az ország védelmére fordítanak. A rendek ezzel nem értettek egyet,
mert szerintük a tulajdonjog nem évül el azzal, ha a birtok az ellenség kezébe kerül.

187 MNL OL E 15 - 1613. március 6. - Aul. cam. No. 10. A Magyar Kamara jelentése az elzálogosított
várakról és a zálogtulajdonosok kötelezvényeiről.

188 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 260–262.

189 MNL OL E 15 - 1557. május - No. 1. A Magyar Kamara tájékoztatója Miksa főhercegnek a kapitány és
a provizor hatásköréről.

190 MNL OL E 21 - a - 1549. augusztus 28.

várban (az 1552. évi nagy ostrom után) Bornemissza Gergely tiszttartó volt, de egyben ellátta a kapitányi teendőket.¹⁹¹ Olyan esetben, amikor a kapitány a tiszttartói tisztséget is betöltötte, vagy saját, neki alárendelt tiszttartója volt, a Kamara utasítást adott neki a gazdasági ügyek intézésére, s számadásra is kötelezte.¹⁹² A tihanyi, a veszprémi és a palotai várhoz tartozó birtokoknál például a 16. században nem voltak külön kamarai tiszttartók. A tihanyi várban a számadásokat a kapitány vagy helyettese vezette, utóbbi nem volt kamarai tisztviselő. A Kamara a kapitány számadásait ellenőrizte.¹⁹³ A veszprémi, palotai, tihanyi várbirtokokat vizsgáló királyi biztosok 1568-ban úgy vélték, hogy a jövedelmek növelése végett a birtokok élére jószágfelügyelőt kellene kinevezni. A Magyar Kamara azonban azon a véleményen volt, hogy a három vár birtokait (továbbra is) a várkapitányoknak kell bérbe adni a szigorú meghagyással, hogy a jobbágyokat nem zsarolhatják. Később 1569-ben olyan döntés született, hogy a Magyar Kamara írassa össze a várak jövedelmeit, és egyezzen meg a kapitányokkal, mit fordítsanak ebből az őrség eltartására. A veszprémi püspökség javait továbbra is bérlet formájában használták, rendszerint a kapitányok.¹⁹⁴

A várkapitányok gazdálkodása ellen azonban igen sok panasz hangzott el, hogy elnyomják a jobbágyokat, rosszul gazdálkodnak, a maguk javára fordítják a jövedelmeket. A hatalmaskodás, rossz gazdálkodás vádjá alól olyan kiváló várkapitányok sem mentesültek, mint a szigetvári Zrínyi Miklós, az egri Dobó István.¹⁹⁵ Kétségtelen, hogy e kiváló katonákban is meglehettek a korszak erőszakos, önkényeskedő nemes urainak e hátrányos tulajdonságai. Valószínűbb azonban, hogy a török elleni harcban életét is kockáztató parancsnok a gondjára bízott vár megtartása, katonáinak ellátása érdekében volt kénytelen erőszakos eszközökhöz is folyamodni. A várak védelmére ugyanis – amint az ismeretes – nem kaptak elegendő támogatást sem a magyar, sem a bécsi hatóságoktól.

A Magyar Kamara megkísérelte a várbirtokok gazdálkodásának viszonyait oly módon javítani, hogy lehetőleg tiszttartót, vagy legalább számvevőt, illetve ellenőrt állított a kapitány mellé. Ezek a Kamarának tartoztak felelősséggel és számadással. Mindez igen változatos módon történt.

Szigetváron az 1550-es években is a várkapitány intézte a katonai és a gazdasági ügyeket. Kerecsényi László kapitánynak 1558-ban adtak külön utasítást. Ez az utasítás, amelyet a Kamara és katonai szervek közösen készítettek el, szintén azt tanúsítja, hogy a várkapitány a katonai ügyek mellett a várbirtok gazdasági ügyeit is irányította, kapitány és egyben tiszttartó (*castellanus, praefectus et provisor supremus*) volt. A várbirok gazdasági ügyeihez saját (nyilván familiárisaiból választott) altiszttartót és számvevőt tarthatott. Ezekkel állíttatta össze a gazdasági számadásokat, amelyeket a Magyar Kamarához kellett ellenőrzésre küldenie. A Magyar Kamara ezen kívül

191 MNL OL E 15 - 1554. sine mense et die - No. 3. Utasítás az Egerbe küldött vizsgáló biztosnak.

192 MNL OL E 21 - b - 1551. július 22. - 537 - 105.

193 Erdélyi L.: Pisky István i. m. 143., 147. MNL OL E 21 - b - 1559. december 30. - 541 - 126–127. MNL OL E 15 - 1559. sine mense et die - No. 2.

194 Lukács J.: Veszprém i. m. 38–41., Zichy Pál kapitány bérletére Uo. 44.

195 MNL OL E 21 - b - 1550. november 24. - 536 - 273. Dobó István egri kapitányra és tiszttartóra. *Benda K.*: Zrínyi Miklós i. m. 49–51. A Zrínyi Miklós szigetvári kapitány elleni vizsgálatra.

külön kamarai számvevőt (*rationista*) is kiküldött a kapitány segítségére és ellenőrzésére. A Kamara azonban a továbbiakban sem tudta ellenőrizni a birtokgazdálkodást, 1599-ben Horváth Márk kapitány mellé ismét kamarai számvevőt küldött ki. A kapitány azonban meggátolta a számvevő működését. A Magyar Kamara panaszára a kapitányt a megfelelő katonai szerveken keresztül utasították arra, hogy ne gátolja a kamarai racionistát a várjövendelmek összeírásában és a számadások elkészítésében. Ibfalvay Ferenc racionista azonban ennek ellenére sem tudta feladatát elvégezni, s a kapitány önkényeskedései miatt távozni kényszerült. A Magyar Kamara további rendeleteket sürgetett a kamarai számvevő működésének a biztosítására.

Zrínyi Miklós kapitánynak 1561-ben adtak utasítást, amely szerint saját *viceprovisor*-a, *rationista*-ja volt. A Kamara csak ellenőrt küldött ki a gazdálkodás ellenőrzésére. Zrínyi Miklós kapitánysága idején 1565-ben királyi bizottság (Újlaki János váci püspök, a Magyar Kamara elnöke, Mezőlaki Ferenc zalavári apát, Erasmus Mayer a Bécsi Udvari Kamara tanácsosa, Weichardus Aursperg udvari haditanácsos) vizsgálta a Szigetvárhoz tartozó javakat és a kapitány hatalmaskodásai elleni panaszokat. A bizottság vizsgálatai szerint Zrínyi jogtalanul használt falvakat, erőszakkal hajtott be adókat, vámokat. A vár tiszttartója, aki teljesen a „kapitány embere” volt, támogatta őt ebben a ténykedésben. A bizottság mindkettőjük leváltását javasolta. A Szigetvárhoz tartozó birtokokon tehát nem sikerült a kamarai tiszttartói, számvevői tisztséget megerősíteni. A kapitányok teljhatalmát nyilván elősegítette az állandó közvetlen török veszély, amely nagy erélyt és határozottságot kívánt. A királyi udvar pedig a vizsgáló biztosokon, rendeleteken kívül ebben az esetben sem küldött a vár számára elégséges mértékben más támogatást.¹⁹⁶ E segítség elmaradása is szerepet játszott Szigetvár 1566. évi elestében.

Jól megfigyelhető a *provisor*, a tiszttartó működése a másik fontos végvárban, Egerben. Itt már a kincstár kezelése (1564) előtti időben is működött tiszttartó. Dobó István is először püspöki tiszttartó volt, s egyben ellátta a kapitányi teendőket is. Később mindkét tisztséget betöltötték. A kapitány és a tiszttartó viszonya az utasításoknak megfelelően alakult, a kapitány segítette a tiszttartót a jövendelmek kezelésében, a tiszttartó egyenrangú társa volt a kapitánynak. Mind a kapitányt, mind a tiszttartót 1564-ig az egri püspök nevezte ki, a Kamara csak ellenőrt (*contrascriba*) vagy számvevőt (*rationista*) küldött melléjük. A tisztségeket 1564 után az uralkodó töltötte be, s ekkor a parancsnok hatalma megnőtt, főkapitányi rangot kapott, s a tiszttartót is alája rendelték.¹⁹⁷ Teljesen a főkapitány kezébe került 1579-ben mind a katonai, mind a gazdasági irányítás. Ettől kezdve ő nevezte ki a tiszttartót is.¹⁹⁸ A kapitány, főkapitány gazdasági munkáját, a számadásokat 1564 után a Magyar és a Szepesi Kamara ellenőrizte.¹⁹⁹ Az egri vár jövendelmek a török foglalások miatt 1570 után csökkentek, ezért

196 MNL OL E 21 - a - 1549. augusztus 28. Prosper és Kerecsényi utasításaira: ÖStA KA HKR Reg. 1558. Februar No. 177., März No. 178. Horváth Márk kapitány ellenőrzésére: MNL OL E 21 - a - 1559. december 30. MNL OL E 15 - 1561. sine mense et die - No. 1. Az 1565. évi vizsgálatra: Benda K.: Zrínyi Miklós i. m. 48–50. Az 1561. évi utasításra: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1561. Oktober 3.

197 Rúzsás L.: Az egri vár gazdálkodása i. m. 10–13., 15., MNL OL E 136 - a - 1 - 101.

198 Sugár I.: Az egri vár számadása i. m. 9–11.

199 Rúzsás L.: Az egri vár gazdálkodása i. m. 13., 16.

többször kölcsönt kellett szerezni a vár fenntartására. Nem véletlen, hogy azt többször a főkapitányok nyújtották.²⁰⁰ A nagyhatalmú főkapitánnyal nem lehetett egyenrangú a tiszttartó, az egyszerű uradalmi tisztviselő. Ezzel magyarázható, hogy Egerben csökkent a tiszttartó hatásköre és önállósága. Csökkent ugyancsak a Kamarák ellenőrző lehetősége, mert a várparancsnokokat nem egyszer csak a királyi rendeletek segítségével lehetett számadásra bírni.²⁰¹

A kapitányé és a földesúri tiszttartóé volt a vezető szerep a babócsai várbirtokon is. Ezek többnyire gátolták a kamarai számtartó, ellenőr működését. A Báthory Andrással kötött szerződés szerint a Magyar Kamara 1559-ben ellenőr gyanánt *rationista*-t küldött ki a jövedelmek felmérésére, őt azonban – a Kamara jelentése szerint – a kapitány szintén akadályozta a munkájában, úgyhogy kötelességének nem tudott eleget tenni.²⁰² A Magyar Kamara később, 1561-ben a királyi udvartól azt az utasítást kapta, hogy készíttesse el az összeírásokat a vár jövedelmeiről, amelyeket a Báthoryval kötött szerződés értelmében teljesen az őrség eltartására kellett fordítania, s ezeket az összeírásokat terjessze fel Bécsbe. Így készült el a babócsai váruradalom 1561. évi urbárium és 1563. évi várleltára. A kamarai számvevő tudta nélkül Báthory nem adhatott ki pénzt.²⁰³

Gyula várában is nehezen tudták ellenőrizni a kapitány gazdálkodását. A vár kapitánya mellé sikerült ugyan kamarai *rationista*-t küldeni, ez azonban nehéz feladat volt. Az ilyen megbízásoktól ugyanis a kapitányok gőgje és kevélysége miatt mindenki fél, közölte a Magyar Kamara 1559. évi jelentésében.²⁰⁴ Csábrág várában a kapitány 1550-ben Krusith Gáspár volt, ő látta el a tiszttartói tisztséget is. A katonai alárendeltségű kapitányt az uralkodó külön rendeletben hívta fel arra, hogy a hozzá küldött ellenőrt bocsássa be hivatalába. A Magyar Kamarának pedig elrendelték, hogy amennyiben Krusithnak a tiszttartói teendőket illetően nincs hivatali utasítása, azt a király nevében a Kamara adja ki neki. Mindezt a Magyar Kamarához küldött 1550. április 16-i királyi rendelet tartalmazta.

A krasznahorkai vár kapitánya szintén a várbirtok gazdasági vezetője is volt. Számadásait azonban a Szepesi Kamarának kellett ellenőrzésre beküldenie.²⁰⁵

A végvári birtokoknál tehát a gazdálkodás irányításának többnyire olyan formája alakult ki, amikor a kapitány egyben a gazdasági vezetés teendőit is ellátta. Ilyen esetben a Kamara segítségül ellenőrt vagy számvevőt küldött ki melléje, akik a tiszttartói teendőket is végző kapitányok gazdasági munkáját ellenőrizték. Olyan kamarai tiszttartót, aki a várkapitánnyal egyenrangú partnerként, önállóan irányította volna a várbirtokok gazdasági ügyeit, a végvári birtokoknál nemigen lehetett találni. Az állandó katonai készenlét a várkapitány szerepét és hatalmát tette szükségessé. A kapitánynak természetesen megvoltak a saját emberei (familiarisai, officálisai) a gazdasági ügyek

200 uo. 22.

201 uo. 18. Mágócsy Gáspár egri főkapitány megintése.

202 MNL OL E 15 - 1559. sine mense et die - No. 2.

203 *Szakály F.*: Babócsa i. m. 58., 68., 78. A babócsai kapitány utasítására: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1563. Januar 19.

204 MNL OL E 15 - 1559. sine mense et die - No. 2.

205 MNL OL E 21 - b - 1550. április 16. - 536 - 189. Krasznahorkára: ÖStA KA HKR Akten Exp. 1573. April No. 1.

intézésére, de ezek a személyek teljesen tőle függtek. Jobban megfelelt az előírtnak a tiszttartó működése az olyan várbirtokoknál, amelyek nem a végvári vonalon helyezkedtek el. Önálló kamarai tiszttartó működött például 1553-ban a diósgyőri vár gazdaságában. A trencsényi kamarai tiszttartó működését ugyan a várkapitány 1550-ben szintén megnehezítette, de meggátolni nem tudta.²⁰⁶ A kamarai ellenőrzés elé a katonai személy hatalma mindenesetre sok akadályt gördített. A kapitányokat, amint a bemutatott példákban láttuk, csak úgy lehetett számadásra bírni, ha a Kamara katonai hatóságához, például 1556 után a Haditanácshoz fordult. Ez pedig hosszadalmas volt, mert a Magyar Kamara először felírt a Bécsi Udvari Kamarához vagy a Magyar Kancelláriához. Utóbbiak átírtak a Haditanácshoz. A Haditanácstól érkezett a királyi parancs, szintén hosszadalmasan, a renitens kapitányhoz.

Az irányítás és ellenőrzés sokféle feladatot rótt a Magyar Kamarára. Ebből nem mindegyik volt rendszeres, elég sok *ad hoc* feladat akadt közöttük. A Magyar Kamara tárgyalt például a király megbízásából bizonyos személyekkel a tiszttartói, számvevői, ellenőri tisztségek betöltése ügyében, de javaslatot adhatott a várkapitány személyére is. Ő készítette el a gazdasági tisztviselők hivatali utasításait, s gondoskodott ezek illetékes személyhez történő eljuttatásáról. Rendszeres munkája volt a tisztviselők különféle számadásainak ellenőrzése. A várbirtokokat a várkapitányok ellen beérkezett vádak és a várak katonai erejének felmérése miatt gyakran vizsgálták. Az ilyen vizsgáló bizottságoknak tagjai voltak a kamarai tisztviselők is. Gyakran került sor a birtokok összeírására, megbecslésére, amelyet kamarai kiküldöttek végeztek el. A várbirtokok jobbágynak szolgáltatásait feltüntető urbáriumokat is a kamarai tisztviselők állították össze.

A várak között voltak gazdagabbak, nagy vártartománnyal rendelkezők, de voltak szegényebbek is. A várbirtokok jövedelme azonban általában nem volt elegendő a várak fenntartásához, az őrség élelmezéséhez.²⁰⁷ A megyék és városok adójából, a bérelt egyházi tizedből, a parasztok közmunkájából és a kamarai bevételekből, külföldi segélyből kellett biztosítani a hiányzó összeget. Mindez túlnyomórészt szintén a Kamarák feladatköréhez tartozott. E tevékenységről részletesebben majd az adóügyet, tizedbérletet s a többi tárgyaló fejezeteknél emlékezünk meg.

A Magyar Kamara a Szepesi Kamarával együtt a végvárak kiépítésével, a végvári birtokok megszervezésével és igazgatásával az ország védelme szempontjából nagy fontosságú feladatot látott el. Kétségtelen, hogy a Kamarák munkájukat anyagi eszközök hiányában vagy más okok miatt nem végezheték el tökéletesen, s mulasztásaikat sok bírálat is érte. A végvári vonalon azonban a kamarai közreműködés nélkül nem épülhetett volna ki, s nem állhatott volna fenn.

206 Diósgyőrrre: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1563. Oktober 31. Trencsényre: MNL OL E 21 - a - 1549. március 27. MNL OL E 21 - b - 1550. április 16. - 536 - 189. MNL OL E 136 - a - 1 - 119.

207 Szántó Imre: A végvári rendszer költségei i.m. 24.

IV. A HARMINCADIGAZGATÁS

A harmincadigazgatás igen fontos helyet foglalt el a Magyar Kamara tevékenységében. A harmincad volt a legállandóbb és legnagyobb királyi jövedelem, kamarai bevétel. A Kamara vidéki, területi szervezete esősorban harmincadhivatalokból állt, ezekre nemcsak harmincadigazgatási, hanem más pénzügyigazgatási, sőt politikai igazgatási ügyek intézése is hárult. A harmincadosok képviselték a lakosság előtt az uralkodói hatalmat, a felsőbbség akaratát.

A külkereskedelmi (kiviteli és behozatali) vámként szedett harmincad ügyeit a Magyar Kamara a Mohács előtti királyi kincstartóságtól örökölte. A 15. században Magyarországon már nagy kiterjedésű, tagolt harmincadhivatali szervezet épült ki, amely az eredetileg vásárpénzből, illetve belkereskedelmi illetékből külkereskedelmi határvámmá átalakult harmincadot behajtotta.²⁰⁸ Ez a harmincadhivatali hálózat a 16. század elején nagyobb harmincadhivatalok körül képződött harmincadhivatali csoportokból állott. E csoportok a következők voltak: a délvidéki, Temesvár és Nándorfehérvár körül kialakult csoportok, a budai harmincadcsoport, a szlavóniai, pozsonyi, trencsényi és a kassai harmincadcsoportok, végül az erdélyi vámhivatalok csoportjai, (Erdélyben huszad volt a külkereskedelmi vám neve).

A török támadás, majd 1526-ban a mohácsi csatavesztés nagymértékű változást idézett elő a harmincadügyi szervezetben és a harmincadigazgatásban is. A támadás miatt a délvidéki harmincadcsoportok működésüket megszüntették, Buda elestével (1541) a budai harmincadcsoport körzete is török uralom alá jutott. Az erdélyi vámhivatalok a kettős királyság idején János Zsigmond birtokába kerültek.²⁰⁹

Az 1528-ban felállított, illetve 1531-ben Pozsonyban újjászervezett Magyar Kamara fennhatósága csak a Habsburgok kezén maradt szlavóniai, pozsonyi, nagyszombati, trencsényi és kassai harmincadcsoportokra terjedhetett volna ki. A korszak különleges politikai viszonyai miatt azonban ez az önként adódó helyzet nem következett be. A török hódítás a magyar harmincadszervezetek területét amúgyis királyi magyarországi és erdélyi részre szakította. A megmaradt királyi részen maga a Habsburg kormányzat idézett elő további megosztást a harmincadigazgatásban. A harmincadügyi hatáskörnek ez a megosztása nagymértékben kihatott a Magyar Kamara pénzügyigazgatási működésére, ezenkívül politikai feszültséget is előidézett a bécsi udvar és a magyar nemesi rendek között. E tényezők a harmincadügyeket a korszak politikai küzdelmeinek egyik fontos szereplőjévé tették.

A politikai küzdelmekre és a Magyar Kamara pénzügyi gazdálkodására hatással voltak azok a közjogi viták és küzdelmek is, amelyek a nemesi és városi polgári vám- és harmincadmentesség ügye körül keletkeztek.

²⁰⁸ *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 204–205.

²⁰⁹ *uo. és Uő.*: Külkereskedelmünk történetéhez a XVI. században In: Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történelmi Tudományok Osztályának Közleményei Bp. 1958. 322.

Az udvart és a rendi országgyűléseket ezek a kérdések nem egyszer nagyobb mértékben foglalkoztatták, mint a harmincadigazgatásnak a gazdasági élettel, a kereskedelem szabályzásával kapcsolatos problémái.

1. A harmincadügyi szervezet és hatáskör megoszlása

Az 1530-az években a magyarországi harmincadigazgatás pénzügyi eredményességét is erősen csökkentette a zálogrendszer. A legfontosabb harmincadhelyek a királyi udvarnak juttatott kölcsönök fejében zálogban voltak. A harmincadjövedelmeket többnyire még 1526 előtt zálogosították el.²¹⁰ A kamarai igazgatás egyik feladata lett e zálogrendszer megszüntetése. Ez, amint látni fogjuk, a 16. század második felére nagyjából meg is történt, mégpedig olyan módon, hogy a királyi hatalom a zálogszerződések lejárta után a harmincadokat saját kezelésbe vette. (Ez természetesen nem jelentette a zálogrendszer teljes megszüntetését. Egyes harmincadhelyek zálogba vetésével, bérbeadásával továbbra is találkozhatunk.) A zálogrendszer visszaszorulása azonban nem szélesítette ki a Magyar Kamara harmincadügyi hatáskörét. A kamarai igazgatás ugyan a legtöbb harmincadnál tényleg megvalósult, de ezt az igazgatást több kamarai hatóság látta el, s e hatóságok között külföldiek is voltak. Csak hosszú politikai küzdelem után sikerült a magyar országgyűlésnek a Habsburg uralkodókat arra rábírní, hogy a királyi Magyarország harmincadhivatalait a Magyar Kamara alá rendelje.

A továbbiakban a zálogrendszer megszüntetését és e megosztott harmincadigazgatás kialakulását vizsgáljuk. A harmincadügyi hatáskör e megoszlásáról képet a legjobban úgy adhatunk, ha a folyamatot egyes harmincadcsoportok szerint írjuk le.

2. Az Alsó-ausztriai Kamara alatti harmincadcsoportok

A királyi Magyarországon igen jelentős szerepet játszott a pozsonyi, illetve az ebből kivált magyaróvári harmincadcsoport. A pozsonyi harmincad jövedelmeit 1526-tól Mária özvegy királyné élvezte, mégpedig tulajdonképp zálogjogon. A pozsonyi harmincadot a sopronival és a székesfehérvárral együtt még II. Lajos Szerencsés Imrének, a magyarországi főharmincadosnak adta zálogba, mégpedig a pozsonyit 17.500, a sopronit 10.000, a fehérvárit 3000 forintért. Szerencsés Imre vagyonát és a pozsonyi harmincaddal kapcsolatos zálogjogát végrendeletileg Mária királynéra hagyományozta.²¹¹

A pozsonyi harmincadcsoporthoz ekkor a következő harmincadhivatalok tartoztak: a Dunától északra Stomfa és Gajár, a Dunától délre Oroszvár, Rajka, Zaránfdalva, Nezsider, Sopron fiókjaival és Magyaróvár. I. Ferdinánd 1531-ben Magyaróvárrott a magyarországi marhahajtás utáni vám szedésére különálló harmincadhivatalt állított

210 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 205.

211 *Gernot Heiss*: Die ungarische, böhmische und österreichische Besitzung der Königin Maria 1505–1518 und ihre Verwaltung. In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Teil I.: 27. 1974, Teil II.: 29. 1976 II. 92–93.

fel. (Ezt a vámot 1531-ig Budán és Székesfehérvárott szedték, e vámhelyek azonban 1531-ben I. János birtokába jutottak.) I. Ferdinánd megbízottai Magyaróvár mellett Oroszvár, Stomfa, Nezsider vámhelyein is a király részére szedték ezt a harmincadot.²¹² Mária királyné tiltakozása miatt I. Ferdinánd 1531. július 29-én egyezséget kötött vele. Az egyezés szerint mindketten egy-egy tisztviselőt tartottak a vámhelyeken. A Budától délkeletre vagy Buda környékéről származó marha vámját I. Ferdinánd megbízottai, a Budától északnyugatra fekvő területről származó marhát Mária emberei vámolták. Később I. Ferdinánd több alkalommal megállapodott Máriával a vámjövendelmek elosztása dolgában. Az 1542. évi állapot szerint a pozsonyi harmincadcsoport összes behozatali vámja I. Ferdinándot illette, a kiviteli vám a Buda–Székesfehérvár vonaltól északnyugatra eső területről érkezett áruk után fele részben Máriáé maradt. I. Ferdinánd 1544-ben úgy döntött, hogy Mária kapja az egész behozatali vámot s a kiviteli vám egy részét.²¹³

Mária királyné nemcsak harmincadokat, hanem bányákat és uradalmakat is birtokában tartott Magyarországon. A királyné birtoklása nem tetszett sem a királynak, sem a magyar rendeknek, sem a Magyar Kamarának. A magyar országgyűlések többször is sürgették a királyné kezében lévő jövendelmek és birtokok visszaszolgáltatását. Az 1536. évi 44. törvénycikkely szerint I. Ferdinánd ígéretet is tett arra, hogy Máriával tárgyalni fog a „jogtalanul” használt javak visszaadása ügyében. Az 1546. évi 29. törvénycikkely például a jogtalanul használt várbirtokok visszaadását szorgalmazta.²¹⁴ A magyar rendek azon a véleményen voltak, hogy a királyné a legértékesebb magyar javakat idegen célokra (Németalföld kormányzására) fordítja. A pozsonyi főharmincad jövendelmeinek visszaszolgáltatása érdekében a magyar királyi tanács tagjai is sikra szálltak.²¹⁵

E követelések, a javak kezelésének egyre fokozódó nehézségei végül is megkönnyítették I. Ferdinándnak azt, hogy a Mária királyné által használt javakat visszaszerezze. Az 1548. március 9-i augsburgi egyezmény értelmében Mária királyné – évi 34000 magyar forintnyi járandóság ellenében – összes jövendelmeiről és birtokairól lemondott I. Ferdinánd javára.²¹⁶ Ezzel a pozsonyi és a belőle kivált magyaróvári főharmincad is I. Ferdinánd kezébe került. Elhárult tehát az akadály, hogy a Magyar Kamara az egyik legfontosabb harmincadcsoport igazgatását, ellenőrzését átvegye. A harmincadigazgatásnál ez a változás azonban nem történt meg.

I. Ferdinánd már uralkodásának első éveiben is igénybe vette osztrák hatóságait a magyar ügyek intézésére. A Dunántúl harmincadügyeivel az 1530-as években már foglalkozott az Alsó-ausztriai Kamara. Elsősorban a harmincadszámadások ellenőrzésére vannak utalások az Alsó-ausztriai Kamara egykorú *protocollum*-aiban. A pozsonyi, illetve a magyaróvári harmincadcsoport hivatalai mellett 1540-ig a székesfehérvári,

212 uo. II. 94.

213 uo. II. 95–96. Az 1542. évi állapotra l. *Ember Győző*: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. In: Századok 95. (1961) 2.

214 A magyar rendek 1536-ban a bányák, várak, a pozsonyi harmincad és a győri tized visszaadását követelték, mert ezeket a királyné jogtalanul használja. l. 1536. évi 44. törvénycikk.

215 *Heiss, G.*: Die Besetzung i.m. II. 98.

216 uo. II. 74.

esztergomi, sőt a pesti harmincadosokra is található itt adatok. I. Ferdinánd főleg a marhakereskedelem után szedett vámok ügyével bízta meg az Alsó-ausztriai Kamarát, amely emellett uradalmi és katonaelállítási ügyeket is tárgyalt. Az Alsó-ausztriai Kamara mind a harmincadvám, mind az uradalmak, bányák vonatkozásában Mária királyné ügyeivel is foglalkozott.²¹⁷

Az egykori források (főleg a hivatali instrukciók) arra utalnak, hogy a pozsonyi és a magyaróvári harmincadcsoport ügyeinek intézéséből – legalább is a 16. század első felében – a Magyar (Pozsonyi) Kamara sem maradt ki. Az egyes hivatalokban egymás mellett működtek Mária királyné és I. Ferdinánd tisztviselői. A Magyar Kamara I. Ferdinánd megbízásából 1531-ben Resman Kristóf személyében ellenőrt küldött ki a Mária királyné birtokában lévő pozsonyi főharmincadhoz, s működését részletes utasítással szabályozta.²¹⁸ Néhány hónappal később a magyaróvári harmincadhivatalhoz jelölt ki a Kamara hasonló célból ellenőrt, s szintén utasítást adott részére.²¹⁹ A két ellenőr kiküldése nyilván azzal kapcsolatos, hogy I. Ferdinánd ekkor kezdte el a Mária királyné kezén lévő harmincadoknál a marhakereskedelem utáni vám szedését. I. Ferdinánd 1536-ban külön harmincadost nevezett ki a pozsonyi főharmincadhoz, s a Magyar Kamarával instrukciót adatott neki. A pozsonyi főharmincadhoz Pozsonyon kívül ekkor már csak a stromfai és a gajári hivatal tartozott, a Dunától délre eső hivatalok pedig a magyaróvári csoporthoz.²²⁰ I. Ferdinánd érdekeit képviselte Posel Pál pozsonyi harmincadellenőr is, akinek az utasítást a Magyar Kamara 1538. május 5-én adta ki.²²¹

I. Ferdinánd mind határozottabb lépéseket tett annak érdekében, hogy a zálogban, vagy nem a kincstár használatában lévő harmincadokat kamarai kezelésbe vegye. Az előbb említett ellenőrök alkalmazása után olyan harmincadtisztviselőket nevezett ki, akiknek feladata az volt, hogy az egész harmincadügyet igazgassák. Így 1543-ban Bornemissza Pál személyében a dunántúli és a Budától északra fekvő harmincadok fölé harmincadigazgatót helyezett. A részére kiadott utasítás érdekessége az, hogy azt nem a Magyar Kamara, hanem a magyar helytartó és a királyi tanácsosok írták alá. A dunántúli harmincadok felett tehát ekkor az Alsó-ausztriai és a Magyar Kamara mellett a Helytartótanács is felettes hatóságként szerepelt.²²² Már változást jelent a területi hatáskörben az, hogy az 1545-ben ilyen harmincadigazgatónak kinevezett Sibirik Gergely (*summus praefectus et superintendens tricesimarum*) megbízása csak az

217 vö. ÖStA AVA FHKA HKA NÖK Protocollen 1530–1540-es évek. A protokollumokba jegyzett iratok nincsenek az Alsó-ausztriai kamarai sorozatban. Ezeket vagy kiselejtezték, vagy más gyűjteményes állagokba osztották be. Ember Győző újabb kutatásai szerint az Alsó-ausztriai Kamara 1531-től foglalkozott magyar harmincadügyekkel. l. *Ember Gy.*: *Külkereskedelmünk* i. m. Bp. 1958. 320.

218 MNL OL E 21 - b - 1531. október 6. - 534 - 4. Resman Kristóf részére kiadott utasítás másolata.

219 MNL OL E 21 - b - 1531. május 29. - 534 - 6. Kocheim Farkas ellenőr utasítása.

220 MNL OL E 21 - b - 1536. november 18. - 534 - 14. Utasítás Lerchenfelder György részére a Pozsonyi Kamarától.

221 MNL OL E 21 - b - 1538. május 5. - 534 - 29. A Magyar Kamara utasítása Posel Pál részére. vö. *Ember Gy.*: *Az újkori magyar közigazgatás* i. m. 208.

222 Bornemissza Pál már 1540-ben utasítást kapott a fehérvári, váci, kevei és pesti harmincadok igazgatására. Az 1543. február 22-i utasítás nevezte ki őt „*praefectus tricesimarum*”-nak. Győr, Ság, Bál, Szécsény és Rimaszombat is hozzá tartozott. Az utasításokat l. MNL OL E 136 - d - 53. vö. *Ember Gy.*: *Az újkori magyar közigazgatás* i. m. 208–209.

északnyugati tizenegy megyére terjedt ki. A Dunántúl nem tartozott hozzá, de a pozsonyi harmincadhivatal két fiókjával még igen.²²³

A pozsonyi és a magyaróvári harmincadcsoportnak ez a nem is kettős, hanem hármas alárendeltsége azonban csak addig tartott, amíg I. Ferdinánd megosztotta Mária királynéval a harmincadjövedelmeken.²²⁴ A Máriát kártalanító 1548. évi augsburgi egyezmény után a két harmincadcsoport ügyei teljesen az Alsó-ausztriai Kamara alá kerültek. A király 1549. március 15-én kelt rendeletében értesítette a Magyar Kamarát, hogy a pozsonyi harmincadhivatali fiókjával együtt (Stomfa és Gajár) az „Osztrák” Kamara alá helyezi.²²⁵ A magyaróvári harmincadcsoport ilyen alárendeltségét – úgy látszik – nem is kellett külön szabályozni. A magyar rendek tiltakoztak az ellen, hogy a harmincadokat idegen tisztviselők kezelik. E tiltakozás eredményeképpen I. Ferdinánd 1553. március 12-én kiadott rendeletével a pozsonyi harmincadcsoportot és a dunántúli harmincadokat a Magyar Kamara alá helyezte vissza. A harmincadok kezelését ugyan változatlanul hagyta, de a jövedelmeket a Magyar Kamarának kellett beszolgáltatni. A visszacsatolást azonban nem hajtották végre. Az 1555. évi magyar kamarai számadásokban nem találhatóak sem a pozsonyi, sem az óvári harmincadjövedelmek.²²⁶

A dunántúli harmincadok közé, amelyeknek a Magyar Kamara alá való helyezését az 1553. március 12-én a király szintén elrendelte, tartozott a magyaróvári csoporton kívül a nedelicei harmincadcsoport is. Ezt felső-szlavóniai vagy horvátországi, illetve az osztrákok „vend-földi” (*Dreissigst in Windischlande*) harmincadnak is nevezték. (Nedelice magyar neve a dualizmus korában Drávavásárhely volt. Horvát neve Nedelisce, német neve Nadelitz.) A 15. század végén a határvidéken négy főhivatal működött, mégpedig Nedelicén, Muraszombaton, Varasdon és Zágrábban, alattuk 11 fiókhivatal volt.²²⁷ E harmincadhivatalokon keresztül bonyolódott le a kereskedelem Stájerország, Szlovénia és Itália (Velece) felé. Ez az áruforgalom 1494–1495-ben a nyugat felé irányuló magyar külkereskedelmi forgalomnak 33%-át, 1523-ban 15,4%-át tette ki. A szlavóniai harmincadok sem maradtak ki a zálogrendszerből, 1500-ban e harmincadokat Corvin János bérelte 5500 forintért.²²⁸

A nedelicei harmincadcsoport (nevezzük ezentúl így) története a mohácsi csata utáni években eléggé homályos. Valószínűleg e harmincadok továbbra is bérbe voltak adva. A Magyar Kamara 1528. évi felállítására, illetve 1531. évi újra való szervezése utáni esztendőkből nem foglalkozott a nedelicei csoport ügyeivel. Ezzel szemben az

223 uo. 210–211. Új utasítás: MNL OL E 136 - a - 5 - 374.

224 I. Ferdinánd és Mária királyné közös harmincadigazgatásáról bőven ír *Ember Gy.*: Külkereskedelmünk i. m. és *Üő.*: Magyarország külkereskedelme i. m.

225 MNL OL E 21 - a - 1549. március 15.

226 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 213. Az 1553. március 12-i rendeletében a király a pozsonyi országgyűlésen tett ígéretéhez híven az „Osztrák” Kamara alatt lévő harmincadokat a Magyar Kamara alá helyezi a komáromi uradalommal és a győri vámmal együtt. MNL OL E 21 - a - 1553. március 12.

227 *Othmar Pickl*: Der „Dreissigst im Windischland.” Organisation und Ertrag des ungarischen Aussenhandelszolls in Oberslawonien im 12. Jahrhundert. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. Sonderband 18. (1971) 156.

228 *Kubinyi András*: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. In: Budapest régiségei XIX. Bp. 1959. 102.

Alsó-ausztriai Kamara legrégebbi *protocollum*-aiban 1539-től kezdve találhatóak adatok a „*Dreissigst im Windischlande*” hivatalaira és hivatalnokaira. Az 1539. március 26-i bejegyzés az ottani harmincadellenőr ügyében hozott határozatról tesz említést, később pedig a főharmincadosokról is.²²⁹

A harmincadcsoport igazgatására a Bécsi Udvari Kamara 1539-ben hivatali utasítást adott ki. Az utasítás szerint a harmincadcsoport élén két főharmincados állott, mégpedig Lucas Zackl és Leonhard Kubinyi. I. Ferdinánd csak a vámjövendelmek felét használta, a másik fele bérben volt.²³⁰ Az Alsó-ausztriai Kamara *protocollum*-ai szerint a főharmincadosok mellett mindjárt ellenőr is működött (1539. október 25. Andreas Probil *Gegenschreiber im Windischlande*).²³¹

Az 1539. évi utasításban szabályozott hivatalszervezet élén a nedelicei főharmincadhivatal állott, alatta önálló hivatalok voltak Radafalván, Muraszombaton, Zágrábban, 1553-tól Varsadon, Krapinán is. A harmincadhivatalok alatt számos fiók működött.²³²

A nedelicei harmincadcsoport vámhelyein átmenő forgalom a 16. század első felében még elég nagymértékű volt. A nyugat felé irányuló kereskedelem 20–30%-a itt bonyolódott le. Később, mikor a marhahajtás a Duna vonala alatt főleg Győr és Magyaróvár a vár felé vette útját, a harmincadcsoport forgalma csökkent. A bevételek a 17. században sem növekedtek.²³³ A pozsonyi, a magyaróvári és a nedelicei harmincadcsoport hivatalai az 1630-as évekig maradtak az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alatt.

3. A Magyar és a Szepesi Kamara alatti harmincadcsoportok

I. Ferdinánd 1549. március 15-i rendelete előtt – amint láttuk – a Magyar (Pozsonyi) Kamara hatásköre még kiterjedt a pozsonyi és a magyaróvári harmincadcsoportra, tehát nagyjából a dunántúli harmincadok ügyeire, bár azokat az Alsó-ausztriai Kamarával együtt intézte. Az említett rendelet után azonban a Magyar Kamara fennhatósága alatt csak a Dunától északra fekvő harmincadok maradtak, természetesen az Alsó-ausztriai Kamara alá helyezett pozsonyi harmincadcsoport (Pozsony, Stomfa, Gaján) kivételével. A Magyar Kamara alá tartozó harmincadszervezetnél a 16. században három nagyobb csoportot lehet megkülönböztetni, mégpedig a nagyszombatit, a trencsénit és a kassait. A Magyar Kamarának a harmincadigazgatással kapcsolatos átfogó intézkedései is inkább csak ezekre az utóbbiakra vonatkoztak.

Az eredetileg a trencsényi csoporthoz tartozó nagyszombati harmincad 1530 után önállósult, 1534-ben több filiálét csatoltak hozzá, amelyek Szokolcán, Szenicén, Sasvá-

229 ÖStA AVA FHKA HKA NÖK Protocollen 1539–1546. évek

230 Pickl, O.: Der Dreissigst i.m. 157., levéltári iratok: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1539. Juni 24.

231 ÖStA AVA FHKA HKA NÖK Protocollen 1539. Oktober 25.

232 Pickl, O.: Der Dreissigst i.m. 157–159.

233 Othmar Pickl: Die Auswirkungen der Türkenkriege auf den Handel zwischen Ungarn und Italien im 16. Jahrhundert. In: Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Socialgeschichte I. Band Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Graz. 1971. 107. A nedelicei főharmincad bevétele 1545–1547. években évi átlagban 21.158, 1559-ben 27.396, 1574-ben 15759, 1576-ban 9.924 forint volt.

ron és Szempcen működtek. Szempce 1537-ben a holicsi fiókkal szintén önálló hivatallá vált, és fontos marhakiviteli állomássá fejlődött.²³⁴

A nagyszombati harmincadcsoport jövedelmei ebben az időben zálogban voltak Thurzó Elek királyi helytartónál a királynak nyújtott kölcsönök fejében. A főharmincados például 1534-ben Thurzó tiszttviselője volt, az ellenőrt a király alkalmazta. A harmincadcsoport hivatalai csak kiviteli vámot szedtek. E kiviteli vám felét például 1542-ben Thurzó Elek használta, a másik felét a Pozsonyi Kamara szedte be. A zálogbirtoklás 1542 után megszűnt.²³⁵

A trencsényi harmincadcsoport jövedelmeit 1527-ben 48.000 forint ellenében szintén Thurzó Elek kapta zálogba. Ekkor még ide tartozott Nagyszombat is. A nagyszombati és a trencsényi harmincadcsoport valószínűleg 1532 és 1534 között vált szét. A trencsényi csoport jövedelmei még 1542-ben is Thurzó Elek használatában voltak. Az 1545. évi átszervezéskor Trencsén fiókja Vágújhely és Verbó, önálló harmincadhely Turdosin. Újonnan felállított harmincadhelyek Rózsahegy, Stubnya és Végles. A csoportnak 1549-ben már nyolc harmincadhivatala volt, mégpedig Trencsén, Illava, Vágújhely, Verbó, Vágsellye, Turdosin, Zsolna és Puchó.²³⁶

A nagyszombati és a trencsényi harmincadcsoport hivatalai a zálogrendszer megszűntével nem kerültek mindjárt a Magyar Kamara kezelésébe. I. Ferdinánd először – amint ez többszörös kísérleteiből is észrevehető – arra törekedett, hogy a harmincadigazgatás központi szerv, igazgatóság vagy felügyelőség alá kerüljön, amelynek élére felelős szakembert lehet kinevezni. Az első ilyen központi szerv Bornemissza Pál már említett 1543. évi harmincadigazgatósága volt. Megjegyezzük, hogy a királyi udvar a pénzügyigazgatás későbbi korszakaiban is gyakran élt a központi harmincadigazgatási szervek alkalmazásának módszerével, mégpedig főleg akkor, amikor a harmincadügyek rendbe szedése szükségessé vált.

Ilyen központi szerv volt az a már szintén említett harmincadigazgatóság, illetve harmincadfelügyelőség, amelynek élére a király 1545-ben Sibrik Gergely királyi tanácsost nevezte ki. Sibrik az északnyugati tizenegy harmincadhivatal főfelügyelője és igazgatója lett, hozzátartozott tehát még Pozsony is fiókjaival együtt. Feladata volt a zálogból kiváltott harmincadok ügyeinek rendezése, a harmincadhivatalok működésének összehangolása. A felügyelet és irányítás munkáját maga Sibrik látta el, a jövedelmek beszedésére és elszámolására Szerémi Sebestyén és Francisci Tamás személyében két pénztárost helyeztek melléje. A pénztárosok munkáját két ellenőr (*contrascriba*) vizsgálta felül. A Sibriknek adott utasítások az egyes harmincadhivatalok munkáját is szabályozták, sőt részletesen kitértek a vámkezelés és a vámszedés módjára, a harmincadhivatalok belső ügyvitelére. Sibrik 1546. május 1-ig volt az északnyugati har-

234 *Ember Gy.*: Külkereskedelmünk i. m. 315.

235 uo. 315, 321. Az 1542. évi helyzetre *Uő.*: Magyarország külkereskedelme i. m. 2. A nagyszombati harmincadosnak adott 1534. június 20-i utasítás Thurzó Elek zálogbirtoklását is említi. MNL OL E 136 - a - 9 - 423–427.

236 *Ember Gy.*: Külkereskedelmünk i. m. 315–316. *Uő.*: Magyarország külkereskedelme i. m. 4–6. Az 1527. évi elzálogosítás iratai: ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1528. August 28.

mincadhelyek elnöke és felügyelője, ilyen minőségben a Magyar Kamarától függött.²³⁷ Sibrik jól látta el feladatát, tisztségétől más fontos teendők miatt vált meg.

A Dunától északra fekvő harmincadhivatalok új igazgatója ezután Szerémi Sebestyén, az előbbi hatóság pénztárosa lett, aki pénztárosi címét vezető tisztségben is megtartotta (*administrator et perceptor tricesimarum*). A harmincadhivatalok hálózata az ő igazgatósága idején nem változott, csak Besztercebányán és Zólyomban szerveztek új hivatalokat. Változott azonban a központi harmincadigazgatási szerv alárendeltsége.

Szerémi 1546. május 16-i utasítása szerint kifejezetten nem tartozott sem a Kamara, sem a Helytartótanács alá. Szerémi a velük való tanácskozás után még elődjéhez, Sirbikhez és végső fokon az uralkodóhoz fordulhatott. Ennek az a látszata, hogy I. Ferdinánd a harmincadigazgatóságot inkább önálló hatóságként kezelte, amely a Kamarával és a Helytartótanáccsal egyenrangú, mellérendelt hatóságként érintkezett. Önállóságát mutatja az is, hogy csak a Magyar Kancellárián kiállított és a Bécsi Udvari Kamara egy tanácsosa által aláírt fizetési meghagyásokra fizethetett. A kifizetések után csak a pénzfelesleget kellett a Pozsonyi Kamara pénztárába beszolgáltatnia.

Szerémi harmincadigazgatóságát az uralkodó 1549. január 1-én megszüntette. A megszüntetésre az adott ürügyet, hogy a pozsonyi harmincadesoportt ekkor az Alsó-ausztriai Kamara hatáskörébe került. A megmaradt nagyszombati és trencsényi harmincadesoportot ugyanakkor a Magyar Kamara alá rendelték. Az idetartozó harmincadhivatalok ekkor a következők voltak: Nagyszombat, Szempe, Sassin, Holics, Szokolca, Szenice, Vágújhely fiókjával, Verbó, Trencsén, Illava fiókjával, Puchó fiókjával, Zsolna és Turdossin.

A Magyar Kamara fennhatóságát az előbb említett harmincadhivatalok felett az 1549. április 1-i új utasítás mondta ki. A király még ekkor sem szakított azzal az elvével, hogy a harmincadügyet központi szerv igazgassa. Ezt a központi szervet azonban már szorososan a Magyar Kamara alá rendelte. Ez abból állt, hogy a nagyszombati csoport élére Francisci Tamás személyében szorososan a Kamarától függő harmincadfelügyelőt (*superintendens tricesimarum camerae Hungaricae applicatarum*) állított. A trencsényi csoport élére is akart ilyen felügyelőt kinevezni, de ennek működéséről nem tudunk. Franciscit a felügyelői tisztségben 1550. május 14-én Bornemissza Gergely követte. Az ő működése után ezt a tisztséget megszüntették, és a két csoport harmincadhivatalait 1555-ben a Magyar Kamara már közvetlenül irányította,²³⁸ azaz a harmincadhivatalok igazgató vagy felügyelő közbeiktatása nélkül tartoztak a Magyar Kamara tanácsa alá. A harmincadszervezet igazgatásánál a továbbiakban ez az állapot maradt fenn.

A 16. század második felében lassan elmosódtak a két (nagyszombati és trencsényi) harmincadesoport körvonalai, az egyes harmincadhivatalok önállósultak és melléltük fiókokat állítottak fel. A harmincadhivatalok székhelyei részben változtak, de a hivatalok többsége rendszerint ugyanazon helységben működött. A Magyar Kamara alá ebben az időszakban tizenhat ilyen önálló harmincadhivatal tartozott, az 1580-as években például ezek a következők voltak: Szempe, Nagyszombat, Galgóc, Vágújhely,

237 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 210–212.

238 uo. 212–213

Trencsén, Szokolca, Léva, Puchó, Zsolna, Turdossin, Verbó, Besztercebánya, Sasvár (Sassin), Vágsellye, Szenice, Zsámbokrét. Természetesen ebben a tizenhatos létszám-ban néha kisebb-nagyobb változás történhetett.²³⁹

A magyar rendek az országgyűléseken gyakran tiltakoztak az új harmincadhelyek felállítására ellen, mert ezek szerintük a kereskedelmet csak gátolták, s arra is szolgál-tak, hogy a nemesi vámmentességet megsértsék.²⁴⁰ Épp ezért a harmincadhivatalok számát csak nagy körültekintés után lehetett szaporítani. Így 1607-ben is csak tizenhat harmincadhely volt a Magyar Kamara alatt, s ezek közül is akkor több hivatal vezetését nem töltötték be.²⁴¹

A tizenöt éves háború után állítottak fel néhány újabb vámhelyet, részben a töröktől visszafoglalt területeken. Így 1608-ban Vácott, Szécsényben, Nógrádon, Érsekújváron, Szentgyörgyön létesültek újabb harmincadhivatalok, megszüntették ezzel szemben a vágsellyei és a zsámbokréti harmincadhivatalt.²⁴²

Az új harmincadhelyek felállítására ellenére 1618-ban is csak tizenhat harmincadhely-ből tevődött össze a Magyar Kamara alá tartozó harmincadszervezet (a fiókok nélkül), ami azt jelenti, hogy több vámhely működését megszüntették (1628-ban Szempe, Nagy-szombat, Galgóc, Vágújhely, Trencsén, Érsekújvár, Vác, Léva, Illava, Puchó, Turdossin, Szentjános, Sasvár, Szokolca, Verbó, Zsolna helységekben voltak működő vámhelyek).²⁴³

Néhány szót kell még szólnunk az ország északkeleti részén fekvő kassai harmin-cadcsoporthoz és a Magyar Kamara viszonyához. Ez a nagyfontosságú kassai harmin-cadcsoporthoz 1526 előtt a kassai főharmincad-hivatalból, az eperjesi, bártfai és löcsei harmincadhivatalokból, az ófalvai, lubló, sztrópkói és homonnai fiókharmincad-hiva-talokból tevődött össze. A harmincadcsoporthoz jövedelmeit a 15. század végén és a 16. század elején többnyire szintén elzálogosították.²⁴⁴ A harmincadjövödelmeket például 1484-ben, 1489-ben és 1512-ben Kassa városa bérelte a királyi kincstárnak nyújtott kölcsön ellenében. A mohácsi vész után is többnyire Kassa a harmincadok bérlője, de vannak a bérlők között főurak is. Kassa városa 1536-ig I. Ferdinándé, 1536–1552-ig I. János királyé és özvegyéé volt. A zavaros politikai viszonyok között a Magyar Kama-ra nehezen tudta fennhatóságát a kassai harmincadcsoporthoz fölé kiterjeszteni. I. Ferdi-nánd 1552-ben még úgy vélte, hogy a visszaszerzett harmincadokat a Magyar Kamara ellenőrzése alá helyezi. A kassai harmincadcsoporthoz és harmincadcsoporthoz ellenőr utasítást is kapott ennek végrehajtására. A kassai harmincadfelügyelőség felállítására azonban már nem került sor.²⁴⁵

239 *Zimányi Vera - Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon.* In: *Agrártörténeti Szemle* 26. (1974) 104–108.

240 Az új és szokatlan helyen felállított harmincadok eltörlését kimondta az 1545. évi 45. törvénycikk. Az 1597. évi országgyűlésen erőteljesen léptek fel a rendek az új vámhelyek felállítására és a nemesi vámmentesség megsértése ellen, amint ez a Magyar Kamara jelentéséből is látható. *MNL OL E 15 - 1598. március 7. - No. 3.*

241 *MNL OL E 15 - 1607. március 7. - No. 12.*

242 Az új vámhelyek felállítására *MNL OL E 21 - a -1607. június 7. és Zimányi V.-Prickler, H.: Konjunktúra i. m. 110–115.*

243 *1. az MNL OL E 15 - 1618. május - No. 53. jelzetű irathoz kapcsolódó kimutatást.*

244 *Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 221–222.*

245 *Kemény Lajos, ifj.: A kassai harmincad története a XVI. század végéig.* In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1. (1894) 304–307.

Ismeretes, hogy a pénzügyigazgatás eredményesebb működése, a török elleni védelem hathatósbab gazdasági támogatása céljából az északkeleti országrész kamarai ügyeit elkülönítették, és különálló szervre, a Szepesi Kamarára bízták. Ez a kassai harmincadcsoport sorsát is eldöntötte. Az új Kamara megszervezése folyamán a harmincadcsoport ügyeinek intézését 1554-ben Werner Györgyre és Thorda Zsigmondra, a királyi jövedelmek felső-magyarországi igazgatóira bízták. Az igazgatóság 1567-ben a Szepesi Kamarává alakult át, amely végleg átvette a harmincadügyek közvetlen irányítását is. A csoporthoz ekkor a következő harmincadhelyek tartoztak: Kassa, Késmárk, Lőcse, Lubló, Bártfa, Eperjes, Sztropkó, Homonna, Varannó, Ungvár, Szikszó, Tokaj, Kisvárdá. A csoport felett az újonnan felállított Szepesi Kamara ugyanolyan hatáskört gyakorolt, mint amelyet a Magyar Kamara a nagyszombati és a trencsényi felett. A Magyar Kamarának természetesen lehetősége volt arra, hogy a Szepesi Kamara munkáját ilyen vonatkozásban is ellenőrizze.²⁴⁶

A harmincadügyi hatáskör előbb ismertetett megoszlásának az lett a következménye, hogy a Magyar Kamara a legfontosabb kamarai gazdálkodási ág jövedelmének alig egyharmad részét tartotta csak kezébe, a többi az Alsó-ausztriai Kamara, vagy pedig a Szepesi Kamara hatáskörébe tartozott. Csak részben enyhítette ezt a kedvezőtlen helyzete az, hogy a Szepesi Kamara tevékenységét a Magyar Kamara kisebb-nagyobb mértékben ellenőrizte.

A magyar törvények szempontjából elsősorban a dunántúli harmincadok és a pozsonyi harmincadcsoport osztrák alárendeltsége volt nemzeti sérelem tárgya. Arról, hogy mi késztette I. Ferdinándot arra, hogy a harmincadügynél ilyen vegyes osztrák-magyar igazgatást honosítson meg, az egykori levéltári forrásokban pontos indoklást nem találunk (vagy eddig még nem találtunk). A történeti körülmények ismeretében azonban az okok kielemezhetők. Említettük, hogy a mohácsi vész után mind Mária királyné, mind I. Ferdinánd szívesen bízták a kezükbe jutott javak kezelését saját megbízható híveikre, többnyire osztrákokra. Ekkor még alig működött a magyar kamarai szervezet, amely az irányítást elláthatta volna, így I. Ferdinánd kénytelen is volt osztrák tisztviselőire támaszkodni. Az 1548. évi augsburgi egyezményben I. Ferdinánd a harmincadok, bányák és uradalmak átadása után 34.000 forintnyi évjáradékot biztosított Mária királynénak. E járadék előteremtése is könnyebb volt, ha a fenti javakat nem a Magyar Kamara, hanem az osztrák hatóságok kezelik. Nem volt mellékes szempont az sem, hogy osztrák hatóságok kezelése mellett a királyi javakat könnyebben lehetett kölcsönökkel megterhelni. Igen lényeges tényező volt az is, hogy főleg a magyaróvári és pozsonyi harmincadcsoporton keresztül hajtották Bécsbe, Ausztriába nemcsak a Magyarországról, hanem a Havasalföldről és a Balkánról származó marhát is. E nemzetközi kereskedelem jelentős bevételt biztosított a harmincadhivatalok számára, amelyet a Habsburg uralkodóház királyi jogai révén feltétlenül meg akart tartani magának. A 16. század második felében a bécsi udvarban megerősödött az a tendencia, hogy a kamarai ügyeket lehetőleg kivonják a magyar központi hatóságok (például a Magyar Kancellária), illetve a rendi országgyűlések ellenőrzése alól, s a pénzügyigazgatásban növeljék a Bécsi Udvari Kamara befolyását.

²⁴⁶ Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 222.

4. A harmincadok visszahelyezése a Magyar Kamara alá

A pozsonyi, magyaróvári és nedelicei harmincadcsoport osztrák igazgatását a magyar országgyűlések a 16. században – különös módon – nemigen sérelmezték. A rendek csak a külföldi származású harmincadtisztviselők, katonatisztek kihágásai, visszaélései miatt panaszkodtak. A harmincadhivatalok osztrák alárendeltségének az ügyét csupán az 1574. évi országgyűlés vetette fel.²⁴⁷ A Bocskai-szabadságharc után már komolyabb mértékben foglalkoztak ezzel a kérdéssel, de akkor is főleg az idegen tisztviselők működését kifogásolva. Az 1608. évi koronázás előtti 10. törvénycikkely kimondta, hogy kisebb-nagyobb hivatalokat, harmincadhivatalokat született magyarokkal, illetve a kapcsolt országrészek lakóival töltsék be, az 1618. évi 18. törvénycikkely pedig már arról rendelkezik, hogy az uralkodó harmincados tisztségeket csak honfiaknak adományozzon. A harmincadhivatalok visszahelyezése ügyében csak az 1622. évi 24. törvénycikkely hozott kedvező döntést.

A visszahelyezést kimondó döntés előzményeit mérlegelve, elsősorban azt kell figyelembe venni, hogy a 17. század első felében a politikai erőviszonyok a magyar rendek javára tolódtak el, s ez megkönnyítette ennek a régi sérelemnek az orvoslását. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem az 1622. évi nikolsburgi békében is szavatolni tudta a magyar rendeknek a bécsi békében megszerzett politikai előnyöket. Az 1622. évi soproni országgyűlésen a bécsi udvar arra törekedett, hogy az uralma alatt lévő országrészben a békét, az egyetértést megteremtse, s a rendek támogatását biztosítsa magának.²⁴⁸ Mindez együttesen eredményezhette az 1622. évi 24. cikkelyt, amelynek a végrehajtása azonban sok akadályba ütközött, és igen lassan történt meg.

Az országgyűlési döntés végrehajtását Thurzó Szaniszló nádor 1662 decemberében sürgette. A király úgy határozott, hogy a törvény végrehajtását ne a nádorra bízzák, hanem az Alsó-ausztriai és a Magyar Kamarából küldött biztosokra. Fontos szempont volt az átadásnál, hogy az a gazdálkodásban zavart s a kincstárnak kárt ne okozzon.²⁴⁹ A kincstár érdekeire való hivatkozás lett a továbbiakban is az átadás egyik kerékkötője.

Az átadást az 1625. évi 33. törvénycikkelyben a magyar országgyűlés is megsűrgette, eredmény azonban akkor sem született. A nádor 1627-ben beadvánnyal fordult a királyhoz, s abban a Magyar Kamarát vádolta az átvétel késleltetésével. A Magyar Kamara a királynál azzal védekezett, hogy a harmincadhivatalok átadása ügyében még nincs királyi rendelet (országgyűlési döntés már két ízben is volt), s enélkül nem tehet semmit. Egyébként mindent megtett annak érdekében, hogy a harmincadhivatalokat hatáskörébe vegye.²⁵⁰ Az 1630. évi 15. törvénycikkely újból megsűrgette a harminca-

247 MOE VI. 18. 1574. márciusi országgyűlés. MOE VI. 386–389. 1580. február–márciusi országgyűlés.

248 Bécsi levéltárból kiszolgáltatott iratok: MNL OL I 57 Hoffinanz, Ungarn: Landtagsakten. 1622. év. A Magyar Kamara 1622. március 26-i felterjesztése az országgyűlés „pontjait” illetően. E pontok nem szólnak a harmincadok visszahelyezéséről, pedig a nemesi sérelemek ezt is tartalmazzák. Az uralkodónak a rendi sérelemre adott válasza ezzel szemben már úgy említi a visszacsatolás eldöntésének kérdését, hogy ehhez már csak az Alsó-ausztriai Kamara véleményének a megkérdezése szükséges.

249 MNL OL E 21 - a - 1623. január 9., március 9.

250 MNL OL E 15 - 1627. március 1. - No. 57. Cam. aul. A Magyar Kamara felterjesztése a nádor vádjai ellen. A nádor levele nincs az irat mellett, de a felterjesztés foglalkozik a nádor beadványával.

dok visszacsatolását, s a sürgetések ekkor már eredményt hoztak. A Magyar Kamara 1630-tól kezdve fokozatosan átvette a kérdéses harmincadok igazgatását.

A magyaróvári harmincadhivatal ellenőri tisztségének betöltésére 1630 januárjában már a Magyar Kamarának kellett javaslatot tennie Hirsch Pál magyaróvári főharmincadossal történt tanácskozás után. Az állást a volt ellenőr, Spatt Achát fia, Spatt Mátyás nyerte el. A Magyar Kamarának kellett őt állásába bevezetnie.²⁵¹ A kamara intézkedett a régi ellenőr özvegyének kiutalt kegydíj tárgyában is. Az özvegy kegydíját a magyaróvári főharmincad jövedelméből kapta meg. A Kamarának vigyáznia kellett arra, hogy a kiutalás az ottani jövedelmekből biztosított „udvari kvóta” sérelme nélkül történjék.²⁵² Ismeretes, hogy a magyaróvári főharmincad jövedelmeit nagyrészt a bécsi udvartartás költségeire fordították.²⁵³ Az udvar ezt a hozzájárulást – az iratok tanúsága szerint – 1630 után „kvóta” címén kapta meg.

A Magyar Kamara felügyelete a dunántúli harmincadok felett 1633-tól vált rendszeresebbé. A visszacsatolt harmincadhivatalok jövedelmei is ettől kezdve szerepelnek a Magyar Kamara pénztári számadásaiban, a harmincadjövedelmek kimutatásaiban.²⁵⁴ Ezt a dátumot királyi rendelet is rögzíti. A Bécsi Udvari Kamara 1633. február 24-én kimutatást kért a Magyar Kamarától a pozsonyi, óvári és szlavóniai harmincadcsoportok jövedelmeiről attól az időtől kezdve, amióta e harmincadcsoportok a Magyar Kamara alá tartoztak.²⁵⁵ A Magyar Kamara a rendeletre felküldte a három harmincadcsoport 1629–1631. évi számadásait, s ígéretet tett az 1632. évi felküldésre is.²⁵⁶ (Tehát e rendeletek szerint a Magyar Kamara felügyelete 1633-ban vált ugyan rendszeresebbé, de visszamenőleg az 1629. esztendő ügyeire is.) A magyar rendeknek – úgy látszik – nem volt megfelelő tudomásuk a szóban forgó harmincadok átvételéről, mert az 1647. évi országgyűlés 88. törvénycikke újból megsűrgette a Magyar Kamara részére való átadásukat. A magyaróvári főharmincad jövedelmeinek egy részét egyébként továbbra is a bécsi udvar számára tartalékolták. A jövedelmekből – 1637. évi rendelkezés szerint – a király parancsa nélkül semmit sem lehetett kifizetni.²⁵⁷

A 17. század második felében a királyi Magyarország összes harmincadjai – a Szepesi Kamara alá helyezett harmincadok kivételével – a Magyar Kamara alá tartoztak.²⁵⁸ A harmincadok nem magyar igazgatásával kapcsolatos sérelmet tehát a ma-

251 MNL OL E 21 - b - 1630. január 26. - 594 - 3.

252 MNL OL E 21 - b - 1630. április 3. - 594 - 15.

253 *Takáts Sándor*: A Magyar Kamara állapota 1627–1628-ban. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 10. (1903) 3. A 16. század második felében az óvári volt a legnagyobb jövedelmű harmincad, a marhahajtás vámjának jövedelme nagyrészt itt folyt be. Rudolf uralkodása idején ez a jövedelem többször 100.000 forint fölé emelkedett. Ezt a bevételt azonban az Alsó-ausztriai Kamara vette át, s udvari kiadásokra, főhercegek ajándékaira, fizetésekre költötte el.

254 *Zimányi V.-Prickler, H.*: Konjunkktúra i. m. 112–115.

255 MNL OL E 21 - b - 1633. február 24. - 596 - 10.

256 MNL OL E 15 - 1633. március 11. - No. 3.

257 MNL OL E 21 - a - 1637. július 15.

258 A kamarai pénzüri számadáskönyv 1666-ban és 1669-ben a következő harmincadokat sorolja fel: Pozsony, Szempc, Bazin, Nagyszombat, Galgóc és fiókjai, Vágújhely, Verbó fiókokkal, Trencsén, Pucho, Illava fiókokkal, Zsolna, Turdossin, Besztercebánya, Léva, Stomfa, Gajár, Szentjános, Sasvár, Szakolca, Szenice, Hof ad Morvam, Komárom, Győr, Pápa, Rajka, Óvár, Köpcsény, Nezsídér, Bruck, Hof ad Lajtam, Ebenfurt, Wimpassing, Bécsújhely, Sopron, Szentmárton, Hohenwolkersdorf, Ikervár, Veszp-

gyar országgyűlések határozott fellépése következtében az udvar orvosolta. A kamarai pénzügyigazgatás koncentrációja, a pénzgazdálkodás fejlődése szemszögéből előnyösebb volt az összes magyar harmincadok egy főhatóság alá való helyezése. Ebben az esetben azt kell mondanunk, hogy az országgyűlések a magyar harmincadigazgatás kérdéseiben – a nemzeti függetlenség érdekeit nézve – helyesebb alapokra helyezkedtek, mint a harmincadigazgatási szervezetet megosztó bécsi udvar. A török elleni harc szempontjából is előnyösebb volt a harmincadigazgatás ilyen központosítása. A Magyar Kamarának ugyanis sürgős hadikiadások esetén több pénz állt rendelkezésére.

5. A vámtarifa ügye a 16. és 17. században

A harmincadszervezet legfontosabb feladata természetesen az országból kiszállított vagy az országba behozott árucikkek után járó harmincad (külkereskedelmi vám) beszedése volt. A harmincadosok ezzel kapcsolatos feladatát a vámszabályzat (*vectigal*) írta elő, ez állapította meg az egyes árucikkek külkereskedelmi vámját is. A 15. és 16. században általában az volt a szokás, hogy vám címén az árucikk becsértékének körülbelül az 5%-át (1 magyar forint után 5 dénárt) vetettek ki, tehát a megvámolásnál inkább huszadról, mint harmincadról lehet beszélni. A vámszabályzatok ennek figyelembe vételével állapították meg az árucikkek vámját is. (Megjegyezzük, hogy később a vámok többnyire nem feleltek meg az áruérték eme hányadának.)

A Magyar Kamara fontos szerepet töltött be a vámszabályzatok kidolgozásában, ezt a munkát abban az időben azonban a Bécsi Udvari Kamarával és azA-ausztriai Kamarával együtt végezte el. A vámtarifa megállapításából Magyarországon a rendeket sem lehetett kihagyni, a magyar törvények szerint a vámok emelése ugyanis az országgyűlés beleegyezésével történhetett. A különféle főhatóságok (Alsó-ausztriai, Magyar, Szepesi Kamara) alatt lévő harmincadok közös szabályozás, ugyanazon „*vectigal*” szerint működtek. Ez azt jelentette, hogy az irányítás és a szabályozás szálai tulajdonképp a Bécsi Udvari Kamaránál, az előbbi Kamarák udvari felügyeleti szervénél futottak össze.

A 16. század első felében még valószínűleg nem alakult ki teljesen az a szokás, hogy harmincadot csak az országból kivitt és behozott áruk után szedtek. A Bornemissza Pál harmincadigazgató részére kiadott 1543. évi utasítás ezért megtiltotta, hogy az olyan marhák és termények után, amelyeket nem szállítottak ki az országból, harmincadot szedjenek, és szabályozta azt az eljárást is, melyet a tilalmat megszegő harmincados ellen kellett indítani.²⁵⁹ Ugyanakkor intézkedéseket hoztak abból a célból, hogy az áruk után a külkereskedelmi vámként szedett harmincadot szigorúan behajtsák, s 1545-ben újból szabályozták a vámtaksákat, illetve új vámszabályzatot szerkesztettek és adtak ki. Ezt a vámszabályzatot a II. Ulászló és II. Lajos király korából származó szabály-

rém, továbbá Nedelice főharmincad fiókjaival. 1675-ben ehhez járult még Prellenkirche, Körmend és a bécsi vámcédułaszedő hivatal. MNL OL E 106 - 1666 - 15–48., 1669 - 11–52., 1675.

259 MNL OL E 21 - b - 1543. február 22. - 534 - 52. A Helytartótanács által kiadott utasítás szövege.

zatokból állították össze, ezért sok új elemet nem tartalmazhatott.²⁶⁰ Mindenesetre a szabályzat felemelte a különféle árucikkek vámját. Az emelés azonban nem volt tartós érvényű, mert a következő években többször változott. Az 1545. február 27-i vámtarifa szerint például 1 ökör, bika, ló után 1 magyar forint, 1 tehén, tinó után 60 dénár vámot kellett szedni. Ez a vám kétszerese volt a régebbi harmincadoknak. A magyaróvári és a szlavón főharmincadoshoz intézett 1546. március 31-i rendelet ezt a vámot 1 ökör, bika, ló után 2 forintra, a tehén után 1 forint 20 dénár, a tinó után 1 forintra emelte.²⁶¹ Az 1548. évi országgyűlés 52. artikulusa az ökör után szedett harmincadot például másfél forintban rögzítette.

Az 1540-es és az 1550-es években fogatosított ideiglenes szabályozások nem nőültek kielégítőnek és megfelelőnek. Az uralkodó 1560-ban a harmincadügyet megvizsgáló biztosok jelentése alapján meggyőződött arról, hogy a harmincadosok nincsenek megfelelő hivatali szabályzatokkal ellátva. Ezért a Magyar Kamarának adott 1561. évi általános utasítás 21. pontjában megbízást adott az új harmincadszabályzat elkészítésére.²⁶² Az általános harmincadszabályzatot 1562-re össze is állították. A király által kiadott új *vectigal* alapján kellett a Magyar Kamarának az egyes harmincadhivatalok részére a „speciális” utasításokat elkészítenie.²⁶³

Az 1562. évi vámszabályzattal kiadott vámtarifa körülbelül száz évig különösebb módosítás nélkül, változatlanul fennmaradt. A bécsi udvar a vámokot a 17. században sem emelte, bár akkor már az árak magasabbak voltak, mint a 16. század közepén. A marha, ló után szedett harmincadvám például 1612-ben is az 1562-ben megállapított 1,5 forint volt, csak a posztó vámjában lehet tapasztalni emelkedést.²⁶⁴

A Magyar és a Szepesi Kamara többször panaszkodott a harmincadvám csekély hozadéka miatt, főleg akkor, amikor az udvarnak nem tudott pénzt adni. A 16. században a vámtarifák emelésének a problémája azért nem került napirendre, mert az udvar az országgyűléseken a rendekkel ádáz harcot vívott a nemesei vámmentesség kérdésében, s nem akarta a harmincadszedés miatt elégedetlenkedő rendeket még jobban felingerelni.

A 17. század első éveiben a tizenöt éves háború nagy hadikiadásai miatt mind a bécsi udvar, mind pedig a Kamarák foglalkozni kezdtek a vámtarifák emelésének kérdésével. A Magyar Kamarát 1601. november 26-án Bécsből megkérdezték, hogy a nagy hadikiadásokra szükséges bevételek növelése céljából nem lehetne-e a régi vámszabályzatot átdolgozni, s nem lehetne-e egyes árucikkek harmincadvámját felemelni? Arra is választ kért a Bécsi Udvari Kamara, lehetséges-e a vámtaksák felemelése az

260 MNL OL E 21 - b - 1545. április 28. - 534 - 115–119. A rendelet intézkedik az új vámszabályzatok szétosztásáról a harmincadhivatalok között.

261 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1545. Februar 27. *Limitatio nova vectigalium*. Az 1546. évi emelésre *Pickl, O.*: Der Dreissigst i. m. 168.

262 Az 1561. évi kamarai utasításra *Mayer, Th.*: Das Verhältniss i. m. 64.

263 MNL OL E 15 - 1561. sine mense et die - No. 3. A Magyar Kamara az új általános utasítás kibocsátása kapcsán közli, hogy az új *vectigal*-t nem küldték le Bécsből. Pedig ennek alapján kell elkészítenie a helyi szempontokhoz alkalmazott harmincadosi utasításokat. MNL OL E 21 - b - 1561. szeptember 3. - 542 - 113. Utasítás a helyi harmincadszabályzatok elkészítésére.

264 *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. In: *Értekezések a történeti tudományok köréből*. Új sorozat 80. Bp. 1976. 78–79.

országgyűlés megkerülésével. A Magyar Kamara válaszában kifejtette, hogy Magyarországon a vámok nem emelhetők az országgyűlés beleegyezése nélkül. Utalt azonban arra is, hogy a magyar rendek meg fogják érteni a királyi kincstár nehézségeit. A vámok tetemes emelését a Magyar Kamara a nehéz gazdasági viszonyok, a nép nagy szegénysége miatt azonban nem javasolta. Úgy vélte, hogyha a király a vámemelés ügyét mégis az országgyűlés elé viszi, akkor minden forint vámösszege után legfeljebb 7 dénár emelést lehetne a rendeknél szóba hozni. A Kamara továbbá azt is kifejtette, hogy meg kellene szüntetni a felső-magyarországi marhakereskedőknek azt a kedvezményét, hogy az ott kihajtott állatok után csak a harmincad felét fizetik.²⁶⁵

Az 1601. december 31-i királyi rendeletben az uralkodó azt hangoztatta, hogy a birodalom nem magyar országaiban a vámtarifa szabályozása csak fejedelmi jogkörbe tartozik. Meghagyta ezért a Magyar Kamarának, vizsgálja meg, mi bővebbet mondanak erről a jogról a magyar törvények. Tájékoztatót kért egyben egyes árucikkek vámjának jellegéről és a különféle állatok régebbi vámtaksájáról.²⁶⁶ Az uralkodó egyébként a vámok emelése ügyében a magyar királyi tanács javaslatát is meghallgatta. Mind a kancellár, mind a magyar királyi tanács úgy vélte, hogy a vámemelést nem kell a rendekkel feltétlenül megtárgyalni. Mérsékelt emelést, így a Magyar Kamara által javasolt 7 dénárost, az uralkodó maga is elrendelhet.²⁶⁷

A Magyar Kamara 1604. január 14-i felterjesztésében újból állást foglalt a vámtételek komolyabb felemelése ellen. Ez csak tovább rontaná – véleménye szerint – az amúgy is nagyon szegény nép gazdasági helyzetét, mivel a kereskedők a vámemelés után megdrágítanák portékáikat, pedig az árak a háborús évek alatt úgyis magasra emelkedtek. A *vectigal* új szabályozását épp e körülmények miatt „jobb időkre” javasolta elhalasztani.²⁶⁸

E különféle javaslatok hatására az udvar – elfogadva a magyar tanács és a kancellár véleményét – csak kisebb javításokat hajtott végre a vámszabályzatban, mégpedig az országgyűlés megkerdezése nélkül. Ezekre a módosításokra rendszerint akkor került sor, amikor a vámszabályzatot – abban az időben már nyomtatásban – újból ki kellett adni. (A kiadásra azért is szükség volt, mert a régebbi példányok elfogytak.) Ilyen esetben a Magyar és a Szepesi Kamara megbízást is kapott, hogy kisebb vámemelésekre, a vámok mérsékelt korrekciójára javaslatot adjon.²⁶⁹ A vámtarifák ilyen mérsékelt emelése jól észrevehető a már említett 1612. évi vámszabályzatnál. Az állatok, bőrök, bor, viasz, fűszerek, fémek és ásványok vámja ebben például változatlan maradt, némi emelkedés vehető észre a szöveteknél. Csupán a morva posztó vámját emelték fel lényeges mértékben (egy vég posztó régi vámja 10 dénár, felemelt vámja az átlagos minőségénél 13 dénár volt, a finom posztónál azonban a 25 dénárt is elérte.)²⁷⁰

265 MNL OL E 21 - b - 1601. november 26. - 580 - 158. MNL OL E 15 - 1601. december 4. - No. 36.

266 MNL OL E 21 - b - 1601. december 31. - 581 - 3.

267 MNL OL E 21 - a - 1604. február 20. A rendelet mellékletei a Magyar Kancellár és a királyi tanács véleményét tartalmazzák.

268 MNL OL E 21 - a - 1604. január 2. MNL OL E 15 - 1604. január 14. - No. 37.

269 MNL OL E 21 - b - 1607. április 21. - 584 - 42. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1607. April 21. A Bécsi Udvari Kamara a *vectigal* egy példányát kéri a Magyar Kamarától kinyomtatás végett. Javaslatot kér a Magyar Kamarától arra is, mit kellene változtatni a régi vámszabályzaton.

270 *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban i.m. 78–79.

Az árak emelkedése miatt a külkereskedelmi vámok ügyét a királyi udvar javaslatai az 1630-as években az országgyűlések elé vitték. A Magyar Kamara például 1630-ban szintén a vámok emelése mellett foglalt állást.²⁷¹ A vámjövodelmek dolgában ekkor fontos változás is következett be. A vámtaksákat ugyan nem sikerült felemelni, a magyar rendek azonban 1635-ben hozzájárultak ahhoz, hogy az illetékesek ezentúl minden kivitt, illetve behozott áru után a rendes harmincadon felül félharmincadot is fizessenek. Ezt a félharmincadot csak végvári célra lehetett fordítani (1635. évi 1. törvénycikkely). Lényeges vívmány volt az is, hogy 1638-ban sikerült a magyar nemesség vámkedvezményeit csökkenteni a majorsági (allodiális) természetű árukkal kapcsolatosan (1638. évi 49. törvénycikkely). Mind a félharmincad, mind a nemesi vámmentesség kérdésére még külön kitérünk.

E fontos változások mellett is a *vectigal* alapjában véve a régi maradt. Átdolgozását most már nemcsak az árak emelkedése miatt sürgették, hanem azért is, mert sok olyan áru került a külkereskedelmi forgalomba, amely a régi vámszabályzatban nem szerepelt. Ezt hangoztatta a Magyar Kamara abban az 1649. február 11-i felterjesztésében is, amelyet a Magyar Kancelláriának a vámügyben kifejtett véleményére adott.²⁷² A vámszabályzatban nem szereplő áruk dolgában a Magyar Kamara olyan álláspontra helyezkedett, hogy tulajdonképp nincs szükség a régi vámszabályzat reformjára, hanem csak arra, hogy az újabb áruk vámtaksáit a vámszabályzatba bevezessék. Ez a kiegészítés elvégezhető az országgyűlés beleegyezése nélkül is. A Bécsi Udvari Kamara, elfogadván ezt az érvelést, úgy vélte, hogy a vámügyet nem kell az 1649. évi országgyűlés alkalmával a királyi javaslatok közé iktatni. Egyben megbízta a Kamarát a vámszabályzat javasolt kiegészítésével.²⁷³

A vámszabályzat elavult voltáról találó véleményt adott Rauch Dániel nedelicei főharmincados a harmincadjövodelmek csökkentését indokló 1655. évi emlékiratában. E szerint is „adaptálni” kellene a régi szabályzatot az új időkhöz, mert a pénz értéke és a kereskedelem jellege megváltozott. A régi *vectigal* egyetemes szabályként mondta ki, hogy az áru értékének minden forintja után öt pénzt (dénárt) kell vámként leróni. Ennél a vám 1655-ben sok áru esetében jóval alacsonyabb volt. Egy mázsa vas ára 6 forint, rendes harmincadja ezzel szemben csak 5 dénár, egy ökörbőr ára 3–4 forint, rendes vámja csak 3 dénár volt. Ez a vám még akkor sem minősült magasnak, ha hozzáadták a rendes harmincadon felül a félharmincadot.²⁷⁴ Rauch Dániel is kiemelte, hogy sok olyan új áru került forgalomba, amelyekről a *vectigal* meg sem emlékezett. Különféle posztók, aranyozott és selyem szövetek tartoztak ide. A harmincadosok ezeket tetszés szerint vámosták, amely csökkentette a vámjövodelmeket.²⁷⁵ Az emlékirat kitért a vámjövodelmekre károsan kiható egyéb tényezőkre is, mint például a nemesi vámmentes-

271 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. A Magyar Kamara javaslata az országgyűlésen tárgyalható ügyekre vonatkozóan.

272 MNL OL E 15 - 1649. február 11. - No. 1.

273 MNL OL E 21 - b - 1649. február 15. - 603 - 42.

274 Emlékirat a harmincadok állapotáról 1655-ből: *Puncta de statu tricesimarum regaliumet necessaria earundem in ordinem reductione*. A nedőcsi, azaz a szlavóniai főharmincadostól, Rauch Dánieltől. Közli: ismeretlen. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 4. (1898) 577–578. Eredetije: MNL OL E 136 - d - 53.

275 uo. 582.

ségre, a katonatisztek vámvisszaéléseire, a csempészésre, stb. Ezekkel majd másutt kell foglalkoznunk.

A vámjövodelmek csökkenése miatt a király a harmincadvisszaélések ügyét később mégis az országgyűlés elé vitte. Az 1655. évi országgyűlés 100. cikkulusa határozatot hozott arra, hogy a harmincadok állapotát bizottságok fogják megvizsgálni. A bizottságok javaslatai alapján intézkednek majd a visszaélések megszüntetéséről, s gondoskodnak a vámjövodelmek gyarapításáról is. Négy királyi bizottságot hoztak létre a felső-magyarországi, Dunán inneni, dunántúli, és a horvát-szlavón harmincadosok vizsgálatára. A bizottságok elnökei püspökök voltak, az egyiké a királyi személynök. Tagjaik között találhatunk nemeseket, városi polgárokat és kamarai tisztviselőket.²⁷⁶

A bizottságok 1656-ban már bizonyos vizsgálatokról pozsonyi ülésükön beszámolhattak.²⁷⁷ Ezek alapján, továbbá a korábbi javaslatok felhasználásával, a kamarai szervek 1656-ban a vámszabályzatot kijavították, s az új *vectigal* 1656 júliusában már el is készült. Hátra volt még a kinyomtatása és a rendek elé való terjesztése. A rendi jóváhagyás igen nehézkes és kényes ügynek látszott. Ezért a Magyar Kamarát utasították, hogy új vámszabályzatot a rendi jóváhagyás nélkül is nyomassa ki, s juttassa el a harmincadosokhoz, hogy a kereskedésben fennakadás ne legyen.²⁷⁸ Az új *vectigal* tehát – bár születésénél szerepet játszottak az országgyűlés által kiküldött bizottságok – az országgyűlési jóváhagyás nélkül került használatba. Az állatok után szedett vámtarifák az új vámszabályzatban sem változtak. Valószínűleg szerepet vitt ebben az a törekvés, hogy megkönnyítsék Bécs és az örökös tartományok húsellátását. Más árucikkeknél azonban a vámtételek 50–100%-kal emelkedtek, s a vámszabályzat sok, a régi vámszabályzatban nem szereplő áruféleség vámját is rögzítette.²⁷⁹

Az 1656. évi vámszabályzatot – elsősorban a rendek – csak a régi javított változatának, továbbra is ideiglenesnek tekintették. Az 1655. évi 100. törvénycikkely értelmében felállított bizottságoknak munkájukat tovább kellett volna folytatni. Ez nem történhetett kielégítő mértékben, mert az 1681. évi 44. törvénycikkely újból megsürgette, hogy a királyi vámot az 1655. évi 100. törvénycikkely értelmében minél előbb szabályozzák. A kamarai szervek a harmincadigazgatásban mindenestre a 17. század végéig az 1656. évi vámszabályzatra támaszkodtak.

A magyar rendeknek jelentős szerepük volt abban, hogy a vámtarifákat, bár azok elmaradtak a piaci áráktól, a bécsi udvar a 17. század első felében nem merte felemelni. A rendeknek az volt a véleményük, hogy a harmincadot, a Magyar és a Szepesi Kamara legfontosabb bevételét, a bécsi udvar nem kizárólag hazai célokra, a török elleni küzdelem támogatására fordítja. Amikor a törökelleni harc költségeinek fedezéséről volt szó, mint például a félharmincad megszavazása esetén, a rendek ellenkezése csökkent. A bécsi udvar óvatos magatartásának a vámemeléssel kapcsolatosan világgazdasági

276 vö. Az 1655. évi 100. törvénycikk intézkedései.

277 MNL OL E 15 - 1656. március 23. - No. 2.

278 MNL OL E 21 - a - 1656. július 28.

279 *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 79. Az 1656. évi *vectigal* kézirat példánya megtalálható: MNL OL E 142 - a - 19 - No. 2. I. Régi magyar könyvtár. 2. köt. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. Írta: Szabó Károly. Bp. 1885. 1388.

okai is voltak. A 17. század első fele, a harminc éves háború korszaka Európában a gazdasági visszaesés, pangás ideje volt. Ez a gazdasági pangás Ausztriára is kihatott. Bécsben például többször annyira lanyhult a kereslet a magyar marha iránt, hogy az állatokat vissza kellett Magyarországra hajtani. Nehezítette a magyar marha értékesítését az is, hogy ugyanebben az időben az Alsó-ausztriai és a Grazi Kamara külön vámot (*Aufschlag*) vetett ki a Magyarországból behajtott állatokra.²⁸⁰ Ilyen körülmények között nem volt ajánlatos a vámokat felemelni.

6. A harmincadigazgatás szerepe a külkereskedelem szabályozásánál

Magyarország külkereskedelmében a legfontosabb szerepet a 16. és 17. században – amint ez ismeretes – a marhakereskedelem játszotta. Ismeretes az is, hogy a királyi Magyarországon hajtották át a török hódoltsági terület, Erdély és a Duna-menti fejedelemségek marháit. A marhakereskedelem fejlesztése úgyszólván mindenkinek, a tenyésztőknek, a kereskedőknek, Bécs és az örökös tartományok fogyasztóinak is érdekében állott. A kamarai szerveknek szintén, hiszen a virágzó kereskedelem növelte a vámbevételeket. A Magyar Kamarának sok mindent kellett tennie a marhakereskedelem könnyítése végett. A Kamara ilyen jellegű intézkedéseit többnyire a harmincadhivatalok hajtották végre.

Sok gondot okozott a marhahajtásnál a legelő kérdése. A Magyar Kamarának többször királyi rendelettel hagyta meg, hogy a Bécsbe hajtott marha részére a legelőt biztosítsa.²⁸¹ A földbirtokosok a legelők miatt gyakran zaklatták a marhakereskedőket, mégpedig azért, mert szerintük a vonuló állatok tönkretették a vetést, felélték a fűvet. A birtokosok ezért sokszor jogos vagy jogtalan bírságokat vetettek ki a kereskedőkre.²⁸² A birtokos nemesek közül sokan nem elégedtek meg a kereskedők háborgatásával, a bírságok kivetésével. Szokássá vált külön vámokat is behajtani, amint ez a Cseh és Morvaországba marhát hajtó kereskedők esetében megtörtént. Ez a visszaélés már a kincstár közvetlen érdekeit sértette. A Magyar Kamara azt javasolta, hogy az ilyen nemeseket a királyi jövedelmek háborgatóinak kellene nyilvánítani.²⁸³

A Kamaráknak, köztük a Magyar Kamarának, arra is szigorúan ügyelniük kellett, hogy a marha ára a különféle felvásárlások, indokolatlan áruközvetítések miatt ne emelkedjék. Főleg a 16. század végén volt szükség ilyen erélyes intézkedésekre. Az 1580-as években nagyszámú marha jutott át az érsekújvári hídon a Vágon túlra, a zöme alföldi marha volt, de akadt köztük erdélyi származású is. Az érsekújvári híd-vám adatai szerint 1587. december 1-től 1588. november 30-ig 84.282 ökröt hajtottak át

280 Zimányi V.: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 135–137.

281 MNL OL E 21 - b - 1555. június 24. - 540 - 42. Erdélyből Bécs felé hajtott marha részére Magyaróvár vidékén legelőről a Magyar Kamara gondoskodik. Hasonló rendeletek: MNL OL E 21 - a - 1555. július 11., augusztus 28.

282 MNL OL E 15 - 1570. július 15., október 14. Rendelet fogalmazványa, amely a külföldi marhakereskedők elleni visszaélések megszüntetésére hívja fel a nemességet. MNL OL E 21 - a - 1571. május 3. A Magyar Kamara felterjesztése a jogtalan bírságolások meggátlása végett.

283 MNL OL E 15 - 1584. május 23. A Magyar Kamara szerint a háborgatások megszüntetése ügyében a Magyar Kancellárián át királyi rendeletet kellene intézni a megyékhez.

ezen az úton. Bécs évente általában 80.000 darab marhát vásárolt fel ezekben az években.²⁸⁴ Az a szokás alakult ki, hogy a hazai és külföldi kereskedők már a Vágon innen összevásárolták alacsony áron az alföldi hajcsárok marháit, s az így felvásárolt marha azután 3–4 kereskedő kezén át jutott Bécsbe, ahol az ára darabonként tíz forinttal is emelkedett. A Magyar Kamarának elrendelték, hogy ne engedje meg ezt a lánckereskedelmet. Az a kereskedő, aki az alföldiektől az állatokat megvette, a rendelet szerint nem adhatta el másnak Magyarországon, hanem köteles volt az állatokat közvetlenül Ausztriába, Bécsbe áthajtani és ott eladni. A Magyar Kamarának gondoskodni kellett arról, hogy ezt a rendelkezést a vásárokat tartó helységekből közhírré tegyék.²⁸⁵ Az árdrágítás másik módja az volt, hogy a marhát nagy tömegben a török–magyar határ mellett összegyűjtötték huzamosabb ideig. Ebből a mennyiségből azonban a határon túlra időnként csak keveset engedtek át, s ezzel az árakat felverték,²⁸⁶ illetve állandóan magasán tartották. Az árak emelkedését idézte elő 1600 után az is, hogy a Nagyszombatban és a város környékén kereskedő társulatok összevásárolták az Alföld felől érkező marhát, sőt kényszerítették az onnan jövő kereskedőket, hogy az állatokat nekik kisebb áron adják el. Az így felvásárolt marha azután a társulattal együttműködő három–négy közvetítő segítségével került a bécsi piacra vagy máshova.²⁸⁷ Más adatok szerint az Alföldről érkező marha gyülekező helye a Nyitra megyei Jattó (Jatho) puszta volt, az itteni első „pihenőhelyen” vették át az állatokat az üzérkedő marhakereskedők, illetve a kereskedőtársaságok. A bécsi piac mellett jelentős marhavásárok voltak a morvaországi Auspitzben (magyarul Pusztapércs) is. Az itteni marhavásárookra vonatkozó kiváltságleveleket többször is megerősítették. A német birodalmi kereskedők ide szívesebben jöttek, mint a bécsi vásárookra.²⁸⁸

A bécsi mészárosok panasza miatt 1605-ben megrendszabályozták a kereskedő társulatok tevékenységét. Rendelkezéseket küldtek szét a harmincadosoknak e tiltott társaságok megszüntetésére, s az általuk felvásárolt marha elkobzására.²⁸⁹ A vásárokon kihirdetett nyílt parancs szerint tilos volt minden felvásárlás (elővásárlás). Az alföldi marhahajcsárok nem gyülekezhetek sem Jattópusztán, sem másutt, csak a rendes marhavásárokon adhatták el árujukat. Az alföldiek állataikat a harmincad megfizetése után maguk is Ausztriába vihették. A nyílt parancs csak 2–3 kereskedőből álló társaságok működését engedélyezte. E társaságok a marhavásárokon szabadon vehettek marhát, de a harmincadhivataloktól írást kellett kapniuk, hányat vettek és hová viszik. Egymásnak árujukat nem adhatták el. Bécsben a handgrófi hivatalban (a Magyar Kamara harmincadfizetést ellenőrző szerve) fel kellett mutatni a kihajtott állatokról szóló igazolásokat. A társaságok tagjait és családtagjaikat a harmincadhivataloknál és a bécsi handgrófi hivatalban is nyilván kellett tartani. A pátens arról is gondoskodott, hogy a

284 Marhakereskedésünk szabályozása 1605-ben. Közli: -a-o- In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 3. (1897) 193–196.

285 MNL OL E 21 - a - 1597. április 18.

286 MNL OL E 21 - a - 1597. május 23.

287 MNL OL E 21 - a - 1601. június 8. és Marhakereskedésünk i. m. 193.

288 *Takáts Sándor*: Az auspitz-i pusztapércsi marhavásárok régi kiváltságlevelei. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 12. (1905) 228.

289 MNL OL E 21 - b - 1605. április 4. - 584 - 64.

nagyszombati vásárra és környékére terelt marhát ne Csehországba, hanem lehetőleg Bécs felé vigyék. II. Ferdinánd 1622. október 17-én újból kiadta az 1605. évi pátenst. A szövege annyiban változott, hogy a felvásárlások meggátálása céljából az alföldieknek a marhaeladást az országos vásárokon kívül csak két hetivásáron, mégpedig a szempcin és a magyaróvárin engedélyezte.²⁹⁰ Az ilyen szabályozások természetesen nem tudták teljesen megszüntetni a marhakereskedelem körüli visszaéléseket. A 17. század közepén újból megerősödtek a marhahús drágaságával kapcsolatos panaszok. Ezeket szintén a marhát felvásárló bizonyos kereskedőtársaságok és monopolisták idézték elő. Az is előfordult, hogy a német birodalom kereskedői közvetlenül Magyarországon vették meg a birodalomba kivitt állatokat,²⁹¹ s ezzel ők is hozzájárultak a bécsi húsár emelkedéséhez.

Az előbb ismertetett intézkedések elsősorban Bécs és az örökös tartományok hús-ellátásának megkönnyítését szolgálták. Hasznosak voltak természetesen a kamarai jövedelmek növelése szempontjából is. A 16. század második felétől kezdve a bécsi udvar azonban a marhakereskedelem pénzügyi kiaknázásának olyan módszerét is bevezette, amely sem a magyarországi marhakereskedő rétegnek, sem a Magyar Kamara jövedelmeinek nem vált javára. Ebben az esetben arról a meglehetősen nagyszámú vámmentes kiviteli engedélyről van szó, amelyeket az udvar a hitelezőinek adott. E kiviteli engedélyek kibocsátásában a Magyar Kamarának nem sok szerepe volt. A Kamara rendszerint csak rendeletet kapott arról, hogy bizonyos személyek, vagy társaságok ennyi és ennyi marhára vámmentes kiviteli engedélyt kaptak, s a marhát bizonyos harmincadhivataloknál fogják vámfizetés nélkül áthajtani. Minderről a Magyar Kamarának értesítenie kellett az illetékes harmincadhivatalokat. A harmincadhivatalok nem nézték jó szemmel ezeket a vámmentes állatkiviteleket. Az olasz Joaneli testvérek, akik 42.000 forintos kölcsönt nyújtottak az udvarnak, s ezért szabad marhakivitelre kaptak engedélyt, 1582-ben bepanaszolták a harmincadosokat, hogy azok őket és társaikat (Mattheus Partingert és Zacharias Götzlt) a kivitelben gátolják. Külön királyi rendelet utasította a Kamarát, hogy a hitelezőkkel csínjában bánjanak, mert öfeliségének máskor is lehet még pénzkölcsönre szüksége.²⁹² A következő években (1597) Carolus Magnus és Lucas Bazin velencei kereskedő kapott vámmentes kiviteli engedélyt, a Magyar Kamara pedig utasítást ennek végrehajtására.²⁹³

A Magyar Kamara továbbra is kifogást emelt a külföldieknek adott vámmentes kiviteli engedélyek ellen. A velencei kereskedők részére 1603-ban a szabad marhakivitelre csak oly mértékben javasolta megadni, hogy az ne növelje az állathiányt, s ne csökkentse a harmincadok jövedelmét.²⁹⁴ A 17. század első felében – amint említettük – a gazdasági pangás a marhakereskedelemre is kiterjedt. Csökkent Ausztria és Bécs igénye a magyar marha iránt. Ez a gazdasági helyzet és a külföldieknek, főleg olaszoknak adott további szabad kiviteli engedélyek tönkretették a magyar marhakereskedő réteget, a

290 I. Marhakereskedésünk i. m. 193–196.

291 MNL OL E 21 - a - 1650. április 16.

292 MNL OL E 21 - a - 1592. augusztus 31., november 6., 1593. május 24.

293 MNL OL E 21 - a - 1597. július 29., szeptember 12.

294 MNL OL E 15 - 1603. március 12. - Cam. Aul. No. 20.

tözséreket.²⁹⁵ Csökkentek ennek következtében a Pozsonyi Kamara harmincadjainak jövedelmei is.²⁹⁶ A bécsi udvarnak a magyar marhakereskedelemmel kapcsolatos intézkedéseiben valóban ellentmondások találhatók. Az udvar az osztrák tartományok húsellátása miatt erélyesen fellépett a magyar nemesség visszaélései, a magyarországi marhakereskedők spekulatív és monopolista törekvései ellen. Ugyanakkor kölcsönök ellenében maga adta át a magyar marhakereskedelem hasznát a külföldi társaságoknak, monopolistáknak. A szabad kiviteli engedélyek pedig ugyanúgy emelték a bécsi húsárakat, mint a magyarországi marhakereskedők spekulációi. A Magyar Kamara, amint néhány javaslatából láttuk, igyekezett megvédeni a marhakereskedéssel kapcsolatban a magyar érdekeket.

A külkereskedelmet befolyásoló, szabályozó szerepet töltött be több alkalommal a harmincadszervezet a gabona és a bor esetében is. Az ország lakosságának, a katonaságnak ellátása céljából fontos gabona kivitelét többször megtiltották. Különösen szigorú volt a tilalom akkor, ha a parasztok a török hódoltság területére adtak el gabonát. A megyék például 1587-ben jelentették, hogy jobbágyok nagy mennyiségű gabonát szállítanak török területre, ami drágaságot és inséget idéz elő egyes vidékeken. A Kamarához intézett királyi rendeletek szerint a harmincadosoknak kellett meggátolni az átszállítást, de felhatalmazták a megyéket is a szállítások meggátolására és a gabona elkobzására.²⁹⁷ Gabona kiviteli tilalmat rendeltek el 1592-ben s a tizenöt éves háború idején máskor is. A háború alatt nagyon emelkedett a gabona ára, s ez megnehezítette a katonaság ellátását.²⁹⁸ Nagy szükség idején a szomszédos osztrák tartományokba sem volt szabad szállítani. Stájerország és Karintia felé Vas és Zala megyéből 1588-ban ezért megtiltották a szállítást.²⁹⁹ Ezen az úton került a magyar gabona Velencébe is. Gabonaínség idején Velence szintén csak kisebb mennyiség vételére kapott engedélyt.³⁰⁰

A borkivitel kérdése inkább a Szepesi Kamara ellenőrzésével kapcsolatosan foglalkoztatta a Magyar Kamarát. Többször olyan javaslatot adott a bécsi udvarnak, hogy a vámbevételt a Lengyelország felé irányuló borkivitel erősebb megvámolásával kellene növelni. Sőt 1630-ban azt is felvetette, hogy a belföldieknek ne engedjék meg a kivitel, hanem csak a lengyeleknek, akik így a borért jó aranyat hoznának az országba.³⁰¹ A 17. század közepén 1647-ben az igen élénk borkereskedelem esetében már az volt a baj, hogy az észak felé irányuló borkivitelre túlságosan nagy vámot vetettek ki. A borharmincad fele akkor ugyanis I. Rákóczi György erdélyi fejedelemé, fele pedig a királyé volt. A kettős kiviteli vám a félharmincaddal együtt hordónként 6 forintra is felemelkedett. Ennek az lett a következménye, hogy a kereskedők megkárosították a kincstárat, elkerülték a királyi harmincadhelyeket. Királyi rendelet ezért a vámvizsgálat megszigorítására hívta fel a Magyar és a Szepesi Kamarát, egyben a hordónkénti harmincadot

295 Zimányi V.: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 136.

296 Takáts S.: A Magyar Kamara állapota i. m. 7.

297 MNL OL E 21 - a - 1587. január 30., március 12. A Magyar Kamara feladatává tették, hogy a Magyar Kancellária által kiadott tiltó rendeleteket a megyékhez továbbítsa.

298 Gabonakiviteli tilalmak. Közli: ismeretlen. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 2. (1895) 134–135.

299 MNL OL E 21 - a - 1588. november 12., november 28.

300 Takáts Sándor: Gabonakivitelünk Velencébe 1590-ben. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6. (1899) 241.

301 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. Javaslat a vámok emelésére.

3 forintra csökkentette.³⁰² Az 1656. évi vámszabályzat kiadása kapcsán is foglalkoztak a bor kiviteli vámjával. A vám megállapításánál az okozott nehézséget, hogy a vámolás alapjául szolgáló hordó nagyobb volt a Szepesi Kamara alá rendelt területeken, mint a Magyar Kamara alá tartozó országrészekben. Az új vámszedési gyakorlatban meg kellett szüntetni ezt a rendellenességet.³⁰³

A Magyar és a Szepesi Kamarának, illetve az alájuk tartozó harmincadhivataloknak arra is ügyelniük kellett, hogy a török hódoltság területére a kereskedők és a határ mentén élő parasztok fegyvert, vagy fegyverként használható kaszát ne szállítsanak. Ez a tilalom elsősorban a háborús időkben volt érvényes.³⁰⁴

7. A nemesi és polgári harmincadmentesség

A harmincadjövödelmeket csökkentették azok a kiváltságok és mentességek, amelyeket a feudális jogviszonyok szerint a nemesség, papság, városi polgárság élvezett a harmincad és vámfizetés terén. A központi hatalom a kincstári jövödelmek növelése, a pénzügyek központosítása érdekében harcot indított a kiváltságok ellen. A bécsi udvar utasításai szerint a pénzügyi Kamarák gyakran keresték a kiváltságok mérséklésének lehetőségeit. A Kamarák alá tartozó harmincadhivataloknak elsősorban arra kellett ügyelniük, hogy a mentességeket élvezők ne lépjék túl mentességük mértékét. Meg kellett akadályozniuk ilyen vonatkozásban a visszaéléseket, a kincstár megkárosítását. Először a nemesek (fő- és köznemesek) harmincadmentességének kérdését vizsgáljuk meg. Külön térünk ki a polgári harmincadmentességre.

A bécsi udvar és a magyar rendek között a 16. és 17. században nagy ellentétek alakultak ki a nemesi harmincadmentesség értelmezése körül. Az országgyűléseken állandó a rendi panasz a nemesség vámmmentességi kiváltságainak megsértése miatt. Ezzel szemben a Kamarák (köztük a Magyar Kamara) jelentései alapján az udvar súlyos vámvisszaélésekkel vádolta a nemességet s részben a szabad királyi városok polgárságát is. A harmincadmentesség körüli viták olykor igen élesek voltak, úgyhogy ezeknek jelentős szerepük volt a központi hatalom és a rendek közötti politikai küzdelemben. A kamarai pénzügyigazgatás helyzete nem világítható meg kielégítő mértékben e mentességek értelmezése nélkül.

A régi országgyűlések többször szabályozták a nemesi harmincad- és vámmmentességet. Miben is álltak ezek a kiváltságok a magyar törvények szerint? A magyar nemes általában csak olyan áruk után élvezett harmincadmentességet, amelyeket saját házi szükségletére hozott be külföldről, vagy vitt ki az országból külföldre. (A belföldi vámmok alóli mentesség is csak a saját szükségletre vásárolt árucikkekre volt érvényes.)

302 MNL OL E 21 - b - 1647. január 18. - 602 - 48.

303 MNL OL E 15 - 1656. május 18. - No. 10.

304 MNL OL E 21 - b - 1592. április 8. - 573 - 96. A rendelet a török területekre irányuló fegyver- és pénzvisszaélést tiltotta meg. MNL OL E 21 - b - 1615. április 13. - 588 - 25. A bécsi kasza kivételének megtiltása.

Ebből adódott az a szabály, hogy a kereskedés céljára kivitt vagy behozott áruk után a nemeseknek is harmincadot kellett fizetniük.³⁰⁵

A bonyodalom abból adódott, hogy a nemesség másképp értelmezte a saját szükségletre való kivittelt, illetve behozatalt, mint a Kamarák. Bizonyos esetekben a nemes úgy vélte, hogy őt jogtalanul vámmolták a megítélése szerint csak saját szükségletre kivitt, illetve behozott áru után. A harmincados viszont azt állapította meg, hogy a nemes személy a saját házi szükséglete címén olyan mennyiségű árut akart vámmentesen a határon átszállítani, amellyel kereskedni is lehetett.

Az országgyűlési tárgyalások és végzések (törvények) közelebbi vizsgálata esetén az lehet a benyomásunk, hogy szabálytalanságok mindkét oldalon történtek. A harmincadosok a 16. században (főleg annak első felében) valóban többször megsértették a nemesi harmincadmentességi kiváltságot, és a „*pro usu domestico*” behozott vagy kivitt áru után is szedtek harmincadvámot. A sérelem, ha ennek orvoslását a törvények kimondták, valóban létezett. A törvények viszont azzal a rendelkezéssel, hogy a kereskedésre szánt áruk után a nemes is harmincadköteles, s hogy a kincstár tilos megrövidíteni, a királyi kincstár érdekeinek a megsértésére is utaltak.³⁰⁶ Valóban az lehetett a helyzet, hogy a harmincadszervezet a bevételek növelése céljából többször járt el a megengedettnél szigorúbban. Az is való, hogy voltak olyan nemesek, akik igyekeztek visszaélni a nemesi harmincadmentességgel. A Magyar Kamara jelentései természetesen inkább olyan esetekkel foglalkoznak, amikor a nemes személy visszaélt a kiváltsággal. A felvidéki nemesek például 1578-ban sóot hoztak be Lengyelországból saját használatra, és a Szepesi Kamarának utána kellett néznie, nehogy ezzel a sóval kereskedjenek.³⁰⁷

A 16. század második felében új jelenséggel találkozunk. A nemesség a harmincadmentességet nemcsak a saját használatra kivitt vagy behozott árukra biztosítja magának, hanem kiharcolja olyan törvénycikk meg hozását, amelyek a mentességet kiterjesztik a nemesi majorságokban (*allodium*) előállított terményekre és tenyésztett állatokra is. Az indoklás onnan eredhetett, hogy a majorságok addig inkább a nemesi háztartás saját szükségletére, s nem piacra (kereskedésre) termeltek. Így saját házi használatra kiszállítani valamit, vagy majorságban termelt cikket kivinni, a nemesség szerint azonos értelmű volt.

A nemesi majorságokban tenyésztett állatokra vonatkozóan először az 1569. évi 17. törvénycikkely engedélyezte kivittelük esetén a harmincadmentességet.³⁰⁸ Az 1574. évi

305 I. Az 1498. évi 35. törvénycikk, az 1542. évi beszercebányai 46. törvénycikk, az 1543. évi 26. törvénycikk, az 1550. évi 66. törvénycikk.

306 Az 1548. évi 55. törvénycikk 2. paragrafusa például büntetés, elkobzás kiszabását rendelte el azokra, akik kereskedés céljából akartak árut harmincadmentesen behozni vagy kivinni, ugyanezt mondta ki az 1557. évi 16. törvénycikk is. Az 1553. évi 18. törvénycikk 7. paragrafusa pedig azt rendelte el, hogy a nemesek, amikor saját használatukra megbízottaikkal árut hozatnak be, nyílt levelet állítsanak ki a megbízottaik részére, akik ezt a harmincadosnak mutassák fel. Az 1559. évi 44. törvénycikk is hivatkozott arra, hogy egyesek jobbágyaiktól összevásárolt árukat akarnak „házi szükséglet” címén vámmentesen kiszállítani.

307 MNL OL E 15 - 1578. február 25. A turdossini harmincados a sóbehozatal ügyét jelentette a Kamarának. A neki szóló rendelet fogalmazványa.

308 MOE V. 203. 1569. augusztus–december országgyűlés.

25. törvénycikkely már a majorságok egész termését (a gabonaféléket is) vette figyelembe, s így engedélyezte az ilyen termékek esetén a harmincadmentességet (*de agricultura et allodiatura dominorum et nobilium*).³⁰⁹ Jellemző azonban, hogy az 1574. évi országgyűlésnek volt egy másik határozata is (37. törvénycikkely). Eszerint a nemesek ugyanúgy kereskedhettek, mint a városi polgárok, de a kereskedelembe kerülő áruk után a kincstárnak kötelesek voltak harmincadot fizetni.³¹⁰ A jogi helyzet tehát az volt, hogy az allódiális termékeket a nemes csak akkor szállíthatta ki harmincadmentesen, ha azokkal nem kereskedett. A bécsi udvar továbbra is erre az álláspontra helyezkedett. Az 1582. évi országgyűlésen a rendek ismét panaszt emeltek a nemesség harmincadmentességi kiváltságainak megsértése miatt. A királyi válaszból világos az udvar felfogása; a nemeseknek, ha kereskednek, éppúgy harmincadot kell fizetni, mint a jobbágyoknak. Ilyen tekintetben nincs különbség nemes és nem nemes kereskedő között.³¹¹

A bécsi udvar ezt az álláspontot a Kamarák (a Magyar, illetve a Bécsi Udvari) véleménye alapján alakította ki. A Kamarák állásfoglalását jól tükrözi a zsolnai harmincadosnak 1581. február 21-én adott rendelkezés. A harmincados jelentése szerint ugyanis a felvidéki nemesek nagy mennyiségben szállítottak élelmiszert, terményt vámmentesen Sziléziába olyan címen, hogy az az ő majorságukból (nem jobbágyaik gazdaságaiából) való. A Magyar Kamara meghagyta, hogy ilyen ürüggyel nem lehet vámmentesen élelmet kiszállítani. „Micsoda kár érné a kincstárat, ha a nemesek minden sajátjuk vagy majorságukból eredőnek mondott terméket vámmentesen vihetnének ki az országból?”³¹² – fejtette ki a kamarai rendelet.

Az 1590-es években a rendeknek mégis sikerült keresztül vinniük azt, hogy újabb törvénycikkelykkel erősítsék meg a nemesi majorságokban termelt cikkekre vonatkozó harmincadmentességet. Az 1596. évi 56. törvénycikkely például kimondta, hogy ne szedjenek harmincadvámot a nemesség allódiáriumain termelt áruk után, továbbá olyan áruk után, amelyet a nemesség saját házi használatára vásárolt. A harmincadosok ugyanis – a rendi panasz szerint – nem törődtek a nemesi kiváltságokkal, minden árut vámostak. Újból megerősítette ezt a mentességet az 1597. évi 35. törvénycikkely, amely kimondta, hogy a bárók és a nemesek majorságukban saját házi szükségletükre termelt cikkeket vámfizetés nélkül vihetnek ki az országból. A rendek 1599-ben ismét panaszt tettek azért, hogy saját termékeik után, amikor azokat az országból kiviszik, s azok után az áruk után, amelyeket saját házi szükségletükre behoznak, harmincadot szedtek tőlük. Az 1599. évi 34. törvénycikkely ezért megerősítette az 1574. évi 25. törvénycikkely rendelkezéseit. Elrendelte azonban azt is, hogy a nemeseknek megbízottaik, alkalmazottaik részére „bizonyásglevelet” kell adni a saját majorságukon termelt árukról, illetve a házi szükséglet igazolására. A kereskedés céljára behozott árukért a törvénycikk szerint harmincadot kell fizetni, különben elkobozható.³¹³

309 MOE VI. 122. 1574. márciusi országgyűlés.

310 MOE VI. 127. Az 1574. évi 37. törvénycikk úgy született, hogy a városok azt kérték, a nemesek ne kereskedhessenek állatokkal, egyéb árukkal. Az országgyűlés azonban ehhez nem járult hozzá, hanem úgy döntött, hogy a nemesek is kereskedhetnek, de ilyen esetben harmincadot kell fizetniük.

311 MOE VII. 20. 1582. január–februári országgyűlés

312 MNL OL E 15 - 1581. február 21.

313 I. ezekre vonatkozólag a magyar törvénytár *Corpus Juris* megfelelő törvénycikkeit.

A Bécsi Udvari Kamarának nem tetszettek ezek az országgyűlési végzések. Továbbra is úgy értelmezte a majorsági termékek harmincadmentességét, hogy az csak a saját szükségletre kivitt árukra vonatkozik. Az 1597. évi 35. törvénycikkely végrehajtása kapcsán a Magyar Kamarához intézett királyi rendelet is azt közölte, hogy bár az érintett országgyűlési határozat kimondja a majorsági termékek harmincadmentességét, azt mégis úgy kell érteni (és ez benne van a törvénycikk szövegében is), hogy a nemesek csak az addigi módon, az addig is megállapított mennyiség után élvezhetnek harmincadmentességet.³¹⁴ (A házi szükséglet megállapítása valószínűleg úgy történt, hogy azt az áru bizonyos mennyiségére vonatkoztatták, és ez a mennyiség lehetett vámmentes. A többit megvámolták.)

A nemesség ugyanakkor az országgyűlési törvénycikket úgy értelmezte, hogy minden árut majorsági termék gyanánt szállíthat át vámmentesen a határon. A Magyar Kamara jelentése szerint a nemesség nemcsak egyre növekvő allódiúmainak termékeit, hanem ezen felül a dézsmaként szedett bort, terméket, sőt a jobbágyoktól összevásárolt borokat is vámmentesen igyekezett külföldre vinni. Ezért a kincstár, érdekeinek védelme céljából, az 1599. évi 34. törvénycikk módosítását javasolta a Bécsi Udvari Kamarának, illetve ezen keresztül az udvarnak.³¹⁵ A módosításra akkor, amikor egyre feszültebb lett a viszony az udvar és a rendek között, nemigen nyílt lehetőség.

A Bocskai-szabadságharc után csökkentek a rendek panaszai a nemesi harmincadmentesség megsértése miatt.³¹⁶ Élesebb hangúvá váltak ugyanakkor a Magyar Kamarának a nemesség visszaélései ellen benyújtott jelentései. Ez arra utal, hogy a nemesség a majorsági eredetű termékek esetében gyakorlatilag mégis elérte azt, hogy azokat jórészt vámmentesen szállíthatta ki az örökös tartományokba vagy például Sziléziába, Lengyelországba. A Magyar Kamara morvaországi harmincadosa például 1612-ben azt jelentette, hogy a nemesek szolgálai gazdáik majorsági eredetű marháit harmincadfizetés nélkül akarják kiszállítani, ugyanakkor uraik házi szükségletére harmincadfizetés nélkül szándékoznak különféle árut behozni. Ennek kapcsán a Magyar Kamaránál, a nádorral és a magyar tanács tagjaival egyetértésben, a következő döntés született: a nemesek megbízottaitól harmincadhelyeken arra vonatkozóan, hogy a kérdéses árut nem kereskedés céljából viszik ki, vagy hozzák be, esküt is ki lehet venni, sőt ennek az eskünek benne kell lenni a megbízottaknak adott meghatalmazásokban, bizonyoságlevelekben is.³¹⁷ Az eskü kivételének lehetőségét 1616-ban a királyi jogügyigazgatói vélemény is hangoztatta.³¹⁸

314 MNL OL E 21 - b - 1597. május 29. - 577 - 116. A Magyar Kamarának a rendelet értelmezését közölnie kellett a harmincadosokkal.

315 MNL OL E 15 - 1599. május - No. 46. A Magyar Kamara véleménye az 1599. évi 34. törvénycikk végrehajtásáról.

316 Az 1622. évi 48. törvénycikk például csak arról intézkedik, hogy az ország határán belül összevásárolt s külföldre nem szállított termékek után ne szedjenek harmincadot. Az 1630. évi 17. törvénycikk pedig azt teszi szóvá, hogy az örökös tartományok vámtisztviselői nem tartják tiszteletben a nemesség és polgárság vámmentességét, s akkor is vámot szednek, ha saját földjük termékeit nem kereskedés céljából szállítják külföldre.

317 MNL OL E 15 - 1612. augusztus 1. - No. 2. Cam. aul. A Magyar Kamara erről a kérdéstről véleményt adott a Bécsi Udvari Kamarának. A morvaországi harmincados jelentésről itt esik szó.

318 MNL OL E 15 - 1616. október 18. - No. 55. Cam. aul. A Magyar Kamara jelentésének fogalmazványa. Ebben van szó a jogügyi igazgató véleményéről.

Az előbb említett szabályozások ellenére a nemesség a gyakorlatban mindinkább úgy értelmezte harmincadmentességét, hogy az nemcsak az allódiális eredetű termékekre, hanem minden általa kivitt vagy behozott árura is vonatkozik. Elsősorban a marhakivitel esetében kívánt magának korlátlan vámmentességet biztosítani.³¹⁹ Mind ez végül is azt hozta magával, hogy az országgyűlésen már nem a rendek, hanem a királyi udvar tűzte napirendre a harmincadvisszaélések ügyét. Az 1638. évi 49. törvénycikk ennek következtében határozottan leszögezte, hogy azokért a majorsági termékekért, amelyeket kereskedés céljára visznek ki az országból, a nemeseknek a rendes és félharmincadot meg kell fizetni.

Az 1638. évi 49. törvénycikk ellenére továbbra is sok volt a panasz a nemesi harmincadvisszaélések miatt. E kifogásokat foglalja össze Rauch Dániel nedelicei főharmincados 1655. évi emlékiratában.³²⁰ Az emlékirat szerint a harmincadok körüli visszaéléseknek és kihágásoknak se szeri, se száma. (Egyébként a nemesi visszaélések mellett a jobbagyok, kereskedők, külföldiek csempészéséről is beszél.) A nemesség „majorsági termékek” kivitele ürügyén harmincad lerovása nélkül kereskedik. Olyan nemesek is visznek ki állítólag majorsági eredetű terméke, akiknek egyáltalán nincs majorságuk, s ha van, saját ellátásukra sem elég. Összevásárolt árut szállítanak ki majorsági termék címén. A megyék könnyen adnak vámmentes kivitel engedélyezésére szolgáló igazolást (*salvus conductus*) a nemeseknek. A legtöbb egyén főleg azért akar címereslevelet szerezni magának, hogy vámfizetés nélkül kereskedhessen. A földesúri számtartók, sáfárok, kulcsárok a jobbagyoknak adnak „*salvus conductus*”-t, akik ezzel uraik gabonáját szállítják ki. Nagyon sok szekér és marha megy át ily módon vám nélkül a határon.³²¹ A harmincadosok nem mernek fellépni a nemesekkel szemben, mert a megyei törvényszékre citálják őket. Ott sok eredményt a harmincados nem érhet el, mert „pöröse és bírója” is nemes úr. Nem sokat segít ezen az állapoton – Rauch Dániel szerint – az 1638. évi 49. artikus, mert az nem tisztázza kellő módon, mi az a „*propria allodiatura*”.³²² Valóban, az említett törvénycikk csak azt mondja ki, hogy a majorsági eredetű termék, ha kereskedés végett viszik ki az országból, vámköteles. Arról azonban nem intézkedik, hogyan kell azt a harmincadosnak megállapítani. Véleményünk szerint az említett törvénycikk azért jó volt arra, hogy nagyobb mennyiségű majorsági eredetű termék vámmentes kivitelét megakadályozza. A kisebb mennyiségben szállított áru esetében természetesen nehéz volt ellenőrizni, hogy saját fogyasztásra vagy eladásra viszik-e ki.

A saját használatra való vámmentes behozatali lehetőség önmagában is alkalmat adhatott a vámvisszaélésekre. Nagyurak, nagy terjedelmű uradalmak, várak tulajdonosai a „saját használatot” az egész udvartartásra, várnépre igyekeztek kiterjeszteni.

319 I. erre vonatkozólag az MNL OL E 21 - a - 1614. szeptember 26., MNL OL E 15 - 1614. október 1. - No. 1. Cam. aul. jelzetű iratokat, továbbá az MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. jelzetű kamarai javaslatot az országgyűlési királyi *propositio* céljára. MNL OL E 15 - 1633. március 1. - No. 11. Cam. aul. jelzetű felterjesztés pedig azt mondja, hogy a nemesek nemcsak allódiális eredetű, hanem egyéb összevásárolt terményeket akarnak vámmentesen kiszállítani.

320 Emlékirat a harmincadok állapotáról 1655-ből. i. m. 579–589.

321 uo. 581–582.

322 uo. 579–580.

Az így behozott nagy mennyiségű árunál mindig fennállott az a veszély, hogy kereskednek vele. A harmincadosoknak ezt ugyan ellenőrizniük kellett, valójában nem sokat tehettek ellene.

A városok mint jogi személyek, mivel nemesi ranggal rendelkeztek, szintén mentesek voltak a harmincadfizetés alól, ha árucikkeket saját szükségletre, házi használatra vittek ki külföldre, vagy hoztak be külföldről. A városi polgárokra, lakókra ezt a harmincad- és vámmentességet nem terjesztették ki. Igaz, hogy a harmincadosoknak kiadott utasításokból, legalább is a 16. és 17. századiakból ilyen tartalmú megkülönböztetés nem olvasható ki. A harmincadosoknak 1615-ben kiadott hivatali utasítás 38. pontja elrendelte, hogy senki sem menthető fel a harmincadfizetés alól, legyen az illető mágán, nemes vagy polgár, vagy jobbágy (!), hogyha árujával kereskedik. A házi használatra szolgáló árucikkek ezzel szemben mentesek a vámfizetés alól. Ehhez hasonló rendelkezést tartalmaz a lévai harmincadosnak II. Ferdinánd uralkodása idején kiadott utasítás 39. pontja. A 18. század első feléből való harmincadutasítás azonban már csak a nemesek és egyházi személyek ilyen harmincadmentességéről tesz említést.³²³ Mindez talán azzal magyarázható, hogy a nemesi udvartartásnál jóval szerényebb polgári háztartás esetében jelentéktelen volt a „házi használatra” külföldről beszerzett áruk mennyisége. A majorsági termékek után járó harmincadmentesség sem okozhatott bonyodalmakat, hiszen nemesi allódiумok városi polgárok kezén nemigen voltak.

A városi polgárok harmincadfizetésénél inkább azok a különféle mentességek születtek problémákat, amelyeket a polgárok a kereskedelemre szánt árucikkek esetében is élveztek. A 15. és 16. században (esetleg még előbb, de később is) számos szabad királyi város (s nem ritkán kiváltságos kincstári mezőváros is) szerzett – rendszerint a királyi kincstárnak nyújtott kölcsönök vagy más szolgáltatások ellenértékéül – speciális, a kereskedelemre szánt árukra is vonatkozó, igen változatos mértékű, értékű harmincadmentességi kiváltságot. E kiváltságok sok bosszúságot okoztak a Magyar Kamarának, mert azon kívül, hogy csökkentették a harmincadbevételt, a vámkezelést is bonyolulttá, nehezkessé tették. A városok esetében a Kamarák elsősorban ezeket a kiváltságokat igyekeztek korlátok közé szorítani a királyi kincstár jövedelmének növelése céljából.

A Magyar Kamara helyzete nem volt könnyű a városok e különleges kiváltságainak mérlegelésénél, hiszen egyik feladata volt a szabad királyi városok jogainak a védelme. Még nehezebbé tette munkáját az is, hogy a rendi országgyűlések többször kiálltak a

323 Az 1543. évi 26. törvénycikk például megtiltotta, hogy harmincadot szedjenek a nemesektől a saját használatra behozott áruk után. Kimondja, hogy az ilyen szokatlan vámolásokat, amelyek sértik a nemesek vagy polgárok mentességeit, meg kell szüntetni. Az 1577. évi 16. törvénycikk szerint az esztergomi érsek és jobbágjai, továbbá főpapok, bárók, nemesek, szabad és bányavárosok, a többi karok és rendek harmincad- és vámmentességét meg kell tartani. Az 1630. évi 17. törvénycikk az örökös tartományokban működő magyar harmincadosoknak és vámszedőknek megtiltja, hogy a nemesektől és a szabad királyi városok polgáraitól még akkor is vámot szedjenek, ha saját földjük termékeit nem kereskedelem céljából kiszállítják, vagy a maguk számára élelmiszereket visznek ki. Győr püspöki város régi vámmentességi kiváltságát 1548-ban erősítették meg. A vám- és harmincadmentesség nem volt érvényes a kereskedelemre szánt cikkekre. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1548. August 24. MNL OL E 136 - d - 53 - 1615. A lévai harmincadosnak II. Ferdinánd idején kiadott harmincadutasítás, továbbá az MNL OL E 136 - d - 53 - 1715 „*Instructio tricesimalis*” is, utóbbi csak a nemesek és papok harmincadmentességéről szól.

városok ilyen jellegű kiváltságai mellett. Nehezen lehetett a városok és a kincstár érdekeit egyeztetni. Rendszerint olyan megoldást találtak, amely a városok jogait és a királyi kincstár érdekeit is figyelembe vette.

A kiváltságolt városok között majdnem mindegyiknek volt ilyen mentessége. Ezek részletes vizsgálatára itt nincs mód. A probléma megvilágítása céljából ezért csak néhány város harmincadmentességét vizsgáljuk meg. Az ügyekkel a Kamara rendszerint azért foglalkozott, mert a kiváltságok megsértése miatt a városok panaszt tettek.

Kassa városát V. László 1454-ben, a királyi kincstárnak nyújtott 32000 forintnyi kölcsön ellenében, a harmincad felének fizetésétől örökre felmentette. A kiváltságokat még Hunyadi Mátyás is megerősítette, de jóváhagyták 1650-ben is.³²⁴ Kassa mellett a többi felső-magyarországi város is tartós harmincadmentességet élvezett. Lőcse például Zsigmond idején szerzett olyan jellegű mentességet, hogy egy ökör kivitele után csak 20 dénárt kellett fizetnie, egyéb áruk után pedig semmit sem. Ez a kiváltság 1558-ban veszélybe került. Ekkor a város panasa után a királyi rendelet úgy döntött, hogy a lőcsei mentesek ugyan a Zsigmond idejében szedett vámösszegek fizetése alól, de az egyes vámtételek összegében azóta bekövetkezett növekedést fizetniük kell.³²⁵

Hasonló megoldás született a felső-magyarországi és más szabad királyi városok 1590 utáni panasa esetében. A városok csak a kiváltságok kibocsátása idején behajtott vámösszegek fizetésétől mentesültek, a harmincadvám összegében azóta bekövetkezett növekedést azonban a harmincadosok behajthatták.³²⁶ Így – amint ezt a királyi rendeletek is hangsúlyozták – a városok megőrizhették a régi királyoktól szerzett vámmentességi kiváltságaikat.

Trencsén városa 1607-ben nemcsak régi harmincadmentességi kiváltságának megerősítését kérte, hanem a város falainak építésére, más városi célokra a városi *taxa* elengedéséért is folyamodott. E kérelemből kitűnt, hogy Trencsén polgárainak, régi kiváltságuk szerint, minden évben 200 forintot engedtek el abból a harmincadvámából, amelyet a kereskedelmi árucikkek után tartoztak fizetni. Ezt az összeget a város erősítésére, építésére kellett fordítani. Mivel a háborús időkben (Bocskai-szabadságharc) a kereskedelem pangott, s a harmincadbevétel csökkent, a trencséniek nem jutottak hozzá ehhez a részesedéshez. Ezért kérték a városi *taxa* elengedését. A Magyar Kamara azt javasolta a bécsi udvarnak, hogy erősítse meg a város régi harmincadmentességét, de a *taxa*-t ne engedje el. Úgy vélte, hogy Trencsén falait a megyei ingyenmunka (*labor gratuitus*) segítségével kellene – amennyiben erre a harmincadkedvezményben szereplő összeg nem elegendő – kijavítani. E rendelkezésből világosan kielemezhető, hogy a Kamara tiszteletben tartotta ugyan a régi kiváltságokat, de ragaszkodott a kiváltságok fejében vállalt kötelezettségek teljesítéséhez is.³²⁷

Nagy rést ütött a városok harmincadmentességi kiváltságain az 1635-ben rendszerített félharmincad. A városok előbb ismertett mentességei ugyanis a félharmin-

324 Kemény L., *ifj.*: A kassai harmincad i. m. 304., 309. MNL OL E 21 - a -1650. február 22. A régi mentesség megerősítésére vonatkozó királyi rendelet.

325 MNL OL E 21 - b - 1558. július 19. - 541 - 22.

326 MNL OL E 21 - b - 1590. augusztus 4. - 571 - 235., 1593. szeptember 22. - 574 - 235.

327 MNL OL E 15 - 1607. május 22. - No. 78. Cam. aul. A Bécsi Udvari Kamarához intézett felterjesztés fogalmazványa.

cadra nem terjedtek ki. Az 1647. évi 27. törvénycikk kimondta, hogy bármilyen rangú és rendű ember (nemes, polgár) a kereskedés céljából kivitt és behozott áruja után a rendes (egész) harmincadon felül félharmincadot (*media*) is köteles fizetni. A törvénycikk azonban nem érvénytelenítette egyes városok régi harmincadmentességeit. A városok megtarthatták azokat a vámkedvezményeket, amelyeket a kereskedés céljából eladott áruk után addig is élveztek, de félharmincadot minden árucikk után fizetniük kellett. Jól látható ez az 1648-ban szabad királyi várossá emelt Kőszeg esetéből. Kőszeg, (mint Ausztriának elzálogosított kiváltságos királyi mezőváros) még I. Ferdinándtól kapott nagymértékű harmincadmentességet. E kiváltság szerint mentesek voltak mindenféle áru után a harmincadfizetés alól, de az állatokra ez a kedvezmény nem terjedt ki. Ezt a mentességet Kőszeg polgárai a szabad királyi városi kiváltságok megnyerése után is megtarthatták. Az áruk után köteles rendes harmincad fizetésétől mentesek voltak, de félharmincadot fizetniük kellett. Az állatok után pedig mind a rendes (egész), mind a félharmincadot fizették.³²⁸

A városok harmincadmentességüknek azt a jellegét, hogy a mentességek csak a kiváltságok kibocsátása idején szedett vámösszegre vonatkoztak, de a későbbi időkben bekövetkezett növekedésre nem, a 18. század folyamán is változatlanul megtartották. Az 1635-ben rendszeresített félharmincadot, az egyéb mentességektől függetlenül, továbbra is fizetniük kellett. A felső-magyarországi városok például a 18. század első felében minden árujuk után csak *media*-t tartoztak leróni. A bor, állatok, réz után azonban a teljes harmincadot fizették a (a félharmincadot akkor már a rendes, teljes harmincadba olvasztották). A lócseiek például a viasz és a méz után az eredeti vámösszeg alól mentesek voltak, de a növekedést (*auctio*) fizetni tartoztak. Kőszeg polgárai a 18. században is csak a félharmincadnak megfelelő vámot fizették.³²⁹

A királyi udvarnak és a Magyar Kamarának tehát sikerült a 17. század folyamán egy olyan kompromisszumot létrehozni a városi harmincadmentességi kiváltságok használata ügyében, amely a városok érdekeit is védte, de a kincstár bevételeit is növelni tudta. Azokat a nagy kedvezményeket, amelyeket a városok a harmincadmentesség terén eredetileg (még 1526 előtt) megszereztek, ez a szabályzás erősen megnyirbálta.

Tüzetes kutatások szükségesek még annak megállapítására, hogy milyen mértékben csökkentette a harmincadbevételt a nemesség és a városi polgárság előbb ismertett harmincadmentessége. A jelenleg rendelkezésre álló adatok épp a sok vitát kiváltó nemesi harmincadmentességre vonatkozólag nyújtanak kevés tájékoztatást. Ismeretes, hogy a nemesi majorságok területe a 17. század első felére nőtt meg annyira, hogy külföldi piacra is termelhetek, tehát a kivitelük jelentősen emelkedett. Kimutatások maradtak fenn a nyugat-magyarországi kereskedelem vámmentes kiviteléről az 1617–1625-ig terjedő időszakból. Ezt a kereskedelmet akkor az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó magyaróvári és nedelicei főharmincad-hivatalok ellenőrizték. A kimutatások csak a velencei kereskedők, az udvari szállítók, Kőszeg, Zágráb és Pápa városok vám-

328 MNL OL E 21 - b - 1607. május 15. - 603 - 134. Kőszeg régi harmincadmentességét megerősítő királyi rendelet. MNL OL E 15 - 1651. március - No. 36. A nedelicei és magyaróvári főharmincadoshoz intézett kamarai rendelet fogalmazványa.

329 MNL OL E 136 - d - 53 - 1715. *Instructio tricesimalis*. 129., 134., 150. pont.

mentes kiviteléről tesznek említést, amely az összforgalom 3%-át tette ki. A nemesek vámmentes kiviteléről nem tartalmaznak adatokat.³³⁰

A harmincadbevétel csökkenésére lehet következtetni az 1635 után szedett félharmincadra vonatkozó kimutatásokból is. A félharmincad összege több esztendőben 15–20%-kal magasabb volt a megfelelő egész harmincad felénél.³³¹ Ez világosan arra utal, hogy bizonyos szállításoknál nem kellett „egész” harmincadot fizetni. Nehezen állapítható meg, miből eredt ez a különbség. A nemesek szállításaiból nem, mert az 1647. évi 27. törvénycikk szerint a nemes, ha kereskedésre szánt árut szállított, egész és félharmincadot is fizetett. Házi szükségletére szállított áru után sem egész, sem félharmincadot nem szedtek tőle. A városoknál azonban – amint az előzőekben kifejtettük – voltak olyan vámkedvezmények, amelyek értelmében a városi polgár kereskedésre szánt áru után is csak félharmincadot fizetett.

A városoknak, kereskedőknek, pénzembereknek, vagy másnak esetenként nyújtott vámmentességekről külön kell megemlékeznünk, ezek ugyanis nem rendi jogokból eredő kiváltságokon alapultak. A kamarai pénzügyigazgatásnál gyakran folyamodtak ahhoz a módszerhez, hogy a kincstárnak adott kölcsönöket vámmentes szállítási engedélyekkel törlesztették. A hitelező (rendszerint gazdag kereskedő) bizonyos mennyiségű marha vagy gabona harmincadmentes kivitelére kapott engedélyt. A 16. század végén nagymértékben elterjedt vámmentes szállításokról már az eddigiekben megemlékeztünk, ezek eléggé ismert jelenségek.³³² Meg kell jegyezni, hogy a Bécsi Udvari, a Magyar (Pozsonyi) és a Szepesi Kamara többé-kevésbé mindig is élt a pénzügyi műveletek olyan formájával, hogy kincstári adósságokat vámmentes szállítási engedélyekkel törlesztett. Ezek az engedélyek természetesen ideiglenesek voltak. Nem egyszer jelentős szerepet játszottak a harmincadbevétel csökkenésében.

Megkárosították a Kamarákat a katonaság, főleg a császári katonatisztek vámviszsaélései is. A katonatisztek a várakban, illetve a várakhoz tartozó birtokokon földesúri jogokkal rendelkeztek, és így őket is megillette a nemesi vámkiváltság. Ezekkel a mentességekkel sokszor a nemességnél is nagyobb mértékben éltek vissza. A felső-magyarországi német tisztek az 1588-i jelentés szerint vámfizetés nélkül szállítottak ki lovakat, és hoztak be az országba árut.³³³ A szlavón végvidék katonatisztjei ellen 1630-ban tett panaszt a Magyar Kamara, és azt az országgyűlés elé javasolta vinni.

330 *Harald Prickler*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. Graz 1971. 131. A kimutatások az ÖStA AVA FHKA HKA Niederösterreichische Herrschaftsakten. H.22. fol. 857. jelzet alatt találhatóak.

331 *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 78. Az egész és félharmincad közötti különbség valóban fennáll, de nem vezethető le a nemesi harmincadmentességből.

332 uo. 78. A Joanelli testvérek és más olasz kereskedőkre vonatkozóan I. „A harmincadigazgatásnál” c. fejezetet, amely szól a Magyar Kamarának a vámmentes engedélyek elleni felterjesztéséről is. MNL OL E 15 - 1563. május 15., október 4. A nagyszombati harmincadhoz intézett rendelet fogalmazványa, mely szerint a nagyszombati polgárok 1500 forintot adtak kölcsön a Magyar Kamarának. Ezt az összeget a rájuk kivetett harmincad összegéből kellett levonni. MNL OL E 21 - a - 1563. október 4. A rendelet hasonló törlesztést rendel el 2000 forint kölcsönrel kapcsolatban. MNL OL E 15 - 1565. június 22. A rendelet szerint Wolfgang Hermansperger 1725 forint kölcsönösszeg ellenében vámmentes engedélyt kap marhahajtásra. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1560. April 30. Pozsony város kölcsönének törlesztése.

333 MNL OL E 15 - 1588. április 23.

E panasz szerint az ottani katonaság vámfizetés nélkül mindenféle kereskedést űzött, nagy kedvvel foglalkozott a marhafelvásárlással.³³⁴ Az 1649. évi 35. törvénycikk a katonaság súlyos vámvisszaéléseinek meggátolása végett kimondta, hogy a kereskedést űző katonák kötelesek a harmincadot megfizetni. Rauch Dániel nedelicei főharmincados emlékirata szerint a katonatisztek, a magyar nemesekhez hasonlóan, vámentesen árut hoztak be „saját használatra”, s utána kereskedtek vele, még „bizonyásgleveleket” is adtak megbízottaiknak a vámentes szállítás kierőszakolására.³³⁵ A 17. század második felében a katonatisztek Ausztriába irányuló marhacempészése ellen hoztak intézkedéseket.³³⁶ A katonaság tetézte ezeket a visszaéléseket azzal, hogy önkényesen földesúri vámot szedett a kereskedőktől.³³⁷

8. A félharmincad

Az előzőekben már érintett félharmincad fontos és jellegzetes szerepet játszott abban a politikai küzdelemben, amely a központi hatalom, illetve az azt képviselő kamarai pénzügyigazgatás és a rendiség között zajlott le a kincstári jövedelmek dolgában. Erre a kérdésre érdemes külön fejezetben kitérni.

Láttuk, hogy milyen kedvezőtlenül befolyásolták a harmincadjövedelem növekedését a rendi (nemesi és polgári) vámentességi kiváltságok, az országgyűlések szűkeblősége a vámtaksák emelésével kapcsolatosan. Igaz, hogy a török háborúk pusztításai, az ország lakosságának nagy szegénysége még a kamarai igazgatást is óvatosságra intette a vámtaksák emelésénél. A török elleni védelem azonban egyre több bevételt követelt meg, ez elől a rendek nem térhettek ki. Ilyen körülmények között a pozsonyi országgyűlés 1635-ben az említett félharmincad formájában hozzájárult a vámtaksák emeléséhez. A rendek azonban nagyon ügyeltek arra, hogy befolyásukat erre a jövedelemre, annak hova fordítására biztosítsák. Először is kikötötték azt, hogy a félharmincadot kizárólag csak a végvárok fenntartására lehet fordítani. Ahhoz is ragaszkodtak, hogy a félharmincadot – ugyanúgy, mint a hadiadót – az országgyűléseken bizonyos időszakokra (két-két esztendőre) vessék ki, s minden országgyűlésen újból megszavazzák. Az 1635. évi 1. törvénycikk szerint a félharmincadot minden olyan lakosnak fizetnie kellett, aki áruja után rendes harmincadot is fizetett. A nemesek majorsági terményeik után a törvénycikk szerint nem fizettek félharmincadot.

Az 1638. évi országgyűlés 6. cikkelye újból két évre megszavazta a félharmincadot, ez a terminus 1640-ben lejárt. (Az 1638. évi 49. törvénycikk azt is elrendelte, hogy a nemesek a majorsági terményeik után, ha azokat kereskedés végett szállítják ki, szintén kötelesek félharmincadot fizetni.) Nem volt azonban közben országgyűlés, amely

334 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. Az országgyűlés számára összeállított kamarai pontokból.

335 Emlékirat a harmincadok állapotáról i. m. 583.

336 MNL OL E 21 - b - 1664. január 26. - 605 - 49. A harmincadosok ilyen állapotokat csak kamarai igazolólevél ellenében engedhettek át a határon.

337 *Takáts Sándor*: A komáromi harmincadosok dolga a XVI. és XVII. században. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 5. (1898) 421–453. Élénk színekkel ecseteli a komáromi várparancsnokok vámvisszaéléseit.

a további behajtást megszavazta volna. A bécsi udvarnak továbbra is szándékában volt a beszéd, és ezt országgyűlés nélkül is sikerült elérnie. A Magyar Kancelláriának meghagyták, hogy tárgyaljon a nádorral a félharmincad országgyűlési végzés nélkül történő szedése dolgában.³³⁸ A Magyar Kamarának ezzel párhuzamosan elrendelték, hogy a harmincadhivatalok az országgyűlésen megszavazott határidő (április 24. Szent György napja) lejárta után is szedjék a félharmincadot.³³⁹ Azt is közölték Bécsből a Magyar Kamarával, hogy ezt az ügyet a király előzőleg megtárgyalta a magyar tanáccsal, úgyhogy a vámot nyugodtan behajthatja.³⁴⁰ A magyar tanács és a nádor tárgyalásai a megyékkel sikeresek voltak, 1640 végén – néhány megye kivételével – minden megye hozzájárult a félharmincad további szedéséhez.³⁴¹ Az udvar győzelme 1655-ben következett be, amikor az 1655. évi 4. törvénycikk a legközelebbi országgyűlésig hagyta jóvá a félharmincad behajtását. Ugyanezt tette az 1659. évi 9. törvénycikk, majd az 1662. évi 29. törvénycikk is. Ezek a törvénycikkek tehát biztosították a félharmincad folyamatos szedését minden kereskedésre szánt áru után.

Több nehézségbe ütközött a bécsi udvarnak az a törekvése, amellyel a félharmincadot is királyi jövedelemmé szerette volna változtatni. Bármilyen furcsán hangzik is, a Kamara által beszédett egész harmincad királyi jövedelemnek (azaz olyannak, amellyel az uralkodó a rendek akarától függetlenül, tetszése szerint rendelkezett), az ugyancsak a Kamara által behajtott félharmincad pedig országos (*regnicolaris*) jövedelemnek minősült, amelyet csak az országgyűlés által kijelölt célra, jelen esetben a végvári katonaság tartására lehetett fordítani. A félharmincadnak e „*regnicolaris*” jellege többé-kevésbé a török uralom végéig megmaradt. A végvárak céljára rendelte ezt a jövedelmet az 1647. évi 29., 1655. évi 4., 1659. évi 9., sőt még az 1681. évi 15. törvénycikk is. Még az sem volt lehetséges, hogy a félharmincad összegét a katonaság fenntartására szolgáló adóhoz (*repartitio*) csapják. Amint ezt egy 1672. évi királyi rendelet is leszögezte, a félharmincadot kizárólag csak a végeken szolgáló katonaság használhatta fel.³⁴²

A félharmincadról a számadásokat természetesen a Magyar Kamara állította össze. Ezeket ugyanúgy ellenőrizték, mint az adószámadásokat. Az ellenőrzésre, amennyiben ez az országgyűlés alatt nem volt lehetséges, az országgyűlésen külön biztosokat jelöltek ki. Az ellenőrző biztosok közé az uralkodó kamarai tisztviselőket is küldhették,³⁴³ egyébként az országgyűlés a főnemesek és a köznemesek közül szemelte ki őket. A nádor a rendek nevében a vizsgálat után a számadások helyességét igazoló felmentő-

338 MNL OL A 10 - 1640 - No. 1. A Bécsi Udvari Kamara átirata a Magyar Kancelláriához az uralkodó szándékáról a félharmincadokkal kapcsolatosan.

339 MNL OL E 21 - b - 1640. február 8. - 600 - 4. és MNL OL E 15 - 1640. március 23. - No. 56. A harmincadosokhoz intézett kamarai rendelet fogalmazványa.

340 MNL OL E 21 - b - 1640. április 18. - 600 - 21.

341 MNL OL E 21 - a -1640. július13. Királyi rendelet közölte a Magyar Kamarával, hogy a nádor írt az ellenkező megyéknek. MNL OL E 21 - b - 1640. december 3. - 600 - 48. A megyék túlnyomó részének hozzájárulásáról értesítő rendelet.

342 MNL OL E 21 - b - 1672. - 606 - 47. A Bécsi Haditanács átirata a Magyar Kancelláriának. 1671. december 14. másolat

343 MNL OL E 21 - b - 1647. december 5. - 602 - 125. Kamarai tisztviselők kiküldése a félharmincad ellenőrzésére.

levelet adott ki a Kamarának.³⁴⁴ Előfordult az is, hogy a félharmincad jövedelméből kamarai kiadásokra vettek kölcsön. Ezeket a kiadásokat a kamarai pénztárnak később meg kellett térítenie.³⁴⁵

A török uralom után a félharmincad beolvadt az egészbe. A Habsburg uralkodók ezt azzal indokolták, hogy a végvárok fenntartását a király magára vállalta, őt illeti az erre rendelt jövedelem is.³⁴⁶ A félharmincad így szintén „királyi” jövedelemmé vált, megszűnt „*regnicolaris*” jellege. A harmincadvám felemelését tehát – ha kissé bonyolult módon is – a központi hatalomnak gyakorlatilag a 17. század első felében sikerült elérnie. A rendeknek ugyanakkor sikerült biztosítaniuk azt, hogy a magyar harmincadjövedelemnek legalább felét biztosan a török elleni küzdelem céljára fordították. Így fest tehát a bécsi udvar és a magyar rendek politikai csatározása a félharmincad kérdésének történetében.

A Magyar Kamara talán legfontosabb feladatkörének, a harmincadigazgatásnak az áttekintése után megállapítható, hogy ennek a pénzügyigazgatási ágának fejlődésére vegyesen hatottak a 16. és 17. században a pozitív és negatív tényezők. A fejlődést a már említett három fő tényező befolyásolta: a Habsburg birodalomnak a pénzüggel kapcsolatosan kezdeményezett központosító törekvése, a magyar rendek erőfeszítései a magyar pénzügyigazgatás függetlenítésére és a pénzügyeknek a Magyar Kamaránál való összpontosítására, valamint a török háborúk kényszerítő hatása a pénzügyek minél hathatósabb fejlesztésére, a jövedelmek növelésére.

A birodalmi jellegű központosító törekvések, a magyaróvári, szlavóniai, pozsonyi harmincadcsoportoknak osztrák kamarai szervek alá való helyezése, illetve a nyugati harmincadhivatalok jövedelmeinek a lekötése nem volt szerencsés magyar szempontból. A magyar rendeknek igazuk volt akkor, amikor a harmincadosoknak a Magyar Kamara alá való visszahelyezését sürgették, mert a török elleni küzdelem célját jobban szolgálta, ha a harmincadjövedelmek a Magyar Kamaránál gyűltek össze. A nyugati harmincadok visszahelyezése 1630 után e rendi függetlenségi politika eredményeként a magyar kamarai pénzügyigazgatás történetének, fejlődésének egyik fontos vívmánya. A magyar fejlődés speciális voltára utal, hogy ezt a vívmányt nem a királyi udvartól kiinduló centralizációs törekvés, hanem az ország viszonylagos önállóságával összekapcsolódó rendi függetlenségi politika harcolta ki. Viszont a nemesi vámmenteségi kiváltságok megőrzésével, sőt kiterjesztésével kapcsolatos törekvések, a rendi ellenállás a vámtaksák növelésével szemben, kedvezőtlenül hatottak a pénzügyek fej-

344 MNL OL E 21 - b - 1648. február 4. - 602 - 211. A királyi rendelet megküldi másolatban Draskovics János gr. nádor felmentőlevelét az 1635–1642. évi adóról és a félharmincadról készült kamarai számadásokra vonatkozólag. Az ellenőrzést az országgyűlés helyett a nádor által kiküldött bizottság végezte el. Az 1646–1647. évi félharmincad- és adószámadásokra vonatkozó felmentőlevelet Pálffy Pál nádor, Széchényi György veszprémi püspök, Rohonczy István zalavári apát, Esterházy Dániel királyi tanácsos, Keresztúry László *vicepalatinus* aláírásával az 1649. december 16-án kelt királyi rendelet küldte le a Kamarához. MNL OL E 21 - a - 1649. december 16. Az 1662. évi 29. törvénycikk rendelkezése szerint a Kamara által összeállított félharmincadszámadásokat ellenőrző bizottság tagjai a következők voltak: a magyar kancellár, a győri püspök, az országbíró, főnemesek és nemesek.

345 MNL OL E 21 - b - 1646. július 12. - 602 - 15. A királyi rendelet szerint a „*media*” csak *regnicolaris* kiadásokra való.

346 MNL OL E 136 - d - 53 - 1715. *Instructio tricesimalis*. 2. pont.

lődésére. Ebben az esetben a központi kormányzat, a Magyar Kamara képviselte a helyes irányzatot, amelynek egyik eredménye volt a félharmincad rendszeresítése, majd a királyi központi jövedelmekhez való csatolása.

A 16. és 17. századi történeti fejlődés viszontagságai között a középkori gyökerű harmincadszervezet kiállta a próbát, megszilárdult, s a kamarai igazgatás megbízható bázisa lett az ország különféle területein. (Vonatkozik ez a Szepesi Kamara alá tartozó harmincadhelyekre is.) Hathatósan szolgálta a török elleni küzdelem céljait. Tény azonban az is, hogy a bécsi udvar ezt a szervezetet 1670 után a magyarság elleni abszolutisztikus célokra is jól fel tudta használni.³⁴⁷

V. A BÁNYÁSZAT ÉS A PÉNZELLENŐRZÉS, A BÁNYÁSZATI HATÁSKÖR CSÖKKENÉSE

A királyi, illetve a kamarai rendes jövedelmek (*proventus ordinarii*) közé tartoztak a harmincadvám mellett az arany-, ezüst-, réz- és sóbányászat királyi monopóliumából, a bányászati regaléból eredő jövedelmek. A királyi kincstartóság már 1526 előtt jelentős bevételt húzott a bányászat monopóliumából. A Magyar Kamarának kiadott általános utasítások is meghagyják,³⁴⁸ hogy a Kamara a bányászat művelése érdekében tegyen meg mindent, s biztosítsa az ebből eredő különféle jövedelmeket.

Az utasítások e szigorú intézkedései tulajdonképp feleslegesek voltak, mert a Magyar Kamara már működésének kezdeti éveiben sem foglalkozott komoly mértékben a bányaugyekkel. Ennek történeti gyökereit még az 1526 előtti korszakban kell keresnünk. A középkorban a nemesfémek királyi bányászati monopóliumának biztosítása végett felállították a pénzverő- és bányakamarákat. Ezek közül a legjelentősebbek az úgynevezett alsó-magyarországi kincstári bányavidéken, a hét alsó-magyarországi bányaváros (Körmöcbánya, Selmezbánya, Besztercebánya, Bakabánya, Libetbánya, Újbánya és Bélabánya) területén működő szervek voltak. Az alsó-magyarországi önálló pénzverő- és bányakamara a 15. században közös szervben, az alsó-magyarországi bányakamarában egyesült. Az Alsó-magyarországi, illetve Körmöcbányai Bányakamara foglalkozott a pénzveréssel és a királyi kincstár tulajdonában lévő bányák igazgatásával. Ellátta ezek mellett a kincstári bányászati hatáskör egyéb feladatait, mégpedig a magánvállalkozóktól járó *urbura* (bányabér, bányatized) behajtását, a kincstári beváltásra beszolgáltatott nemesérc átvételét, a körmöcbányai pénzverő műhelyek irányítását, a pénz finomságának, súlyának ellenőrzéséből származó teendőket. Feladatkörébe

347 I. erre vonatkozólag a kamarai igazgatás tevékenységét a nemesi birtokok elkobzásánál és a túlhajtott adóztatásnál.

348 Az 1528., 1548., 1561. és 1569. évi utasítások 16.–17. pontja szabályozza a Kamara bányászati teendőit. Mayer, Th.: Hofkammer i. m. 61–63.

tartozott 1526 előtt a kamarahaszna (*lucrum camerae*) helyett Károly Róbert idején bevezetett kapuadó (portális adó) behajtása, illetve bérbeadása is.³⁴⁹

A Körmöcbányai Bányakamara jövedelmeit Zsigmond óta a magyar királyok rendszerint a királynéknak adományozták. II. Ulászló idején e jövedelmek Anna királyné birtokában voltak.³⁵⁰ II. Lajos felesége, Mária királyné az 1515. és 1522. évi házassági szerződésekben jegyajándék gyanánt kapta meg a bányajövedelmeket a hét bányavárossal és a zólyomi ispánsággal, továbbá a munkácsi és a huszti uradalommal, a máramarosi sóbányákkal együtt.³⁵¹ Az özvegy királyné 1526 után a bányákat saját tisztviselőivel igazgatta.

A bányakamara szervezete és ügyvitele Mária özvegy királyné alatt, illetve főkamara-grófja, Beheim Bernát igazgatása idején továbbfejlődött és szép jövedelmet hozott. I. Ferdinánd tanácsosainak becslése szerint a királynéi bányászat és a pénzverés jövedelme 1540-ben 300.000 rajnai forintot tett ki.³⁵² A királyné főkamara-grófja 1538-ban meghalt, állását nem töltötték be. Az alkamara-grófok (Körmöcbányán és Selmezbányán) irányították a munkát, ezeket alkalmi királyi vizsgálóbizottságok ellenőrizték. A besztercebányai rézbányák a Fuggereknél voltak bérben.³⁵³

A harmincadigazgatás ismertetésénél említettük, hogy Mária özvegy királyné a bányákon és uradalmakon kívül nyugat-magyarországi harmincadokat is birtokában tartott. A királynéi birtoklás ellen I. Ferdinánd, a Magyar Kamara és a magyar országgyűlések is kifogást emeltek. Az 1548. március 9-i augsburgi szerződés szerint, amely a királynéi birtoklásnak véget vetett – javai kárpótlásául Mária évi 34.000 forintnyi összeget kapott – a Körmöcbányai Bányakamara alá tartozó bányák is I. Ferdinánd kezébe kerültek.³⁵⁴

A Magyar Kamara, mint az 1526 előtti királyi kincstartóság jogutódja, most már átvehette volna az említett bányák és pénzverés irányítását. Ez azonban nem következett be. I. Ferdinánd a bányákat, a nyugati határsávon lévő magyaróvári, nedelicei és pozsonyi főharmincadokkal, a magyaróvári uradalommal együtt 1548 után az Alsó-ausztriai (egykori nevén az Ausztriai) Kamara igazgatása alá helyezte.³⁵⁵ A Bécsben működő Alsó-ausztriai Kamara munkáját az Udvari Kamara ellenőrizte, így a bányák és a pénzverés ügyeit a bécsi udvar teljesen hatáskörébe vonta.

Az Alsó-ausztriai Kamara hatásköre egyelőre csak az alsó-magyarországi nemesfémbányászatra, a körmöcbányai pénzverő ügyeire, tehát erre a kincstárinak minősülő bányakerületre terjedt ki. A felső-magyarországi (az 1560 után felállított Szepesi Kamara területére eső) kincstári bányászattal továbbra is a Magyar Kamara foglalkozott. Így a Bécsi Udvari Kamara 1551-ben a Magyar Kamarának hagyta meg a máramarosi arany- és ezüstabányák, sóbányák vizsgálatát. A Magyar Kamara javaslatára jelölte ki

349 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 293.

350 uo. 294–296.

351 *Heiss, G.*: Die Beszung i. m. II. 57., 64., 68., 83.

352 uo. 54.

353 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 297.

354 *Heiss, G.*: Die Beszung i. m. II. 74. Más források szerint a megváltási összeg évi 54000 forint lett volna. *Ember Gy.* i. m. 295–96.

355 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 298–299.

Dykh Bernátot a szepesi *urbura*-k behajtására.³⁵⁶ A Magyar Kamara az *urbura*-k behajtásának, továbbá a pénzverésnek az ügyeire, a lengyel pénznek az országból való kiszorítása céljából 1552-ben egy újabb bányakamara felállítását javasolta, amely Kassán működött volna. A Felvidéken ugyanis sok panasz hangzott el a rossz minőségű lengyel pénz beáramlása miatt. Az új kamara látta volna el jó pénzzel az országnak ezt a részét.³⁵⁷ A bányászat rossz állapotáról tett jelentést a Magyar Kamara 1553-ban is, amikor arról számolt be, hogy *urbura*-t csak a Szepesség területéről, Thurzó János birtokairól sikerült behajtani.³⁵⁸ A Kassai Bányakamara megszervezésére, amint tudjuk, nem került sor, de a kamarai ügyek intézésére felállították a Szepesi Kamarát.

A Magyar Kamara hatáskörébe tartozott 1561-ig a nagybányai kincstári bányászat is, 1553-ban az itteni arany- és ezüstabányák vizsgálatára biztosokat kellett kiküldeni.³⁵⁹ Nagybányán külön bányakamarát tartottak fenn, ennek prefektusa volt egyben a nagybányai vár parancsnoka is. A bányakamara prefektusa, Zeuch (Szücs) Vince 1554-ben meghalt, helyette megbízásból Francisci Tamás, a Magyar Kamara tanácsosa látta el a teendőket. Őt bízták meg a bányakamara igazgatásával 1555-ben is „*praefectus camerae et castelli rivuli dominarum*” címmel. Francisci egyébként Werner Györggyel együtt ebben az időszakban a felső-magyarországi kamarai ügyeket látta el.³⁶⁰

A Magyar Kamarának adott 1561. évi utasítás ugyan még úgy szabályozta a bányászati hatáskört, mintha az a Magyar Kamaráé lett volna, az utasítás egyes pontjaira vonatkozó kiegészítésből azonban kiderül, hogy a bányaugy (*res montana*) már több év óta nem tartozott a Magyar Kamara alá, és hogy a szabad királyi bányavárosok bányáinak ügyeiben az Alsó-ausztriai Kamara volt illetékes. A Magyar Kamarához tartoztak még ekkor a máramarosi sóbányák ügyei.³⁶¹

A felső-magyarországi bányaugyeket 1560 után a Szepesi Kamara vette át. A Szepesi Kamarát szervezetileg a Magyar (Pozsonyi) Kamara alá helyezték. Az itt található kincstári bányászat tekintetében azonban a Magyar Kamara helyett szintén az Alsó-ausztriai Kamara töltötte be az ellenőrző szerepet. Így a Magyar Kamara hatásköréből a felső-magyarországi bányászat is kicsúszott. A sóbányászat ügyéről még külön fejezetben szólunk.³⁶²

A kincstári bányászat és a pénzverés hatáskörét, vagy legalábbis e hatáskör túlnyomó részét a Magyar Kamara az elég jelentős bányajövedelmekkel együtt 1560 után véglegesen elvesztette. A bányászat és a pénzverés jövedelmeivel 1848-ig a bécsi kamarai igazgatás rendelkezett. A bányaugyazgatás és a pénzverés ügyei 1635-ig az Alsó-ausztriai Kamara, utána ezt a Kamarát befogadó Bécsi Udvari Kamara alá kerültek.³⁶³ Ezen a helyzeten a magyar országgyűlések sérelmi politikája sem tudott változ-

356 MNL OL E 21 - b - 1551. február 21. - 537 - 12–15.

357 MNL OL E 15 - 1552. március 1. A Magyar Kamara emlékiratának a fogalmazványa.

358 MNL OL E 15 - 1553. március 5.

359 MNL OL E 21 - b - 1553. június 25. - 538 - 142.

360 MNL OL E 21 - b - 1554. február 7. - 540 - 12. „1555. március 22. - 540 - 18. Nagybánya akkor a „*Rivulus dominarum (Asszonypataka)*” nevet viselte.

361 MNL OL E 15 - 1561. sine mense et die - No. 3. MNL OL E 21 - b - 1561. szeptember 3. - 542 - 113.

362 MNL OL E 21 - a - 1561. szeptember 3-i királyi rendelet ama döntése, hogy a szabad királyi városok bányaugyei az uralkodó „Ausztriai” Kamarája alá tartoznak, Felső-Magyarországra is vonatkozott.

363 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 301.

tatni. Csupán a sóbányászat és a sómonopólium ügyeit sikerült a Magyar Kamarának 1743-ban visszaszereznie.³⁶⁴

1. A királyi és a nemesi bányajog

A Magyar Kamarának, az előbb ismertetett változások ellenére, mind a bányászattal, mind a pénzveréssel kapcsolatosan megmaradt bizonyos hatásköre. Továbbra is a Magyar Kamara foglalkozott a magánföldesúri bányászat ügyeivel, a magánvállalkozók bányáinak ellenőrzésével. Ezeknél ő gondoskodott a királyi jogok biztosításáról. Ebben a jogkörben megerősítették a Kamarát az említett 1561. évi rendelkezések is.³⁶⁵

Az Alsó-ausztriai Kamara csak az úgynevezett alsó-magyarországi kincstári bányakerület ellenőrzését látta el. Nem tartoztak alája a bányakerületen kívül, az ország megyéiben magánkézen lévő bányák, a földesúri bányák. Ezek ellenőrzését 1565-ben a bányászati főkamara-grófra akarták bízni. E terv azonban nem valósult meg.³⁶⁶ Helyette a Magyar Kamara látta el a magánbányák ellenőrzését, amint ezt a szepességi ezüst- és rézbányák vizsgálatával kapcsolatos intézkedések is jelzik. A Magyar Kamara 1566-ban Thorda Zsigmondot, a kamarai jövedelmek felső-magyarországi igazgatóját bízta meg a vizsgálati utasítás kidolgozásával.³⁶⁷

A bécsi udvar és a magyar nemesi rendek között a 16. században heves politikai viták keletkeztek a nemesi bányaszabadság értelmezése körül. A királyi hatalom csak a sóbányászat terén rendelkezett kizárólagos monopóliummal. Az ércbányászatnál a különféle nemesi kiváltságok és mentességek, továbbá a II. Ulászló alatt kiharcolt nemesi bányaszabadság erősen csökkentették a kincstári jövedelmeket. A földesurak nem szolgáltatták be a bányatizedet, az *urbura*-t, sőt II. Ulászló törvényeire hivatkozva azt is meggátolták, hogy a birtokaikon feltárt ércbányákat a Kamara lefoglalhassa. A bányajog megtárgyalását a bécsi udvar az előbbi okok miatt 1572-ben az országgyűlés elé vitte. Előzőleg azonban a Magyar Kamarától kért szakvéleményt a királyi és a magánbányászat jogi helyzetéről.

A Magyar Kamara 1571. május 16-i jelentésében kifejtette, hogy a királyi bányajogra nézve igen előnyös az I. (Nagy) Lajos korából származó 1351. évi 13., továbbá az Mátyás király uralkodása alatt keletkezett 1486. évi 49. törvénycikk. Ezek ugyanis megengedték azt, hogy a földesurak birtokain található bányákat a király elfoglalja, ha az elfoglalt birtokok ellenében cserebirtokot biztosít. Ezzel szemben a II. Ulászló idején keletkezett 1492. évi 30. törvénycikk szerint a földesurak megtarthatták, és maguk művelhették ércbányáikat a királyi *urbura* beszolgáltatása ellenében. A nemesség erősen ragaszkodott az utóbbi törvényhez, és nem ismerte el a régebbieket. A Kamara szerint nagyon nehéz lett volna visszatérni az 1351. és 1486. évi törvényekhez. Ez csak országgyűlési döntéssel lett volna elérhető. A királyi jogok biztosítása érdekében azon-

364 Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 114.

365 l. a 361.. számú jegyzetnél idézett iratokat.

366 MNL OL E 21 - b - 1565. július 18. - 546 - 112.

367 MNL OL E 15 - 1566. április 30.

ban azt javasolta, hogy a király szigorúbban ragaszkodjék az *urbura* beszolgáltatásához.³⁶⁸

A Magyar Kamara véleménye nem tért ki az ércbányák szabad művelését az 1492. évi 30. törvénycikknél erősebben hangoztató 1523. évi 39. törvénycikkre. Talán azért nem, mert az utóbbi nem foglalkozott a kincstár részére fontos *urbura*-val. Megjegyezzük, hogy a sóbányákra e törvények szerint a nemesi bányaszabadság nem terjedt ki.

A bányaügyet a bécsi udvar az 1572. február–márciusi országgyűlésen vette fel a királyi kívánalmak közé. A királyi előterjesztés szerint minden nemzetnél az ércbányák művelése a királyi jogokhoz tartozik, ezért fel kellene újítani az I. (Nagy) Lajos és Mátyás király, illetve II. Ulászló idejéből származó törvényeket. A királynak joga legyen a nemesi birtokokon található ércbányák megváltására, vagy *urbura* fizetése ellenében a régi birtokos tulajdonában való hagyásra.³⁶⁹ Az országgyűlési alsó tábla ellenezte I. (Nagy) Lajos és Mátyás törvényeinek felújítását, s csak az *urbura* beszolgáltatását előíró II. Ulászló-féle 1492. évi törvényt kívánta fenntartani, amelyet I. Ferdinánd is jóváhagyott.³⁷⁰ A király erre visszavonta eredeti indítványát. Ragaszkodott azonban ahhoz, hogy a földesurak az *urbura*-t megfizessék, vagy ha attól mentesek, a kiváltságleveleket mutassák fel.³⁷¹ Az 1574. évi országgyűlésen a március 1-i királyi előterjesztés újból napirendre tűzte I. (Nagy) Lajos és Mátyás bányatörvényeinek visszaállítását, de II. Ulászló törvényét sem vetette el. Azt kívánta, hogy a királynak joga legyen ahhoz, hogy az ércbányákat a földesuraktól megváltsa, vagy ha úgy tetszik, *urbura* fizetése ellenében a régi tulajdonosnál hagyja.³⁷² Az 1574. évi 19. törvénycikk végül is úgy szabályozta a kérdést, hogy a földesurak és a nemesek a birtokaikon található ércbányák után a királyi *fiscus*-nak járó *urbura*-t II. Ulászló törvényei szerint kötelesek megfizetni. Amennyiben valaki, mentességre hivatkozva, ennek a fizetését megtagadja, a *fiscus* a királyi jogügységigazgató útján perrel éljen.

Az 1574. évi 19. törvénycikk tehát megvédte a földesúri bányaszabadságot az ércbányászat területén. A királyi hatalom legfeljebb annyi eredményt ért el, hogy határozottabban léphetett fel az *urbura* behajtása dolgában. A bányahasználat ilyen kamarai értelmezésével találkozhatunk a 17. század második felében is. Ezt tanúsítja a Magyar Kamara 1658. évi szakvéleménye, amelyet a Bécsi Udvari Kamarának adott a királyi jogokról a nem kamarai jóságokon található bányászattal kapcsolatosan. E vélemény szerint a földesurak csak a sóbányákat voltak kötelesek átadni a királynak megfelelő cserebirtok ellenében, az ércbányáknál *urbura* járt a királyi kincstárnak. Az ilyen ércbányákat a Kamara a tulajdonossal való megegyezés útján (annak önkéntes hozzájárulásával) vehette birtokba. A király kötelező birtoklása csak magszakadás vagy hűtlenség esetében állhatott fenn.³⁷³

368 MNL OL E 15 - 1571. május 16.

369 MOE V. 283. 1572. február–március.

370 MOE V. 289.

371 MOE V. 302.

372 MOE V. 6., 14., 32. 1574. március.

373 MNL OL E 15 - 1658. augusztus 17. - No. 6. A Bécsi Udvari Kamarának a bánya jog ügyében adott szakvéleménye.

A bányaszabadság joga nemcsak a nemeseket, hanem a szabad királyi bányavárosok polgárait is megillette. A bányavárosok polgári magánvállalkozói ennek ellenére szintén *urbura* beszolgáltatására voltak kötelezve. Ezt rendszerint érchányad formájában teljesítették.³⁷⁴ Az ilyen bányászat szabályozásánál, a bányavárosi privilégiumok dolgában azonban a Magyar Kamara nem látott nehézségeket, mivel a király a szabad királyi városok földesura volt, s ilyen minőségben szabadon intézkedhetett.³⁷⁵

A Magyar Kamara nemcsak az országgyűlési tárgyalásokkal kapcsolatban látta el a bányaregálé ellenőrzését, hanem egyedi esetekben is neki kellett eljárnia, illetve a királyi udvart tájékoztatnia. A bécsi udvar nemcsak általában, hanem egyedi esetekben is erélyesen kívánt fellépni a királyi bányaregálé megsértői ellen. Ezt jogosnak is vélte, mivel a fejedelmi bányamonopólium fejlettebb volt az örökös tartományokban, mint Magyarországon. Az udvar magatartása jól lemérhető a Zágráb megyében található számobori rézbányák esetében is. A földesúr (az Erdődy család) e bányák után nem szolgáltatotta be az *urbura*-t, és harmincadot sem fizetett a kiszállított réz után. A Magyar Kamara 1588-ban rendelettel szólította fel a tulajdonost a tartozás kifizetésére. Az ügyben a Kamarához intézett királyi rendelet Zsigmond király törvényére (1405. évi II. dekrétum 13. törvénycikk) hivatkozott, mely szerint az *urbura* beszolgáltatását elmulasztó tulajdonost a bányák elkobzásával kell büntetni.³⁷⁶ A Magyar Kamara a királyi jogügyszegítőhöz intézett rendeletében véleményt kért az ügyről, mert szerinte Zsigmond király törvényének szigorúságát enyhítette a Miksa-féle 1574. évi 19. törvénycikk. Utóbbi ugyanis az *urbura* fizetését megtagadó bányatulajdonos ellen nem elkobzást, hanem csak peres eljárást helyezett kilátásba.³⁷⁷ E megjegyzésből jól látható, hogy a Magyar Kamara enyhébben ítélte meg a számobori *urbura*-val kapcsolatos visszaéléseket, mint a Bécsi Udvari Kamara.

A nemesi földbirtokosok és a bányavárosok polgárainak viszonylagos bányaszabadsága csak az ércművelésre vonatkozott. A kibányászott érc további feldolgozásánál már sokkal erősebben érvényesült a királyi monopólium hatalma. A bányatulajdonos a kitermelt érccel nem rendelkezett szabadon, mert az uralkodók az *urbura* mellett már a középkorban meghonosították a nemesfémot tartalmazó érc királyi kényszerbeváltását, mégpedig a forgalmi árnál alacsonyabb árszinten. A királyi monopólium csak a kohósítási folyamat első fázisát, a nemesfémot tartalmazó érc olvasztását engedte meg a magánvállalkozóknak. A finomítást már kincstári üzemek végezték.

A beváltást intéző szervek, a finomítást végző üzemek munkájának irányítása, ellenőrzése szintén nem tartozott a Magyar Kamara hatáskörébe, helyette ezt a bányagrófság, illetve ennek felettes szerve, az Alsó-ausztriai Kamara intézte.³⁷⁸ A Magyar Kamarának csak azt kellett ellenőriznie, hogy a magánvállalkozók eleget tesznek-e az *urbura* beszolgáltatása mellett a nemesfémot tartalmazó érc, vagy olvasztott nemesfém

374 Paulinyi Oszkár: Nemesfém-monopólium és technológia. A nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben, 1325–1700. In: A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 26. (1977) 253.

375 I. a 373.. jegyzetnél idézett szakvéleményt.

376 MNL OL E 21 - b - 1588. november 21. - 569 - 255.

377 MNL OL E 15 - 1588. november 28.

378 Paulinyi O.: Nemesfém-monopólium i.m. 256.

kötelező kincstári beváltásának. Meg kellett gátolni az ilyen érc és nemesfém kicsempészését és kiszállítását az országból.³⁷⁹ A mindezzel kapcsolatos peres eljárásokat is a Kamarának kellett megindítania.

2. A pénzellenőrzés ügyei

A nemesfém bányászatával, a nemesfémek feldolgozásával együtt általában a pénzverés sem került az 1528 után felállított Magyar Kamara hatáskörébe, bár a Kamarának adott általános utasítások a pénzverés ellenőrzésére vonatkozó rendelkezéseket is tartalmaznak. A kisebb pénzverdék ügyeinek intézéséből nem zárták ki a Magyar illetve a Szepesi Kamarát.³⁸⁰

Magyarország legfontosabb pénzverdéjét Kőrmöcbányán az Alsó-ausztriai Kamara, illetve az alája tartozó alsó-magyarországi bányakerület igazgatta. A Magyar Kamarára legfeljebb az a feladat hárult, hogy támogatnia kellett a pénzverde munkáját. A Kassán működő kisebb pénzverde a 16. század második felétől kezdve a Szepesi Kamara alá tartozott.

A 17. században azután a szükséges aprópénz előteremtése végett a kőrmöci és kassai mellett más pénzverőt is felállítottak Magyarországon. A Magyar Kamara 1623-ban kapott parancsot arra, hogy nyújtson segítséget Pozsonyban egy új pénzverőműhely felállítására, a szükséges épület berendezésére. A pénzverőműhely már dolgozott 1623-ban, az volt a feladata, hogy az aprópénz hiányán segítsen, és új, jó minőségű garasokat verjen, amelyek váltópénz gyanánt kerültek forgalomba.³⁸¹ A pozsonyi pénzverőház működése 1633-ban már szünetelt a Kassán felállított pénzverdével együtt. A munka beszüntetésének oka ezüsthány volt.³⁸² A pozsonyi pénzverdét a 17. század második felében újból üzembe helyezték, munkáját 1660-ban és 1674-ben utasításokkal szabályozták. Feladata továbbra is főleg az öt garasos ezüst pénzérmék verése volt a rossz lengyel pénz kiszorítása céljából. A pozsonyi pénzverde ügyeivel ismét a Magyar Kamara, a szintén csak időközönként működő kassai és nagybányai pénzverőműhelyek ügyeivel (utóbbival csak akkor, amikor nem az erdélyi fejedelemség birtokában volt) a Szepesi Kamara foglalkozott.³⁸³ A kőrmöci működését továbbra sem a Magyar Kamara irányította.

379 Az 1548., 1561., 1569. évi utasítás 17. pontja szól a kötelező beváltásról és a nemesfémek kivitelének meggátolásáról. A tiltott ezüstkivitelre l. az MNL OL E 21 - a - 1549. április 6., 1559. december 15. jelzetű királyi rendeleteket.

380 *Mayer, Th.*: Hofkammer i. m. 63. Az 1569. évi kamarai utasítás 18. pontja szól a pénzverésről.

381 A pozsonyi pénzverővel kapcsolatos rendeletek: MNL OL E 21 - b - 1623. március 9. - 592 - 23., 1623. május 9. - 592 - 39., 1623. június 21. - 592 - 46., 1623. szeptember 15. - 592 - 89.

382 Új pénzverő felállításának terve 1633-ban. Közli: Takáts Sándor. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6. (1899) 240–241. A megszűnt pozsonyi és kassai pénzverő helyett Bárfán javasolta Rund Tódor nevezetű egyén egy új pénzverőt felállítani a lengyel pénz beáramlása ellen.

383 *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei. 1. rész 1526–1657. Bp. 1975. In: *Corpus nummorum Hungariae*. 19., 58. *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 59–60. *Takáts Sándor*: A pozsonyi pénzverőház tiszteinek utasítása 1674-ből. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 7. (1900) 81–87. A pénzverőház számadásait a Magyar Kamara német számvevője ellenőrizte.

A pénzveréssel kapcsolatos kisebb jelentőségű, jövedelmet nem hozó ügyeket a bécsi udvar szintén a Magyar Kamarára bízta. Fel kellett kutatnia azokat, akik pénzt vertek a király tudta és beleegyezése nélkül, üldöznie kellett a hamis pénzt verőket. Állandó feladata volt a pénz minőségének és forgalmának az ellenőrzése.

A pénz értékének ellenőrzésénél a 16. és a 17. században két olyan problémát lehet kiragadni, amely állandóan foglalkoztatta mind az országgyűlést, mind a Kamarát. Az egyik a magyar és az osztrák pénz értékének, átváltásának kérdése, a másik a lengyel pénz beáramlása elleni védekezés.

A magyar országgyűlések állandóan sérelmezték azt, hogy a magyar pénzt nem megfelelő értékben fogadják el és váltják át Ausztriában. A sérelmek orvoslását a Magyar Kamara is támogatta. E panaszok szerint például 1569-ben 1 magyar forintot (azaz 100 dénárt), amelynek értéke akkor körülbelül 1 birodalmi ezüsttallér volt, csak alacsonyabb értékben fogadták el.³⁸⁴ A vert pénz külföldi értékének megszilárdítására több törvénycikket is hoztak az országgyűléseken. Az 1569. évi 20. törvénycikk szakértők kiküldését rendelte el a pénzváltás nehézségeinek a rendezésére. Az 1596. évi 48. törvénycikk kimondta, hogy Bécsben a magyar pénzt a magyarok károsodása nélkül kell elfogadni. Az 1622. évi 77. törvénycikk szabályozta a magyar pénznek külföldön is érvényes értékét. Kimondta, hogy az ezüst garasok mind Magyarországon, mind a szomszédos tartományokban 3 magyar krajcárt, illetve 4 magyar dénárt kell, hogy érjenek, s hogy 25 ilyen garas tegyen ki 1 magyar forintot. Szükségesnek vélte a törvénycikkelyt azt is, hogy a magyar pénzt a megfelelő régi minőségében verjék. Az 1625. évi 39. törvénycikk a pénz minőségének romlása miatt az aprópénz megfelelő minőségben való verését rendelte el, s újból kimondta, hogy a magyar pénz az örökös tartományokban olyan értékű legyen, mint amilyenben Magyarországon forog. Az aranypénzt (dukát) 200, az ezüsttallérokat 120 magyar dénárban kellett elfogadni. A jó pénz verése érdekében az 1622. és az 1625. évi törvények is büntetés terhe mellett tiltották az arany és az ezüst engedély nélküli kivitelét. Az 1630. évi 9. törvénycikk olyan szankciót is hozott, mely szerint a magyar pénzt el nem fogadó kereskedőket az országban árujuk elkobzásával kell büntetni.³⁸⁵

Az említett törvénycikkek jóváhagyásával a Habsburg uralkodók kötelezték magukat arra, hogy a magyar pénz megfelelő értékét biztosítják az örökös tartományokban. A meg-megújuló országgyűlési sérelmek és a kamarai feliratok is azt mutatják, hogy ez nemigen sikerült. Volt-e valami oka ennek azon a szűkkeblűsége kívül, amivel Ausztriából a magyar gazdasági viszonyok iránt bizonyos mértékben mindig viselkedtek? Egyes kamarai felterjesztések szerint volt ilyen ok, mégpedig a Magyarországon vert pénz nem megfelelő minősége, értéke. A súlyosabb pénzeket (aranyforint, tallér) általában nem verték az osztrák pénzeknél rosszabb minőségben, az aprópénzek minősége azonban állandóan romlott. Mindez azt eredményezte, hogy a súlyos pén-

384 A pénzviszonyokra I. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei I. m. 22., 27., 47–49. *Horváth Tibor Antal*: A magyar aranyforint értékváltozása. In: Numizmatikai Közlemények 58–59. (1959–1960) 33. *Búza János*: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században (Nagykőrös 1622–1682). In: Történelmi Szemle 18. (1977) 72.

385 MOE V. 225., 265. 1569. év. MOE VII. 184. 1587. év. MOE VIII. 312. 1596. év.

zek dénárban kifejezett értéke – mint említettük – állandóan nőtt. A Magyar Kamara 1568-ban, 1572-ben is figyelmeztette az udvart arra, hogy a pénz értéke az újabb és újabb nem megfelelő minőségű pénzermék (aprópénz) kibocsátása miatt csökken. Ezért jobb pénzt kell veretni. A kincstárnak nincs haszna abból, ha kevesebb nemesfém tartalmazó pénzt bocsát ki,³⁸⁶ mert a károsodás a vámokon, adókon keresztül őt is érinti. A gazdasági életet is zavarja a rosszabb pénz.

A Magyar Kamara 1614-ben is lesújtó véleményt mondott a Bécsi Udvari Kamarának a Körmöcbányán vert pénzekről. Egyes földbirtokosok megtiltották jobbágyaiknak a pénzek használatát. Még az aranypénz és az ezüsttallér sem tartalmazta a kötelező nemesfémeket, hanem feles mennyiségben rezet keverték hozzá. A 17. század elején a Német Birodalomban majd Ausztriában is észlelhető pénzrontás következtében Magyarországon elsősorban az aprópénz finomsága csökkent. A Kamara szerint mindez a pénz jó minőségét elrendelő régi törvényeket sértette meg, és lejáratva az uralkodó tekintélyét.³⁸⁷ A Magyar Kamara arra kérte többször is az uralkodót, hogy Alsó-ausztriai Kamaráján keresztül a körmöci pénzverőt jobb pénz kibocsátására kötelezze. A pénz minőségének javítását – amint láttuk – az országgyűlési törvényekkel is állandóan sürgették. A kamarai vélemények szerint ez nem is volt indokolatlan.

A 16. század végétől kezdve a magyar és az osztrák pénz értékét nemcsak az örökös tartományokban, hanem itthon, az országban is mind gyakrabban szabályozni kellett. Az országban állomásozó idegen katonaság fizetésére kevésnek bizonyult a forgalomban lévő pénz, ezért német pénzt kellett behozni. Osztrák, német és németalföldi aranypénzek, tallérok, aprópénz gyanánt garasok, krajcárok kerültek forgalomba. Ezeknek a magyar pénzekhez viszonyított értékét a Magyar Kamara véleményének figyelembevételével állapították meg. A Magyar Kamarának kellett a forgalomban lévő pénzek értékét rögzítő pátenseket is szétküldeni a megyéknek és a városoknak.

E rendelkezésekből az állapítható meg, hogy a magyar forint értéke valóban egyre inkább csökkent a német pénzekhez viszonyítva. A birodalmi tallér értékét például egy királyi rendelet 1598-ban 70 német krajcárral szemben 75 magyar krajcárban számította, és a Magyar Kamarától kért véleményt, hogy ez a (nyilván bécsi) átszámítás alkalmazható-e az országban.³⁸⁸ A Bécsi Udvari Kamara kérdése hasonló jellegű volt 1622-ben is. Az aranypénzt Bécsben akkor 210, az ezüsttallért 126 magyar dénár értékében számították.³⁸⁹ A Magyar Kamara felterjesztése szerint a fenti pénzeket Magyarországon kétféle módon lehetett átszámítani. Az átváltásnál 1 arany 205, 1 tallér 120 magyar dénárt érhetett, a kereskedelmi forgalomban azonban egy arany 210, egy tallér 126 magyar dénárt tett ki.³⁹⁰

Szokásban volt a pénz értékének a szabályozása az országgyűlések alkalmával, amikor az udvarnak és kíséretének ellátását kellett az esetleges drágaság letörésével,

386 MNL OL E 15 - 1568. második félév - No. 452., 1572. január 15. A pénzek értékváltozására l. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei i.m. 47–49.

387 MNL OL E 15 - 1614. október 1. - No. 3. Cam. aul. A pénzrontásra l. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei i.m. 30., 33.

388 MNL OL E 21 - b - 1598. május 31. - 578 - 66. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei i.m. 39.

389 MNL OL E 21 - b - 1622. szeptember 22. - 587 - 72.

390 MNL OL E 15 - 1614. október 1. - No. 30. Cam. Aul.

az élelmiszerárak bizonyos rögzítésével biztosítani. Ilyenkor a szükséges pátens kibocsátása előtt szintén a Magyar Kamara véleményét kérték ki. Ilyenre került sor például az 1622. évi országgyűlés előtt is.³⁹¹

Kétségtelen, hogy a pénz értékének átszámítása körül az ország vidékein nagy különbségek voltak. Erre utal a Magyar Kamara 1625. augusztus 22-i jelentése is, amelyet a pozsonyi sóhivatal újjászervezésével kapcsolatos a só árának megállapítása végett intézett a Bécsi Udvari Kamarához. Ebben előadta, hogy a só eladási árát nehéz megállapítani Magyarországon, mert a pénz értéke ingadozó. A birodalmi tallér az ország egyik részében (számítási forintban) 1 forint 25 dénárt, másutt 1 forint 50 dénárt, vagy 2 forintot ért. A kisebb magyar pénzeket pedig vagy elfogadták, vagy nem.³⁹² E változatosságra mutatnak a pénz értékének szabályozására kiadott további királyi rendeletek, amelyek főleg a magyar aprópénz állandóan csökkenő értékét jelzik. A végvári katonaság fizetésénél 1623-ban mindenféle tallért 151 dénárban, az aranypénzt pedig nem 310, hanem 250 dénár értékben kellett számítani.³⁹³ Az aranypénz (dukát) értékét 1614-ben 2 magyar forintban (200 dénár) szabályozták.³⁹⁴ Az is megtörtént, hogy a Körmöcbányán frissen vert kisebb pénz értéke a forgalomban növekedett.³⁹⁵ Ez valószínűleg azért következhetett be, mert a felső-magyarországi vidékek nem voltak kellőképp ellátva kisebb értékű magyar pénzzel,³⁹⁶ és ezen a területen igen elterjedt a magyar pénznél rosszabb minőségű lengyel pénz használata.

A lengyel pénz (garas, félgaras, poltura) beáramlásával már a 16. századi országgyűléseken gyakran, s meglehetősen ellenséges hangon foglalkoztak. A rendek 1569-ben úgy gondolták, hogy az országban mindinkább elszaporodó rossz lengyel ércpénz ellen a régi árulerakóhelyek visszaállításával kellene védekezni, ahol a lengyelek áruikat eladnák. Ezzel meg lehetne akadályozni, hogy a lengyelek az országban szerteszét járva pénzüket becsempésszék. Szükségesnek vélték a rendek azt is, hogy meggátolják a nemesfém kivitelét Lengyelországba. A rendek javaslata alapján az 1569. évi 18. törvénycikkely elrendelte, hogy a lengyel határ közelében Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Késmárk régi kiváltságaik alapján továbbra is lerakóhelyeknek, Homonna, Varanó és Sztropkó pedig ilyen jellegű fiókhelynek minősüljenek. Megerősítette a többi város, mégpedig Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Zágráb és Varsad ilyen jellegű kiváltságait is.³⁹⁷ Utóbbiak az osztrák és morva kereskedők részére felállított „*loca depositionum*” voltak.

Az 1574. évi országgyűlés ismét napirendre tűzte a lengyel pénz ügyét. A királyi előterjesztés szerint a lengyel pénz kiszorítására vonatkozó eddigi intézkedések nem

391 MNL OL E 21 - b - 1622. május 1. - 591 - 49., 1622. május 6. - 591 - 61.

392 *Takáts Sándor*: A dunai hajózás a XVI. és XVII. században. Az osztrák főtt só és a só-hajók. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 7. (1900) 300.

393 MNL OL E 21 - a - 1623. december 2.

394 MNL OL E 21 - a - 1624. január 10.

395 MNL OL E 21 - b - 1629. február 15. - 594 - 7.

396 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. A Magyar Kamara felterjesztése az országgyűlésre szánt királyi javaslatokhoz 5. pont.

397 A lengyel pénzekre általában I. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei i.m. 41–44., 51. A lerakóhelyekre I. MOE V. 180., 264. 1569. év. „*Quapropter decretum est, ut vetera ipsa depositionum loca ... in posterum observantur, seundum unius cuiusque loci consuetudinem et privilegia...*”

hoztak kellő eredményt. A lengyel határ mentén fekvő megyékben annyira elterjedt e pénz használata, hogy alig van forgalomban magyar pénz. A forgalomból a lengyel pénzt így kitiltani nem lehetséges. Egyetlen gyóymód az volna, hogyha a magyarnál rosszabb lengyel pénz értékét szabályoznák.³⁹⁸ Az országgyűlés nem fogadta el ezt a szabályozási lehetőséget, hanem törvénycikkelyt hozott a lengyel pénz elkobzására (1574. évi 20. törvénycikkely). Az 1576. évi országgyűlés alkalmával a királyi előterjesztés céljára adott bécsi udvari kamarai vélemény szerint ezt a végzést nem hajtották végre. A rossz lengyel pénz továbbra is elárasztja az országot, a lengyelhez képest jobb magyar pénzt pedig kiviszik Lengyelországba. Mivel a lengyel pénz nem küszöbölhető ki a forgalomból, valódi értékét kellene meghatározni és úgy elfogadni³⁹⁹ – hangoztatta a kamarai vélemény.

Az 1578. évi országgyűlés e javaslatok szellemében határozatot hozott a lengyel pénz kiküszöbölésére. Az 1578. évi 19. törvénycikk úgy döntött, hogy a lengyel pénzt – ugyanúgy, mint Bécsben – csak királyi rendeletekben limitált értékük szerint lehet elfogadni. Amennyiben valaki másképp hozná forgalomba, attól el kell kobozni.⁴⁰⁰ A lengyel pénz értékének szabályozásáról szóló rendelet fogalmazványát a Magyar Kamarának kellett elkészítenie.⁴⁰¹ A Magyar Kancellárián kiadott rendelet példányait azután a Magyar Kamara küldte el a megyéknek és a városoknak, illetve a beszercebányai bányaigazgatónak.⁴⁰²

A visszaéléseket ez sem szüntette meg. Bizonyos vélemény szerint maguk a királyi tisztviselők vitték ki az aranypénzt Lengyelországba, ahol nagyobb értéke volt, mint Magyarországon, és több aprópénzt lehetett érte beváltani. Ezt a feltevést a hivatalos vizsgálat azonban nem igazolta. Az 1582. évi országgyűlésen a rendek úgy vélték, hogy a lengyel pénz kitiltása azért is nehéz, mivel kiküszöbölése a hazai aprópénz hiánya miatt a magyarországi birtokosokat károsan érintené.⁴⁰³ A bajon tehát a rendek szerint elsősorban az segítene, ha elegendő jó minőségű magyar aprópénzt vernének. Ez elejét venné a lengyel pénzzel kapcsolatos különféle manipulációknak, nyereszkesedésnek.⁴⁰⁴ Ezt a módszert javasolták a 17. század folyamán is a lengyel pénz (krajcárok, dukátok) használatának rendes mederbe való terelésére. Erre utalnak mind az országgyűlési határozatok, mind pedig a kamarai vélemények, rendeletek. Jó pénz kibocsátása esetén éltek a pénzkiviteli tilalom módszerével. A Magyar Kamara javaslatára az 1682. évi királyi rendeletek például az öt garasos ezüstpénz kivitelét tiltották meg Lengyelországba. A jó minőségű magyar aprópénz egyébként Erdélybe és Törökországba is kiáramlott.⁴⁰⁵

A forgalomban lévő különféle pénzek ellenőrzésénél jól látható, hogy az ország lakosságának pénzellátása terén eléggé rendezetlen viszonyok voltak. A pénz rossz mi-

398 MOE VI. 6., 14., 33. 1574. év.

399 MOE VI. 133. 1574. év.

400 MOE VI. 324. 1578. év.

401 MNL OL E 21 - b - 1578. szeptember 17. - 561 - 206.

402 MNL OL E 15 - 1578. november 3. A lengyel pénz ügyében a megyékhez intézett levél fogalmazvány.

403 MOE VII. 12–13., 21. 1582. év.

404 uo. IX. 1599. év 202.

405 MNL OL E 21 - b - 1682. január 29. - 608 - 104., február 20. - 608 - 126. *Huszár Lajos*: Habsburg-házi királyok pénzei i. m. 38.

nősége vagy nem kellő mennyisége miatt elmarasztható a bécsi udvar, amely hasznot húzott abból, hogy az osztrák kamarai szervek fennhatósága alá tartozó pénzverőkben többször az előzőnél rosszabb pénzt vertek. A lengyel pénzzel kapcsolatos feketezés és egyéb nyerészkedés azonban inkább az ország lakosai, a földbirtokosok rovására írható. A szenvedő fél a Magyar Kamara volt. Neki kellett jelentéseivel az udvart arra figyelmeztetni, hogy a magyar pénzt megfelelő minőségben verjék és megfelelő értékben fogadják el az örökös tartományokban. Neki kellett intézkedni a lengyel pénz értékének szabályozásánál, forgalmának korlátozásánál is.

A magánbányászat, a pénzforgalom, a pénz minőségének ellenőrzése, amint az előzőekben bemutattuk, elég sok munkát rótt a Magyar Kamarára. E tevékenység azonban csak a kamarai kiadásokat növelte, jövedelmet nem hozott. Mint említettük, a kincstári nemesfém-bányászat és a pénzverés hatáskörét a Magyar Kamara az elég jelentős bányajövedelmekkel együtt 1560 után véglegesen elvesztette. E bányajövedelmekkel 1848-ig a bécsi központi pénzügyigazgatás rendelkezett.

A bányáügynek az ország függetlenségére nézve sérelmes helyzetét a magyar rendek természetesen többször felhánytorgatták. Az 1582. évi országgyűlésen például arra kérték az uralkodót, hogy a bányászatot helyezze a Magyar Kamara alá. Így lehetne meggátolni azt – hangoztatták a rendek –, hogy a király tisztviselői az aranyat és ezüstöt Ausztriába vigyék. A jó pénz verésének is ez lett volna szerintük az alapvető feltétele.⁴⁰⁶ Az országgyűlés kísérlete eredménytelen maradt. A Bocskai-felkelés után sem sikerült a bányák osztrák kezelését megszüntetni. Az arany- és ezüstabányák a felkelés alatt tönkrementek. Az 1605. évi korponai országgyűlésen az uralkodóház megbízottjával, Forgács Zsigmonddal tárgyaló rendek azt kívánták, hogy a bányákat helyrehozataluk után az osztrákoktól magyar tisztviselők vegyék át.⁴⁰⁷ Ez az akció sem hozott eredményt.

A bécsi udvar bányáügyekben tanúsított merev álláspontjának minden valószínűség szerint az volta az oka, hogy a bányák már a 16. században igen fontos szerepet játszottak a Habsburg birodalom állami hitelpolitikájában. Ebben a korszakban a nemesfém-bányákat lehetett a legkönnyebben kölcsönökkel megterhelni, zálogba adni. A bécsi udvar ezért ragaszkodott ahhoz, hogy az alsó-magyarországi arany-, ezüst- és rézbányákat osztrák kamarai szervek igazgassák. Ezért hangoztatták azt is, hogy a bányák szakszerű kezelését csak az osztrák felügyelet tudja biztosítani. Az 1582. évi pozsonyi országgyűlésre leküldött királyi válasz szerint a bányák addigi kezelését nem lehet megváltoztatni, mert ez a legnagyobb hátrányokat okozná.⁴⁰⁸ Hasonló véleményen volt 1605-ben a korponai tárgyalásokon a már említett Forgács Zsigmond is, aki kijelentette, hogy a bányászathoz és a pénzveréshez a magyarok sohasem értettek,⁴⁰⁹ tehát a szakszerű kezelés követelményeinek nem tudnak megfelelni.

A nemesfém-bányászat adósságokkal való megterhelését tanúsítják a bécsi béke utáni korszak országgyűlési törvénycikkei is, amelyeket a zálogba vetett bányák visszaváltása ügyében hoztak. Az 1608. évi 22. törvénycikk például kimondta, hogy a bá-

406 MOE VII. 13. 1582. év.

407 MOE XI. 358. 1605. év november–december korponai országgyűlés.

408 MOE VII. 21. 1582. év.

409 I. a 407. számú jegyzetet

nyákat a zálogtulajdonosoktól kártalanítás (a kölcsönadott összeg megtérítése) nélkül kell visszavenni, mivel a hitelezők pénzüket már többszörösen visszakapták a náluk lévő bányajövedelmekből. Az 1609. évi 54. törvénycikkely megújította ezeket az intézkedéseket. Kivételt tett azonban Henckel Lázárral, aki nagy szükségben adta pénzét kölcsön, azért a bányákat tőle és örökösaitől megfelelő kártalanítás ellenében kellett visszaváltani. Az 1622. évi 46. törvénycikk újból megújította és megerősítette a nemesfémhányák visszaváltására vonatkozó régebbi törvénycikkeket.

A bányai igazgatás 1686. utáni történetéből is látható, hogy a bányákat rendszeresen megterhelték kölcsönökkel. A magyarországi réztermelésre például 1708-ban 1.580.760 forint, a sóbányászatra 144.500 forint volt betáblázva.⁴¹⁰ A bécsi udvar 1749-ben is azzal az indoklással tagadta meg a bányai ügynek a Magyar Kamara alá való helyezését, hogy a bányákat terhelő adósságok az egész bányai ügy birodalmi összefogását teszik szükségessé.⁴¹¹

A bányai igazgatás 16. és 17. századi viszonyai, a bányai ügyek lényeges elemeinek elvétele a magyar kamarai pénzügyigazgatástól tehát azt tanúsítják, hogy a bányai igazgatásban a magyarországi összpontosítással szemben már igen korán a birodalmi központosítási törekvések érvényesültek.

VI. A SÓBÁNYÁSZAT, A SÓMONOPÓLIUM, A SÓGAZDASÁGI HATÁSKÖR CSÖKKENÉSE

A feudális magyar jogrendszerben a királyi jog a sóbányászathoz sokkal erősebb volt, mint a nemesi sóbányászathoz. Sóbánya magántulajdonban nem maradhatott. Amennyiben valamelyik földesúr birtokán sóbányát találtak, azt az uralkodó megfelelő értékű cserebirtok ellenében kisajátíthatta. Erre biztos jogi alapot nyújtott a birtokcserét lehetővé tevő 1351. évi 13., 1486. évi 49. törvénycikk, főleg azonban a II. Ulászló idején keletkezett 1492. évi 30. törvénycikk. Az utóbbi azt szögezte le, hogy a földesurak csupán a birtokukon található nemesi sóbányákat művelhették maguk az *urbura* beszolgáltatása ellenében. A sóbányákat az uralkodó birtokcserével elfoglalhatta.

A Magyar Kamara azonban e kedvező jogi helyzetet nem tudta kiaknázni, mivel számottevő sóbánya birtokában csak csekély ideig volt. A máramarosi sóbányákról van szó, amelyeket I. Ferdinánd 1540. után hatalmába kerített. E sóbányák Mohács előtt a huszti váruradalomhoz tartoztak. A bányákat a Máramarosi Sókamara igazgatta. Mátyás halála után a sóbányákat és a huszti uradalom birtokait is zálogba vetették.⁴¹² II. Lajos alatt e birtokok Mária királyné tulajdonába kerültek, majd Mohács után

410 Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 68.

411 uo. 129.

412 Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 494.

Szapolyai kezébe. Az 1540 után visszafoglalt sóbányákat Mária az 1548. évi augsburgi szerződés értelmében végleg átadta I. Ferdinándnak.⁴¹³

I. Ferdinánd a zálogrendszer helyett a sóbányaszatban is kamarai igazgatást szándékozott meghonosítani. A magyar rendek is a sóbányák és a sókamarák helyreállítását kérték tőle az 1548. évi országgyűlésen. A sóbányák és a huszti uradalom vizsgálatára 1548-ban Werner György és Dessewffy János kamarai tanácsosokat küldték ki királyi biztosul. A vizsgálat után szétválasztották a huszti várnagyi és a máramarosi sókamarai ispáni tisztséget.⁴¹⁴ A Máramarosi Sókamara ispánjának 1549-ben Bécsből királyi utasítást adtak ki.⁴¹⁵

Az átvett sóbányák némi jövedelmet is hoztak a Magyar Kamarának. A kamarai pénztárba 1553-ban 7.956 forintnyi összeg folyt be sóbevétel címén. 1557. július 1.–1559. július 30.-ig 6.767 forint 75 dénárt pedig közvetlenül a sárosi főkapitány vett át.⁴¹⁶ A Máramarosi Sókamara jövedelmeiből adósságokat is fizettek. Báthory András 15.000 forint kölcsönt adott a Magyar Kamarának. Az adósságot részben e jövedelemből törlesztették.⁴¹⁷ A Kendy Ferenctől és Dobó Istvántól 1554-ben felvett 36.000 rénes forintnyi kölcsönt a Máramarosi Sókamara és a huszti uradalom jövedelmeire táblázták be.⁴¹⁸ A máramarosi só eladására I. Ferdinánd alatt sókamarák (sóhivatalok) működtek Tokajban, Szegeden és Kassán.⁴¹⁹ A sóügyeket 1567-ben az akkor felállított Szepesi Kamara vette át. Nem sokáig maradtak azonban nála, mert 1576-ban a máramarosi területet Báthory István erdélyi fejedelem Erdélyhez csatolta.

A máramarosi sóbányák tehát elvesztek a Magyar és a Szepesi Kamara számára. Maradt azonban a Szepesi Kamara területén még egy jelentős sóvidék, a Sáros megyei Sóvár környéke, ahol sóskutak voltak. A sóskutakat azonban nem a Kamara, hanem a Soós család birtokolta. A család tagjai régi kiváltságok alapján használták a kutakat. A bécsi udvar az 1550-es években erélyes akciót indított a sóskutakkal kapcsolatban a királyi jogok érvényesítésére. A Magyar Kamara 1558-tól kezdve több rendeletet kapott Bécsből arra vonatkozólag, hogyan lehetne Soós János kútjait a király részére lefoglalni.⁴²⁰ A család ellenállt, 1570-ben még nem volt hajlandó a kutak átadására. A Magyar Kamara azt javasolta, hogyha a Soós család nem fogadja el a birtokcserét, akkor peres úton kell a sóskutakkal kapcsolatos királyi jogokat érvényesíteni.⁴²¹ Soós Jánosnak egyébként a sóskutakért Szedeker nevű birtokot ajánlották fel cserébe.⁴²²

A Soós család ellen megindították a pert, a család tagjait 1571-ben Pozsonyba idézték az országgyűlési tárgyalásokra. A Magyar Kamara véleménye az volt, hogy a pert

413 Heiss, G.: Die Besetzung i.m. II. 74.

414 Ember Gy.: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 495.

415 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1549. Februar 20. *Instructio data comiti camerae salium Maromarusiensium*. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1549. August 30. Leltár készítése a sóbányauradalmakról.

416 Acsády Ignác: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt, 1526–1564. Bp. 1888. 165.

417 MNL OL E 21 - a - 1549. szeptember 16.

418 MNL OL E 15 - 1554. december 8. A kamarai adósságkötelezvény fogalmazványa.

419 Acsády I.: Magyarország pénzügyei i. m. 165. MNL OL E 21 - a - 1552. július 3. A Kassai Sókamara felállítására.

420 MNL OL E 21 - b - 1558. augusztus 17. - 541 - 21., 1560. április 15. - 551 - 68., 1560. július 31. - 551 - 123.

421 MNL OL E 15 - 1570. augusztus 16.

422 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 296.

ne az országgyűlés tartama alatt, hanem a rendes törvényszéki ülészekokon folytasák le.⁴²³ Az 1572. február–márciusi országgyűlés a sérelmek közé vette fel, hogy Sóbány helységben a kamarai tisztviselők sóskutakat foglaltak le azon a címen, hogy a sóbányák a királyt illetik meg. A rendek azzal érveltek, hogy a sóskutak nem bányák, így a Kamara nem tarthat rájuk igényt. A királyi válasz azzal szerelte le a rendeket, hogy a megfelelő kárpótlás biztosítása érdekében már folynak a tárgyalások.⁴²⁴ A Soós család 1572-ben hat kiváltságlevelet mutatott fel, amellyel igazolta a sóskutakat rejtő birtokok jogos tulajdonát. A Szepesi Kamara szerint ezek az okmányok elegendő mértékben alátámasztották a család jogait. A Magyar Kamara azonban azon a véleményen volt, hogy a sóbányák vagy a sóskutak a regáliák közé tartoznak, s nem voltak eladományozhatók. A kérdéses adománylevelek csak a birtokokat érinthetik, az ott található sóskutakra nem vonatkoznak.⁴²⁵ Ezek szerint a királyi jogokat még királyi adománylevél sem homályosíthatta el. A per tovább folyt, és Sóbányt a király 1593-ban vette tulajdonába, ígéretet téve megfelelő értékű cserebirtok juttatására.⁴²⁶

Sóbány esete jól mutatja azt a feszültséget, amely a királyi és a nemesi bányajog között nemcsak abban az időben, hanem később is fennállt. Sóbány ügyei egyébként nem a Magyar, hanem a Szepesi Kamarát illették. A Magyar Kamara 1567 után mint a Szepesi Kamara felügyeleti hatósága foglalkozott ezekkel az ügyekkel. A saját fennhatósága alá eső területen a Magyar Kamara természetesen szintén kutatott sóbányák után. Jelentős sóbányát azonban ebben az országrészben nem sikerült feltárni. Árva megyében részben kamarai, részben a Thurzó-birtokokon találtak só 1601-ben.⁴²⁷ Sóra bukkantak Liptó megyében is Osztrosics István birtokain.⁴²⁸ A 17. század első felében gyakran vizsgálták ezeket a sóbányákat (részben sóskutakat) kamarai biztosok és királyi biztosként kiküldött nem kamarai személyek.⁴²⁹ E vizsgálatoknál is akadtak olyan nehézségek, amelyeket a földesurak (Árva megyében Thurzó György, illetve özvegye Czobor Erzsébet) támasztottak.⁴³⁰ E problémák megoldására olyan vegyes bizottságokat állítottak össze, amelyeknek osztrák sóügyi szakemberek és magyar kamarai tisztviselők mellett a nádor által kijelölt, a rendi szempontokat képviselő fő- vagy köznemesek is tagjai voltak.⁴³¹ Beszámolnak a források szlavóniai sókutatósról is, amelyet a nedelicei főharmincadosnak kellett ellenőriznie.⁴³²

A sóbányák hiánya miatt a Magyar Kamara hátrányos helyzetbe került a királyi sómonopóliummal kapcsolatos további teendők, mégpedig a királyi sóeladás, sóértékesi-

423 MNL OL E 21 - b - 1571. november 30. - 552 - 207. MNL OL E 15 - 1571. november 20. A Kamra véleménye a Soós család részére küldendő perbehívó levél ügyében.

424 MOE V. 193. 1572. február–március.

425 MNL OL E 15 - 1572. szeptember 10.

426 MNL OL E 21 - b - 1593. május 26. - 574 - 100.

427 MNL OL E 21 - a - 1601. október 23.

428 MNL OL E 15 - 1629. október 18. - No. 41., október 29. - No. 66. Kamarai jelentés a Liptó megyei sóbányákról.

429 MNL OL E 21 - b - 1630. április 20. - 594 - 27. MNL OL E 15 - 1630. július 3. - No. 6.

430 MNL OL E 21 - b - 1623. szeptember 18. - 592 - 84. MNL OL E 21 - a - 1624. április 10. Királyi rendelet a földesúri ellenvetések vizsgálatára.

431 MNL OL E 15 - 1631. október 9. - No. 12. A sóvári és az árvai sóbányákat vizsgáló vegyes bizottságról szóló kamarai vélemény.

432 MNL OL E 15 - 1631. november 12. - No. 1. MNL OL E 21 - b - 1631. október 8. - 595 - 92.

tés feladatainak ellátásánál. A Habsburg uralkodók, nem lévén Magyarországon sóbányájuk, az osztrák só értékesítésével kívánták a magyarországi sóregálét hasznosítani. Ennek azonban az lett a következménye, hogy a Magyar Kamara elvesztette sóügyi hatáskörét, s természetesen a királyi sómonopóliummal kapcsolatos jövedelmeket is.

Már az 1550-es években megkezdődtek a puhatolódzások az osztrák főtt sónak magyarországi értékesítése céljából. A Bécsi Udvari Kamara 1553-ban Lynk Kristóf hadélelmezési biztos útján tájékozódott a sóeladás lehetőségeiről. E tájékozódás alapján Győrben és Komáromban az osztrák katonaság segítségével több ezer mázsa sót értékesítettek.⁴³³ A Salzkammergutból származó só egyébként sem volt ismeretlen Magyarországon. A magánkereskedelem már a Habsburgok előtt is hozott sót Ausztriából. Majd 1526 után a végvárakban lévő császári katonaság részére szállítottak a Dunán sót. Ezzel a sóval zsoldot fizettek és kereskedtek is.⁴³⁴ Ilyen előzmények után merült fel az a gondolat, hogy a magyarországi kamarai sóértékesítés céljára osztrák sót biztosítsanak. Az 1560-as évek elején megkezdődtek a tárgyalások a Bécsi Udvari Kamara és a Magyar Kamara között a sókamarák felállítása céljából. Az első tervek szerint Pozsonyban, Sopronban és Eperjesen szándékoztak sókamarákat létesíteni. (Volt olyan elképzelés is, hogy Korponán, Nyitrán és Kassán létesítsenek ilyen elárúsító helyeket. Ezt a Magyar Kamara javaslatára elvetették.)⁴³⁵ Az első sókamarák Pozsonyban és Sopronban 1562-ben valóban el is kezdték működésüket. A sókamarákat azonban nem a Magyar, hanem az Alsó-ausztriai Kamara fennhatósága alá helyezték. Ez küldte ki a tisztviselőket, irányította a sószállítást, s ellenőrizte a számadásokat is. A sóigazgatás ilyen megszervezését a Magyar Kamara maga is javasolta, nem rendelkezett ugyanis megfelelő szakszeméllyel és gyakorlattal a sóügyek vitelére. Épületek, raktárak létesítéséhez természetesen segítséget kellett nyújtania.⁴³⁶ Az osztrák sót a linzi, bécsi raktárakból a Dunán szállították Magyarországra. Egyébként Csehországban is Salzkammergut sóját árusították.⁴³⁷

Az osztrák só eladása az első években akadozott, az eladásból származó haszon 1563–1564-ben nem felelt meg a várakozásnak.⁴³⁸ A pozsonyi polgárok is panaszt emeltek az ottani sókamara árusítása ellen, mert az sértette a város bizonyos kiváltságát, mely szerint a város a sót maga árusíthatta. A Magyar Kamara kétségbe vonta ezt a kiváltságot, szerinte csak a sóhiány miatt engedélyezett ideiglenes kedvezményről volt szó.⁴³⁹ A sóhiány Pozsonban a sókamara felállítása után természetesen megszűnt. A következő években azonban nemcsak Pozsonyban és Sopronban, hanem más helyeken is sikerült osztrák alárendeltségű sóhivatalokat (elárúsító helyeket) felállítani. Komá-

433 *Takáts S.*: A dunai hajózás i. m. 291.

434 *uo.* 292.

435 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. 165. MNL OL E 21 - b - 1562. április 18. - 543 - 76.

436 MNL OL E 21 - b - 1562. május. 12. - 543 - 70. Rendelet az Alsó-ausztriai Kamara hatáskörét illetően, MNL OL E 21 - b - 1562. július 11. - 543 - 70., 1562. augusztus 15. - 543 - 96., 1563. január 21. - 544 - 41. További rendeletek a sókamarák ügyében.

437 *Takáts S.*: A dunai hajózás i. m. 292.

438 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. 166–167.

439 MNL OL E 21 - b - 1563. május 10. - 544 - 34. Pozsony panaszára. MNL OL E 15 - 1563. május 14. A Kamara válaszára.

romban, Győrben, Szombathelyen voltak ilyenek.⁴⁴⁰ Később Sellyén (Vágsellye), Trencsénben, Nagyszombatban működtek ilyen sóhivatalok.⁴⁴¹ Továbbra is megmaradt az a szokás, hogy a végvárakban állomásozó császári katonaságnak osztrák sót szállítottak zsoldfizetésre. Az ilyen só gyakran került a kereskedelmi forgalomba. Az osztrák alárendeltségű magyarországi sókamarák működésénél a Magyar Kamara a 16. és 17. században mindvégig az asszisztencia szerepét látta el. A legfőbb feladata az volt, hogy elhárítsa az akadályokat az osztrák só magyarországi fogyasztása útjából. Ez nem volt könnyű és nem is volt népszerű feladat. A királyi Magyarország lakossága ugyanis nem szorult feltétlenül az osztrák sóra, mert a máramarosi sóbányákból, Erdélyből a magánkereskedelem tetemes mennyiségben szállított kősót a lakosság ellátására. Szerepet játszott az északi megyék ellátásában a lengyel só, a Dunántúlon a magánosok által behozott stájer só, de Horvátország felől tengeri só, a török birodalomból török só is érkezett az országba. Problémát okozott az is, hogy a magánkereskedelem által forgalomba hozott só olcsóbb volt, mint a kamarai úton értékesített osztrák só.⁴⁴²

A Magyar Kamarától gyakran kérdezték Bécsből, hogyan lehetne a magánkereskedelemből származó só beszállítását meggátolni. Gyakran el is rendeleték a kősó kiviteltését a Magyar Kamara alá eső területről. Ilyen rendeletet kapott a Kamara 1588. december 9-én is, amikor az erdélyi és a stájer, vagy más külföldi só kiviteltására vonatkozólag kértek tőle szakvéleményt.⁴⁴³ Az 1588. december 19-i kamarai véleményben szemléletesen rajzolódik ki a királyi Magyarország sóellátásának akkori helyzete. Ebből az tűnik ki, hogy az ország törvényei nem tiltották a máramarosi, erdélyi só beszállítását. A lengyel só behozatalára az északi megyékbe külön országgyűlési határozatokat is hoztak. Hasonló határozatok születtek a Horvátország (Szlávia) felől érkező tengeri sóra. Mindezek eltiltása a Kamara szerint csak úgy volna lehetséges, ha az országgyűlés a sóbehozatal eltiltására külön határozatot hozna. A Magyar Kamara egyébként nem tartotta lehetségesnek, hogy az Ausztriától távol eső, keleti országrészekben, ahol sóvári sót is eladtak, és amellet megszokták a máramarosi só használatát is, osztrák kamarai sót honosítsanak meg. Épp ezért csak a Duna mentén fekvő részeken, Győr, Komárom vidékén javasolta az osztrák kamarai só elterjesztését. A magánúton szállított stájer só kiszorítását csak úgy tartotta elérhetőnek, ha a nyugati megyékben olcsó osztrák kamarai sót árusítanak.⁴⁴⁴ E javaslat után került sor a már említett sóhivatalok felállítására Győrben, Komáromban, Szombathelyen.

Az idegen, főleg máramarosi és erdélyi só beszállítását tehát az ország törvényei alapján megtiltani nem lehetett, s az országgyűlést tiltó törvények meghozatalára rávenni sem volt ajánlatos. A bécsi udvar kétféle módszert alkalmazhatott az osztrák só fogyasztásának elterjesztésére. Az egyik módszer lehetett az osztrák kamarai só olcsó

440 MNL OL E 21 - b - 1588. december 9. - 569 - 272. MNL OL E 15 - 1588. december 19. Ezekben az iratokban van említés a kérdéses sóhivatalokról.

441 Trencsénre: MNL OL E 21 - b - 1588. május 14. - 569 - 110. Sellyére: MNL OL E 21 - a - 1615. december 22.

442 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 289–290.

443 MNL OL E 21 - b - 1588. december 9. - 569 - 272. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1608. September 9. A kősóbehozatal meggátolására.

444 MNL OL E 15 - 1588. december 19.

áron való árusítása, a másik – ennél keményebb, ridegebb módszer – az idegen só magas beviteli vámokkal való megterhelése, sújtása.

Az olcsóbb sóárrakkal való manipulációra az osztrák kamarai igazgatás nemigen volt hajlamos, bár erre mind magyar, mind osztrák részről nemegyszer figyelmeztettek. A bécsi körök azonban csak a *fiscus* érdekeit tartották szem előtt, s ennek következtében az osztrák só árát jóval magasabbra szabták Magyarországon, mint Bécsben vagy Ausztria más helységeiben. Így az a sajátságos helyzet alakult ki, hogy a nyugati megyék lakossága sokkal inkább fogyasztotta azt az osztrák sót, amelyet az élelmet szállító magyar szekerek gazdái vettek meg olcsón Bécsben, s hoztak haza Magyarországra.⁴⁴⁵ Ez az Ausztriában árusított olcsóbb kamarai só ugyanolyan versenytársa volt a Magyarországon a sóhivatalok által árusított szintén osztrák sónak, mint a máramarosi és erdélyi kősó. Az osztrák só ilyen versenye ellen a kamarai szervek úgy védekeztek, hogy megtiltották a stájer és az osztrák sónak magánúton való behozatalát. A harmincadhivatalok szigorú utasításokat kaptak a tilalom érvényesítésére.⁴⁴⁶ A Magyar Kamarának sok nehézsége volt a sóbehozatal meggátolásával kapcsolatban. A magánúton behozott osztrák só kitiltását a nemesi vámkiváltságok is nehezítették, amint ezt egy 1616. évi kamarai jelentés kifejtette. A magyar nemeseknek ugyanis „saját használatra” joguk volt sót hozni Ausztriából, s ezért nem vásárolták a Magyarországon árusított drágább osztrák kamarai sót.⁴⁴⁷

Az osztrák só árára vonatkozó adatok is megerősítik az előbb mondottakat. Az osztrák só szállítási és eladási egysége a *Salzküfl* (*Salzküfl*), latinul *cupa*, *cupfa*, *vasculum salis* volt, magyarul olyan kisebb sóhordó vagy sóbödön, amelyben 10 font (körülbelül 5 kilogramm) sót tettek.⁴⁴⁸ Egy „*Küfl*” só ára Magyarországon a 16. század közepén 9–10 dénár volt, tehát 1 font sót 1 dénárért adtak el a Pozsonyi és a Soproni Sókamarák.⁴⁴⁹ Ezt a még nem magas árat a következő évtizedekben emelték,⁴⁵⁰ ugyanakkor a magyar kősó vámját is, hogy ne legyen versenytársa az osztrák sónak.⁴⁵¹

A só ára a 17. században Magyarországon és Ausztriában is emelkedett, a 16. századi ár kétszeresére nőtt. Növelte az osztrák kamarai só árát az is, hogy a szállítás nem volt folyamatos, és a sóraktárakat nem töltötték fel a megfelelő mértékben. A rossz szállítási viszonyok miatt az osztrák só 1623-ban méregdrága lett, 1 *Salzküfl*-ért 1 forintot is elkértek, Bécsben ekkor ugyanezért 30 dénárral kevesebbet. Ez a magyar kősó fogyasztását növelte még Pozsony környékén is. Ennek ellensúlyozására javasol-

445 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 294., 297. Takáts Sándor szerint az osztrák só magánúton való behozatalának megtiltása többszörösen káros volt a bécsieknek, mert a magyar szekerek csak úgy vittek élelmet Bécsbe, ha onnan sóval jöhettek vissza. A tilalom természetesen növelte a sócsempészetet Ausztriából Magyarországra.

446 MNL OL E 21 - b - 1683. május 5. - 565 - 46. Királyi rendelet, hogy mind az Alsó-ausztriai Kamara, mind a Magyar Kamara alá tartozó harmincadhivatalok akadályozzák meg az osztrák só behozatalát Magyarországra. MNL OL E 21 - b - 1589. január 28. - 570 - 17., 1591. március 6. - 572 - 51., 1591. július 30. - 572 - 197. A stájer só behozatalát tiltják meg.

447 MNL OL E 15 - 1616. szeptember 14. - No. 24. Cam. aul.

448 A levéltári forrásokban *Salzkuefl*, *Salzküfl* formában is szerepel. A történeti irodalom a kupasó, hordósó nevét is használja.

449 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 292.

450 MNL OL E 21 - b - 1572. november 24. - 554 - 164.

451 MNL OL E 21 - b - 1563. április 7. - 544 - 22., 1563. június 3. - 544 - 59.

ta 1625-ben a Magyar Kamara, hogy egy *Küfl* árát 40 dénárra mérsékeljék.⁴⁵² A Magyar Kamara javaslatát megfogadták Bécsben, és az osztrák só árát a következő években valóban leszállították. Egy *Küfl*, illetve *vasculum* só árát 1631-ben 30 dénárban,⁴⁵³ 1650-ben 21 krajcárban (körülbelül 35 dénár), 1651-ben 18 krajcárban (körülbelül 28 dénár) rögzítették a királyi rendeletek. Meghagyták ugyanakkor azt is, hogy a kősó vámját fel kell emelni, az ország lakosságát a főtt só használatára kell szoktatni, s a szabad királyi városokban ilyen célból sóházakat kell felállítani. Az egészet azonban fokozatosan kívánták bevezetni, nehogy az országgyűléseken „*gravamen*” legyen belőle.⁴⁵⁴

A máramarosi és erdélyi vágott sóra vagy egyszerűen kősóra vonatkozó adatok azt mutatják, hogy annak az ára a termelőhelyen nagyon olcsó volt, s utána a szállítással, illetve a magánkereskedelmi haszonnal, a vámösszeg hozzáadásával emelkedett. A vágott sót darabonként árulták, egy-egy kősó kb. 20–25 fontot nyomott. Máramaroson például 1599-ben, illetve 1601-ben 100 darab kősót (azaz kb. 20–25 fontban értendő mázsát) 3 forintért adtak el.⁴⁵⁵ Egy kősó tehát 3 dénárba került, mire a királyi Magyarország területére megérkezett, már 20–25 dénárba ment fel az ára.⁴⁵⁶ Így is olcsóbb volt, mint az osztrák főtt só. Említettük, hogy 10 fontot nyomó (tehát a kősó súlyának alig felét kitevő) „*Salzküfl*” ára a 17. század elején néha elérte az 1 forintot, mérsékelt árnak számított a 40 dénár. Az 1604. évi országgyűlésen felháborodást keltett, hogy Basta György, amikor a huszti várat és a máramarosi sóbányákat birtokolta, 1 mázsa (100 font) sót 3 forintért árusított (1 kősó árát tehát kb. 60-70 dénárba emelte). A rendek a magas sóár csökkentését kérték, mert szerintük ilyen árak mellett senki sem fog sót szállítani Magyarországra, hiszen ezt még a szállítás és a harmincad növelni fogja.⁴⁵⁷ Nyilvánvaló, hogy Basta az osztrák sóárakat akarta keleten is meghonosítani. A kősó mázsáját kedvező esetben 1 forint 30 koronáért is meg lehetett kapni a 17. század első felében,⁴⁵⁸ bár ennél általában drágább volt. Így Basta 3 forintos ára valóban tarthatatlannak minősült. A 17. század második felére a kősó ára is emelkedett. A kamarai tisztviselek a vámként szedett kősó darabját 1655-ben 75 dénárért árusították, tehát körülbelül ugyanolyan áron, mint az osztrák sót (1 kősót 2 *Salzküfl*-nek számítva).⁴⁵⁹ Magánforgalomban a kősót ennél valószínűleg olcsóbban is meg lehetett kapni.

A kősó használatát az előbb ismertetett árak, azonkívül a só jó minősége miatt nem lehetett megszüntetni a királyi Magyarországon. Még a behozatalt korlátozó intézkedések sem jártak kellő eredménnyel. Az osztrák kamarai sót csak a Vág folyótól nyugatra

452 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 299-300.

453 MNL OL A 10 - 1631 sine mense et die - No. 6.

454 MNL OL E 21 - b - 1650. október 20. - 603 - 132., 1651. január 12. - 603 - 166. A *cupfa salis*-t egész Magyarországon 6 garasért kell árusítani. A kősó vámjának felemelését az 1650. október 20-i rendelet a sóár mérsékléssel együtt rendelte el.

455 Utasítás a rónaszéki sókamara-ispán részére 1591-ből. Közli: ismeretlen. In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 5. (1898) 455. A máramarosi sóbányák jövedelme 1551–1552-ben és 1600–1601-ben. (Takáts Sándortól) In: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 6. (1899) 192–195.

456 MNL OL E 105 - 1 - 183–184. Kimutatás Kubinyi László kamarai tanácsos útiköltségeiről. E kimutatás szerint a kősó darabja akkor 25 dénár volt.

457 MOE X. 568. 1604. február-március országgyűlés.

458 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 302-303.

459 MNL OL E 15 1655. január 9. A kamarai számadásmester jelentéséből.

és a Dunántúlon, az Ausztriával szomszédos megyékben sikerült meghonosítani. A királyi Magyarország többi részén – a tilalmak, vámok ellenére – a lakosság túlnyomórészt máramarosi és erdélyi kősót fogyasztott.⁴⁶⁰ A vásárokon nagy mennyiségű kősót adtak el, 1589-ben például a galgóci vásáron 500, a nyárhidain 300 szekér magyar és lengyel kősó talált vevőre.⁴⁶¹ A máramarosi kősót jobbára a Szepesi Kamara harmincadhivatalai vámolták meg, a török hódoltsági részen átszállított sót inkább a Magyar Kamara alá tartozó harmincadhivatalok. A kősó használata a dunántúli részeken a 17. század első felében honosodott meg nagyobb mértékben. A Dunától Szlavóniáig terjedő határvonalon az 1630-as évekből való jelentések szerint nagy kősó-kereskedelem alakult ki. Veszprém, Pápa, Keszthely, Szombathely vásárain kősót és török cikkeket árultak a kereskedők. Az áruk megvámolására újabb harmincadhivatalokat kellett a török határ mentén felállítani.⁴⁶² A kősót, ha nem volt elég osztrák só, az Alsó-ausztriai Kamara alá rendelt magyarországi sókamarák is árulták.⁴⁶³ Kereskedők átvitték, vagy átcsémpészték a kősót az osztrák tartományokba is.⁴⁶⁴ Mindez nagy felháborodást keltett az osztrák kamarai körökben. A kősóra kivetett harmincadot – amint említettük – az 1560-as években emelték fel az osztrák só kamarai értékesítésének megkönnyítése végett. Ekkor 100 kősó után 300 dénárt, tehát 1-1 kősó után 3-3 dénárt szedtek.⁴⁶⁵ Általában ezt a vámot írta elő a harmincadszabályzat is. Ez a vám 1650-ben 1 kősó után 6 dénárra emelkedett.⁴⁶⁶

A lengyel só behozatalát a törvények harmincadvám ellenében csak Árva, Liptó és Turóc megyébe engedélyezték. Fogyasztása azonban Zólyom, Trencsén és Sáros megyében is elterjedt.⁴⁶⁷ A lengyel só versenye ellen szintén vámokkal és behozatali tilalmakkal védekezett a Magyar és a Szepesi Kamara.⁴⁶⁸ Az Adria felől jövő tengeri só és a török só behozatalát is engedélyezték az országgyűlések, amint erről az 1635. évi 43. törvénycikk is tanúskodik. A kamarai rendeletek ennek ellenére ezekre is tilalmat mondtak ki.⁴⁶⁹ Fogyasztásukat azonban nem tudták megakadályozni.

A Magyar Kamarának a sóból a 16. és 17. században csak olyan formában volt haszna, hogy neki jutott az országba beszállított különféle eredetű só utáni harmincad-bevétel. A kincstári sómonopóliumot a királyi Magyarországon – mint említettük – az Alsó-ausztriai, illetve a Bécsi Udvari Kamara hasznosította, alája tartoztak a sókamarák (sóhivatalok, sóházak) is. A török hódoltság kényszerítő körülményei következtében kialakult helyzet azután precedenst teremtett a Habsburg kormányzatnak arra,

460 MNL OL E 21 1562. április 18. 543k. MNL OL E 21 - b - 1562. április 18. - 543 - 76. E rendelet szerint Felső-Magyarországon a kősó használata miatt nem kell sókamarát felállítani. – MNL OL E 15 - 1588. május 11. Kamarai jelentés a kősó elterjesztéséről.

461 MNL OL E 21 1589. június 20. 570. föl.149., 1590. március 6. 571. 45. MNL OL E 21 - b - 1589. június 20. - 570 - 149., 1590. március 6. - 571 - 45.

462 MNL OL E 15 - 1631. július 28.- No. 84.

463 Takáts S.: A dunai hajózás i. m. 294.95.

464 MNL OL E 21 - b - 1642. február 14. - 601 - 3.

465 MNL OL E 21 - b - 1563. április 7. - 544 - 22., 1563. június 3. - 544 - 59.

466 MNL OL E 21 - b - 1650. október 20. - 603 - 132.

467 MNL OL E 15 - 1588. május 18.

468 MNL OL E 21 - b - 1604. október 6. - 583 - 221., 1609. október 15. - 585 - 76.

469 MNL OL E 21 - b - 1637. július 20. - 598 - 101.

hogy a sőügyet, az 1686. után visszafoglalt gazdag máramarosi és erdélyi sóbányákkal együtt, a török uralom megszűnése után is a Bécsi Udvari Kamara hatáskörébe utalja. Ez az állapot 1743-ig tartott, akkor Magyarország vonatkozásában a sómonopóliumot, a sógazdálkodás hatáskörét a nagy sójövödelmekkel együtt a Magyar Kamara visszakapta.⁴⁷⁰ A sómonopólium területén tehát a 16. és 17. században szintén a birodalmi központosítás törekvései érvényesültek a magyar pénzügyigazgatási szervezet hatáskörének rovására.

VII. EGYHÁZI GAZDASÁGI ÜGYEK, AZ EGYHÁZI TIZED HASZNÁLATA

A Magyar Kamara különféle egyházi gazdasági teendői – amint erre már eddig is utaltunk – a királyi legfőbb kegyúri jog gyakorlásából, érvényesítéséből keletkeztek. Ez lehetővé tette az uralkodó számára, hogy beleszóljon a katolikus egyház főpapi, szerzetesi vagyonának egyházi, esetleg más célzatú felhasználásába. A legfőbb kegyúri jog alapján az uralkodó töltötte be a főpapi vagy más fontosabb egyházi méltóságokat, adományozta az ezzel kapcsolatos javadalmakat, birtokokat. Az egyházi személy halála után (az egyházi méltóságok megüresedésével, *vacantia*-jával) a király mint örökös átvette a megüresedett birtokokat, s azokat az egyházi méltóság újból való betöltéséig (adományozásáig) használta, kezelte, s jövödelmeit a kincstár számára foglalta le.⁴⁷¹ Azt, hogy az egyházi méltóságok meddig maradtak üresedésben, tehát bevételeit meddig élvezte a kincstár, illetve a kincstár pénzügyeit kezelő Kamara, az uralkodó döntötte el. Ezt az eljárást, bár a Kamara az üresedés idején gondoskodott az egyházmegyék anyagi szükségleteiről, a klerus erősen sérelmezte.

⁴⁷⁰ Nagy I.: A Magyar Kamara i. m. 32., 114–115.

⁴⁷¹ A Magyar Kamara több alkalommal adott véleményt a magyar királyokat illető *ius patronatus*-ról, általában akkor, amikor egy-egy főpapi tisztség halálozás következtében megüresedett. A nyitrai püspökségnek Mossóczy Zakariás püspök halála miatt 1587-ben bekövetkezett üresedéskor például kifejtette, hogy a nyitrai vár tulajdona a királyt mint a főpapi tisztségek legfőbb patrónusát és adományozóját (*praelaturarum summum patronum collatorem*) illeti. MNL OL E 15 - 1587. július 23. – Az egri püspökség 1597. évi megüresedésekor leszögezte, hogy a király a megüresedett egyházi méltóságok legfőbb patrónusa és az elhunyt főpapi hagyatékoknak nem érdemtelenül örököse is (... *omnium vacantium ecclesiarum in regno hoc summus patronus est et in rebus universis per defunctos praelatos derelictis non inmerito succedit*...) MNL OL E 15 - 1597. augusztus 7. - No. 17. – Igen részletes kifejtés maradt fenn 1630-ból (MNL OL E 15 - 1630. november 15. - No. 31.) Az üresedésben lévő veszprémi püspökség birtokait a püspöki tisztség újból való betöltéséig a veszprémi káptalan akarta használni. Ez adott alkalmat a Magyar Kamarának a királyi kegyúri jog újból való körülírására. Véleménye szerint az üresedésben lévő püspökségek birtokait már a királyság kezdetétől fogva az uralkodók használták, s azóta ez gyakorlatban van. Ez az egyházi joggal sem ellenkezik, s a Hármaskönyv is megerősíti (Trip. Pars. I. Tit. 10. Par. 3.) Utóbbi szerint a fejedelem minden főpap és egyházi személy törvényes örököse, nem olyan értelemben, hogy az egyházi javakat az egyháztól eltulajdoníthatja, hanem csak olyképp, hogy az üresedés esetén az egyházi tisztségeket a javakkal együtt újból a fejedelem adományozza.

A Habsburg uralkodók, amint tudjuk, gyakran és szívesen éltek azzal a lehetőséggel, hogy nem töltötték be az egyházi tisztségeket, s vagyonukat így a kincstár részére foglalták le. Tették ezt elsősorban a török hódoltság idején a királyi bevételek növelése, a háborús költségek biztosítása céljából. A kamarai birtokgazdálkodást tárgyaló fejezetben leírtuk azt, milyen szerepük volt az üresedésben lévő egyházi méltóságok javainak a birtokgazdálkodásában, a zálogrendszer kifejlődésénél, a várbirtokok kiépítésénél. A Magyar Kamara ezzel kapcsolatos feladatainak ismertetése azonban még több vonatkozásban kiegészítésre szorul.

A Kamara kötelessége volt a kinevezett egyházi személy részére az üresedés megszüntével a javadalmak, birtokok átadása. A feladatok elvégzésével megbízott kamarai tisztviselő ilyenkor magához vette a birtokleltárakat és az egyéb birtokokmányokat. Gondoskodott arról, hogy az újonnan kinevezett egyházi személy háztartását ellássák megfelelő felszereléssel, élelemmel s a birtokokat mindazzal, amely a gazdálkodás folytatásához szükséges volt. A beiktatás, a birtokba való „bevezetés” nem volt mindig ilyen egyszerű, ilyen sablonos. Az egyházi birtokok honvédelmi célokra való felhasználása, jövedelmeinek ilyen célokra való lekötése, a birtokok zálogba vetése miatt sokszor keletkeztek nehézségek, amelyeket a Kamarának kellett elsimítania. Ilyenkor egy-egy ügy kiterelvényesedett, s mind a Magyar Kamarának, mind a bécsi udvari hatóságoknak elég sok munkát adott. Így volt ez 1597-ben a veszprémi püspökség betöltésénél, amikor Monoszlay András, az új püspök panaszt tett, hogy elődje, Forgách Ferenc, akit nyitrai püspökké neveztek ki, a szükséges élelem és termény nélkül hagyta a veszprémi püspökség birtokait. A Mátyás főherceghez intézett kamarai jelentés szerint ez azért történt így, mert Forgách Ferencnek a püspöki végvárak (Sümege és Zalaegerszeg) részére kellett élelmet hagynia.⁴⁷² Az új veszprémi püspök beiktatását ezért el kellett halasztani, s a püspökség javairól felvett leltár segítségével meg kellett állapítani, hogy mennyi gabona maradhatott a püspökségnél, és mennyi járt a végváraknak. A két püspök és a Kamara közös feladatává tették a beiktatás anyagi akadályainak elhárítását.⁴⁷³

Nagy körülményekkel jártak el mindig az esztergomi érsek beiktatásánál, mert Érsekújvár, az érseki birtokok központja – mint említettük – fontos végvár és egyben az egyik országos főkapitányság székhelye is volt. A többi érseki várnak is volt végvári szerepe. A Magyar Kamarának 1597-ben Fejérvölgy István érsek és királyi helytartó halála után például meghagyták, hogy tisztázza azt, milyen feltételekkel adományozták hajdan az érsekséget Verancsics Antalnak, s mennyi katonát köteles tartani az érseki uradalom. Az új érseknek, Kutassy Jánosnak 1598-ban külön kellett tárgyalni az érsekújvári parancsnokkal a katonaság ellátása dolgában. Másképp történt a katonaság ellátása, ha az érsekség üresedésben volt, s javait a Kamara használta, s másképp, ha az érsekséget betöltötték, s a katonai terheket a továbbiakban az esztergomi érseknek magának kellett vállalnia.⁴⁷⁴ A török hódoltság idején természetesen állandó tényező volt, hogy az esztergomi érsekség nagy jövedelmeit valamilyen formában katonai ki-

472 MNL OL E 15 - 1587. január 4. - No. 14.

473 MNL OL E 21 - b - 1597. január 9. - 577 - 6., 1597. január 14. - 577 - 9.

474 Érsekújvár átadása az érseknek ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1570. Január 23. Az érseki uradalom katonatartási kötelezettségére: MNL OL E 21 - b - 1597. május 2. - 577 - 90.

adások terhelték. Bonyodalmakat okozhatott az egyházi tized felhasználása, mert üresedés idején a tizeddel a Kamara rendelkezett, s bérbe is adhatta azt. A beiktatáskor ezeket a függő kérdéseket szintén rendezni kellett.⁴⁷⁵ Megtörtént az is, hogy az érseki jövedelmekre a Magyar Kamara az üresedés alatt kölcsönöket vett fel, vagy a jövedelmeket kamarai kifizetésekre fordította. Ilyen ügyek megvitatására került sor például 1607-ben, amikor az előzőleg üresedésben volt érseki székbe Forgách Ferencet, a magyar udvari kancellárt, egyébként nyitrai püspököt helyezték. A Magyar Kamarának tisztázni kellett, hogy a beiktatásnak vannak-e akadályai, s miből lehet kifizetni az érseki jövedelmeket terhelő 35.000 forintnyi adósságot.⁴⁷⁶ Széleskörű megbeszélések előzték meg 1616-ban Pázmány Péter esztergomi érseki beiktatását. Pázmánnyal előzőleg Bécsben tárgyaltak az érseki javadalmak átadásáról, s a Magyar Kamarának a tárgyalási pontokra kellett véleményét adnia.⁴⁷⁷

Néhány példán mutattuk csak be, milyen pénzügyigazgatási problémák foglalkoztatták a Magyar Kamarát a főpapi székek betöltésével, az egyházi javadalmak átadásával kapcsolatosan. Az üresedésben lévő egyházi méltóságok birtokait a Kamara – amint a birtokgazdálkodás ismertetésénél már említettük – ugyanúgy kezelte, mint a kamarai birtokokat. Egy fontos problémát kell még ezzel kapcsolatosan megvizsgálni, mégpedig az egyházi birtokok világi személyek használatába való adását, illetve az egyházi birtokok elzálogosítását. Mindkettőre jogi alapot a királyi főkegyúri jog szolgáltatott, s lehetőséget pedig a Mohács utáni korszak speciális politikai és gazdasági viszonyai adtak. A kettős királyság idején mind a püspöki javak, mind pedig a szerzetesi vagyon jó része világiak kezébe került, az uralkodók – üresedésben hagyván a püspökségeket, s felfüggesztvén a kolostorok apátválasztási jogát – párthíveiket ültették a birtokokba. A politikai indokok mellett a királyi kincstár nehéz pénzügyi helyzete is elősegítette azt, hogy az egyházi javakat világiak kezébe juttassák vagy zálogba vessék.⁴⁷⁸ Egyházi birtokok ilyen elvilágiasítását a magyar törvények ugyan tiltották, e törvényeket azonban nem tartották tiszteletben.

A 16. század második felében, az új történeti viszonyok bizonyos állandósulása idején, az egyházi vagyon világi használata ellen az országgyűlés is óvást emelt. A rendek az 1567. évi országgyűlésen szóvá tették, hogy több prépostság, konvent, apát-ság birtokait világiak, királyi kapitányok birtokolják, ezért az egyház által fenntartott hiteleshelyek nem tudnak jogi ügyeletekben eljárni, mivel a világi birtokosok ilyen ügyekben nem jártasak. Felhívták a királyt arra, hogy egyházi javadalmakat csak arra érdemeseknek adományozzon, a zálogban lévő egyházi birtokokat pedig váltsa ki.⁴⁷⁹ A zálogból való kiváltásra természetesen nem volt sok lehetőség, hiszen az elzálogosított kincstári birtokok kiváltására sem volt pénz. Az elzálogosított világi birtokok esetében, amennyiben a Kamara nem tudta azokat a zálogból kiváltani, lehetőség volt

475 MNL OL E 21 - b - 1598. január 28. - 578 - 76. Mind az érsekújvári főkapitánnyal való tárgyalásokról, mind az egyházi tized ügyére.

476 MNL OL E 21 - b - 1607. július 30. - 584 - 27., 1607. augusztus 18. - 584 - 32. MNL OL E 15 - 1607. augusztus 4. - No. 15.

477 MNL OL E 21 - a - 1616. szeptember 28., október 31., november 8., 19.

478 *Hóman B.-Szekfü Gy.: Magyar történet i. m. 3. 240–243.*

479 MOE V. 85., 92. 1567. június–július országgyűlés.

az eladományozásra. Az egyházi birtokokat azonban nem lehetett a magyar törvények szerint véglegesen eladományozni (világi személy részére), a zálogban lévő egyházi javakat előbb-utóbb ki kellett váltani. Erre, mint ezt a Magyar Kamara 1596. évi véleménye ki is fejtette, csak kétféle lehetőség volt. Az ilyen birtokokat vagy a királynak kellett kiváltani a zálogból, vagy annak az egyházi személynek, akinek a király ezt a birtokot kiváltás céljából átengedte. Amennyiben egyházi személy váltotta ki zálogból ilyen birtokot, akkor fennállott az a veszély, hogy a birtok az egyházi személy hagyatékeként rokonai, tehát újból világiak kezébe kerül.⁴⁸⁰

Bonyodalmat okozott az egyházi birtokok zálogba vetése a Bocskai-szabadságharc idején. Bocskai ugyanis a felkeléshez szükséges anyagiak megszerzése céljából egyházi birtokokat foglalt le és zálogosított el. Znióváralját és Vágsellyét például Illésházy István szerezte meg zálogbirtok címén.⁴⁸¹ A katolikus egyház vezetői (Forgách Ferenc nyitrai püspök és kancellár, Szuhay István egri püspök, magyar kamaraelnök és még több főpap) 1606-ban folyamodványt készítettek a pápához Bocskai és Illésházy, mint a katolikus egyház vagyonának „bitorló” ellen. Ez az akció azonban nem nyerte meg Mátyás főhercegnek és körének tetszését, mivel féltették tőle a Bocskai-val való meg egyezés sikerét. Az eredménytelen folyamodvány készítői, mivel ehhez előzőleg nem kérték ki az uralkodó véleményét, dorgálásban részesültek.⁴⁸²

A 17. század első felében változtak a viszonyok a katolikus egyház birtokainak lefoglalása és elzálogosítása körül. Az erősödő ellenreformáció szükségesnek tartotta az egyházi vagyon visszaszerzését. Fontos szerepet játszott ennek megindításában Pázmány Péter esztergomi érseksége (1616–1637). A királyi kincstár pénzhiánya miatt sokszor az egyháznak kellett az ilyen birtokot a zálogból kiváltani. A mislyei prépostság (Abaúj megye) birtokait, amelyeket a katolikus klérus váltott ki a protestánsok kezéből, a kassai kamarai adminisztrátor elfoglalta. E birtokokat 1639-ben az egri püspöknek, Lippay György kancellárnak szolgáltatták vissza,⁴⁸³ 1643-ban a kassai jezsuita kollégiumnak adományozták.⁴⁸⁴ A bozói prépostság (Hont megye) birtokainak kiváltását 1648-ban királyi rendelet hagyta meg.⁴⁸⁵ A veszprémvölgyi apácák birtokainak a jövedelmeit 1623-ban a pozsonyi jezsuiták részére biztosították.⁴⁸⁶

Az egyházi ügyekben gyakorolt királyi hatáskör legbonyolultabb és legtöbbet vitatott kérdése – az egyházi birtokok betöltése, kincstári használatba vétele mellett – a katolikus főpapság végrendelkezési jogának, a főpapi személyes hagyaték öröklésének a szabályozása volt. E kérdésben éles ellentét található a klérus és a királyi hatalom felfogása között. Az egyház pápai kiváltságlevelek alapján a főpapok és más egyházi személyek szabad végrendelkezési joga mellett kardoskodott, míg az uralkodó a legfőbb királyi kegyúri jog alapján illetékesnek tartotta magát a főpapi hagyatékok le-

480 MNL OL E 15 - 1596. február 28. - No. 54. A Magyar Kamara felterjesztése az esztergomi érseki birtokokról és az elzálogosított egyházi javakról.

481 MNL OL E 21 - b - 1610. május 5. - 585 - 80. A királyi rendelet intézkedik, hogy Zniót és Sellyét váltsák ki Illésházy özvegyétől.

482 MOE XII. 7–8., 10., 11–13., 18. 1606. évi pozsonyi országgyűlés.

483 MNL OL E 21 - b - 1639. szeptember 13. - 599 - 35.

484 MNL OL E 21 - b - 1643. január 16. - 601 - 2.

485 MNL OL E 21 - b - 1648. február 13. - 602 - 154.

486 MNL OL E 21 - b - 1623. június 21. - 592 - 46.

foglalására, leltározására és annak eldöntésére, hogyan kell felosztani a hagyatékot a kincstár, az egyház és a főpap rokonsága között.⁴⁸⁷ A királyi kincstár már a középkorban is élt a főpapi hagyatékok lefoglalásának, igénybevételének a jogával. II. Lajos korában lett csak a helyzet kedvezőbb az egyház számára. Közvetlenül a mohácsi csata előtt azonban honvédelmi célokból a kincstár ismét nagyobb mértékben részesedett a főpapi hagyatékokból.⁴⁸⁸

A Habsburg uralkodók alatt a királyi hatalom – nyilván pénzügyi, honvédelmi szükségletek miatt – újból nagyobb figyelmet szentelt a főpapi személyes hagyatékok kérdésének. I. Ferdinánd és I. Miksa megszigorította a főpapi hagyatékok leltározását, összeírását. Érsek, püspök vagy más magas rangú katolikus egyházi személy halála esetén a Magyar Kamara azonnal szigorú parancsot kapott a főpapi hagyaték zár alá vételére, összeírására, leltározására. A Kamarának mindent meg kellett tenni annak érdekében, hogy a hagyaték hova fordítására vonatkozó döntés megszületéséig a vagyontárgyakból, pénzből, ékszerekből senki semmit el ne vigyen. A főpapok végrendeelkezhetek ugyan a személyes vagyonukról, a végrendelet azonban csak királyi jóváhagyással volt érvényes. Az uralkodó jogot formált arra is, hogy a jóváhagyásnál a végrendelet egyes pontjait megváltoztassa. Az alábbiakban néhány példán bemutatjuk, hogyan folytak le ezek a „hagyatéki” eljárások, s milyen haszna származott ebből a kincstárnak.

A leleszi prépost (Bolosith Ágoston) 1565. évi halála után a Magyar Kamara Pesthy Ferencet, a kamarai javak kassai adminisztrátorát bízta meg a hagyaték felkutatásával és összeírásával, egyben levelet intézett Schwendi Lázár felső-magyarországi főkapitányhoz is, hogy a vizsgálathoz Pesthnek katonai segítséget nyújtson. Az erélyes intézkedésekre azért volt szükség, mert a hagyaték egyes részeit állítólag elrejtették, a pénzt elásták.⁴⁸⁹ Szigorúan járt el a Magyar Kamara Radety István egri püspök (egyéb-ként volt kamaraelnök) 1586. évi halálakor is. Jelentést tett az udvarnak a püspök pozsonyi házában található tárgyak, arany- és ezüstnemű összeírásáról.⁴⁹⁰ A pécsi püspök, Telegdy Miklós 1586-ban meg nem erősített végrendelet hátrahagyásával hunyt el. A király a végrendeletet a haláleset után bizonyos módosításokkal hagyta jóvá. A Kamara csak az elhunyt püspök királyi tanácsosi és esztergomi érseki adminisztrátori fizetését tartotta meg magának. A püspöki háztartásban található gabona- és borkészletet a hadélelmezés részére foglalták le, felének pénzbeli értékét az örökösök kapták meg. A különféle ingóságokat, arany- és ezüsttárgyakat a Kamarának – későbbi döntés céljából – össze kellett írnia. A püspök nyomdáját és könyveit a végrendelet szerint az alapítandó nagyszombati jezsuita kollégiumnak engedték át.⁴⁹¹

Oláh Miklós esztergomi érsek végrendeletét még életében jóváhagyta a király, halála után, 1568-ban mégis sor került a kamarai tisztviselők kiküldésére és a hagyaték összeírására. Az összeírók az egyház képviselőinek ellenkezésére kijelentették, hogy az érsek örököse csakis a legfőbb kegyúr, a királyi lehet, mert az uralkodóra kell száll-

487 *Kollányi Ferenc*: A magyar kath. főpapság végrendekezési jogának története. Bp. 1896. 92–93.

488 *uo.* 100., 120.

489 MNL OL E 15 - 1565. december 31., 1566. január 10.

490 MNL OL E 15 - 1586. február 7., 9., 19., 1586. március 26. - No. 59.

491 MNL OL E 21 - b - 1586. június 8. - 567 - 149.

nia minden főpap hagyatékának. Az összeírás nem zajlott le kellemetlenség nélkül, a kamaraiak a káptalan tagjait értéktárgyak elrejtésével is meggyanúsították.⁴⁹²

Draskovics György kalocsai érsek és győri püspök (egyébként királyi helytartó is) hagyatékának 1587. évi felosztásánál szintén akadtak problémák. Az érsek még életében készített végrendeletet, ezt azonban nem nyújtotta be királyi megerősítésre. Az érsek halála után az udvar meghagyta a Magyar Kamarának, hogy adjon javaslatot a végrendelet megerősítése és a hagyaték felosztása tárgyában. A megerősítést azért tartotta indokoltnak, mert szerinte az ilyen jóváhagyás nélküli végrendeletek csak növelték az egyháziak ama törekvését, hogy a királyi *fiscus* legnagyobb kárára szabad végrendelezési jogot biztosítsanak maguknak. Az udvar azt is nehezményezte, hogy az érsek felesleges borát és gabonáját nem a végváraknak, hanem rokonainak hagyta.⁴⁹³ A hagyaték felosztása dolgában végül is méltányosnak mondható királyi döntés született. A borból és terményből a Kamara csak annyit tartott meg, amennyit Draskovicsnak győri püspökké való kinevezése alkalmából juttattak, a fennmaradt mennyiséget piaci áron a katonaság élelmezésére kellett átadni. A ruhákat, kegyszereket az egyház, a pénzt, ezüstneműt, egyéb ingóságokat, a hitelezők és alkalmazottak kielégítése után, az érsek rokonai (örökösök) kapták meg.⁴⁹⁴

A leggazdagabb hagyaték természetesen az esztergomi érsek után maradt, az uralkodó a legkörülményesebb módon e hagyaték elosztásánál járt el. Fejérvény István érsek és királyi helytartó végrendeletét 1597-ben Draskovics kalocsai érsek végrendeletének jóváhagyásához hasonló módon erősítették meg. A terményt és a bort részben a végváriak céljára a Kamara vette át, a templomi felszereléseket és a kegyszereket az egyház kapta meg. Az érsek Nyitra városát egyéb egyházi birtokokkal együtt elzálogosította, ezeket a hagyaték terhére ki kellett a zálogból váltani, s az egyháznak vissza kellett juttatni.⁴⁹⁵ Igen részletes az érseki hagyaték szabályozása Kutassy János esztergomi érsek, királyi helytartó 1602-ben bekövetkezett halála után. Az érsek végrendeletet hagyott hátra, amelyet a király, Kutassy különös érdemeire való tekintettel, kegyből hagyott jóvá. A hagyaték elosztása ügyében kiadott királyi rendelet úgy intézkedett, hogy az érseki házakban (Esztergom, Érsekújvár, Drégely) található gabonát és bort helyi használatra, a végvári katonaság ellátására kell fordítani, a pozsonyi, nagyszombati érseki házakban lévő borkészlet nagy részét a király tartja meg magának, a többit az érseki alkalmazottak és a rokonok kapják. Minden felesleges terményt a katonaság élelmezésére kell lefoglalni. Meg kell tartani ebből a gazdálkodáshoz és a személyzet részére szükséges mennyiséget. A rokonok is kérhetnek ebből a készletből, de előzőleg tárgyalni kell velük. Az egyházi felszerelés és a kegyszerek a végrendelet szerint az egyház tulajdonába kerülnek. Az érsek azévi helytartói fizetése a Magyar Kamaránál marad. A királyi rendelet egyben azt is kimondja, hogy Kutassy halála után az érsek-

492 Kollányi F.: Végrendelezési jog i. m. 114–116.

493 MNL OL E 21 - b - 1587. február 1. - 568 - 27., 1587. február 3. - 568 - 29., 1587. március 17. - 568 - 55. A hagyaték leltározására. MNL OL E 21 - b - 1587. március 31. - 568 - 63. A végrendelet megerősítésére vonatkozik.

494 MNL OL E 21 - b - 1587. június 6. - 568 - 116.

495 MNL OL E 21 - b - 1597. február 17. - 577 - 47., 1597. október 16. - 577 - 197. MNL OL E 15 - 1597. február 22. - No. 72., február 28. - No. 75.

seget nem töltik be, hanem az üresedésben lévő javadalom bevételeit háborús célokra fordítják.⁴⁹⁶

Előfordult az is – amint eddig erre utaltunk –, hogy a püspök halálakor vagy még előtte, az alkalmazottak vagy a rokonok a hagyaték egyes részeit elhordták, elrejtették. Ilyesmiről számoltak be a Magyar Kamara jelentései Monoszlay András veszprémi püspök 1601-ben bekövetkezett halála után. A pozsonyi prépostsági házból, ahol a püspök utolsó éveiben élt, a rokonság vitte el a hagyaték egyes tárgyait. A püspökség birtokaihoz tartozó, végváraknak számító Egerszegről és Sümegről a püspök emberei elvitték a terményt és a bort, pedig ez a katonaság élelmezéséhez multhatatlanul szükségessé vált. A két várban állítólag 500 akó, a pozsonyi házban pedig 264 akó bor volt. A Kamara királyi felhatalmazást kért arra, hogy a hagyatékot az alkalmazottak vallomásai, bejelentései, biztosok vizsgálatai segítségével írathassa össze.⁴⁹⁷ Hasonló visszaélések történtek 1611-ben Bratulith Simon zágrábi püspök hagyatéki ügyénél. A püspök szolgálói éjszaka hordták el az értéktárgyakat. Két pénzes és ékszeres ládát a káptalan őrzött, ezeket leltározás végett a kamarai kiküldötteknek kellett átadni. Az ügy komolyságára utal, hogy a hagyaték vizsgálatára gróf Erdődy Tamás személyében királyi biztost küldött ki a Magyar Kancellária.⁴⁹⁸ A püspök végrendeletének megerősítését egyébként a rokonok kérték.⁴⁹⁹

A végrendeletek jóváhagyásánál kétségtelenül észrevehető bizonyos egyöntetőség, mégpedig a hagyatékok három részre való osztása a királyi kincstár, az egyház és a rokonok között. A végrendeletek inkább csak az egyházat, illetve a rokonokat vették fel az örökösök közé, a kincstár, illetve a végvárak részére nem minden esetben s nem kellő mértékben hagyatkoztak. A királyi ellenőrzés célja elsősorban az volt, hogy a hagyatékokból a kincstárnak járó részt biztosítsa. Az egyháziak pedig talán abból a megfontolásból egyeztek bele az ellenőrzésbe, hogy a Kamara szavatolja a végrendeletek végrehajtását, s meggátolja a javak széthurcolását.

A főpapi hagyatékokkal kapcsolatban ismertetett előbbi eljárás nem szüntette meg azt az ellentétet, amely a királyi hatalom és az egyház között a főpapi végrendelezési dologában fennállott. Oláh Miklós esztergomi érsek 1560. évi véleménye szerint az egyházi személy csupán öröklött vagyonáról végrendelezhetett, az egyházi szolgálatban szerzett vagyonát csak az egyház örökölhette.⁵⁰⁰ Ez a felfogás tehát egyházi oldalról vonta kétségbe az egyházi személyek szabad végrendelezési jogát a nem örökölt vagyont illetően. A királyi hatalom felfogása ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az uralkodó legfőbb kegyúri joga révén minden egyházi személy hagyatékának örököse. Az egyház és a rokonok részesedését a hagyatékból csupán királyi kegy és jóindulat teszi lehetővé. Ebben az esetben tehát a világi hatalom vonta kétségbe a főpapok szabad végrendelezési jogát. Az uralkodó jogát még azzal az érveléssel is alátámasztották, hogy minden magvaszakadt személy – márpedig a katolikus papok ilyenek minősülnek – vagyona a királyi kincstárra száll.

496 MNL OL E 21 - b - 1602. július 16. - 581 - 137–138.

497 MNL OL E 15 - 1601. december 15. - No. 18., december 31. - No. 57.

498 MNL OL E 21 - b - 1611. augusztus 11. - 586 - 56., 1611. október 7. - 586 - 68.

499 MNL OL E 21 - b - 1611. június 17. - 586 - 44.

500 *Kollányi F.*: Végrendelezési jog i. m. 103–104.

A 16. század második felében a klérus vezetői azt kezdték hangoztatni, hogy nincsen olyan magyar törvény, amely a főpapok szabad végrendelkezési jogát korlátozná. A Magyar Kamarát ezzel kapcsolatosan többször jogi vélemény adására szólították fel. A Kamara a főpapi hagyatékok lefoglalása dolgában csak a királyi kegyúri jogokra, illetve az évszázadok óta fennálló szokásra, gyakorlatra tudott hivatkozni, a végrendelkezést szabályozó külön törvényt azonban nem tudott felkutatni.⁵⁰¹ A jogi bizonytalanság megszüntetését az országgyűlés napirendre tűzte. Ennek eredményeként az 1598. évi 39. törvénycikkely elrendelte, hogy a király hozzon döntést a főpapok végrendelkezési lehetősége ügyében, illetve az 1598. évi 40. törvénycikkely felszólította a királyt, hogy adjon ki a szabad végrendelkezést szabályozó rendeletet. Kutassy János esztergomi érsek ennek alapján már a szabad végrendelkezés jogát kérte magának engedélyezni. Az uralkodói döntés azonban ezt – újból hangsúlyozva, hogy a király Magyarország minden főpap törvényes örököse (*rex omnium praelatorum in Hungaria legitimus haeres et successor*) – nem hagyta jóvá. Kutassy végrendeletét 1602-ben, amint említettük, a király csak kegyből erősítette meg.⁵⁰²

Az 1598. évi törvénycikkelyek alapján a klérus továbbra is arra kérte a királyt, hogy a főpapok szabad végrendelkezése dolgában döntést hozzon. Az erősödő ellenreformáció idején ezt az akciót 1625-ben végül is siker koronázta. A Magyar Kamarával folytatott előzetes konzultációk után az 1625. december 11-i királyi diploma (kiváltságlevél) részletesen és átfogó érvennyel szabályozta ezt a kérdést, s a főpapoknak szerzett vagyonuk felett – bizonyos feltételekkel – megadta a szabad végrendelkezés jogát. A diploma bevezetőjében ki is fejté, hogy a szabályozás célja nem utolsó sorban a katolikus vallás helyzetének megerősítése. A diploma rendelkezései szerint valamelyik főpap halála után, akár maradt végrendelet, akár nem, a káptalannak saját tagjai közül három hites személyt kellett kijelölni a temetés és a hagyaték ügyeinek az intézésére. Az egyik személynek a király nevében kellett eljárnia. Ők leltárazták a hagyatékot, és őrizték azt a felosztásig, teljes jogi felelősséggel. A hagyatékból ki kellett elégíteni a követeléseket, kifizetni az alkalmazottakat, tisztességes, de nem költséges temetést kellett rendezni. A könyveket a káptalan könyvtára kapta, a miseruhákat, kegszereket az egyháznak kellett átengedni, a bútorokat, használati eszközöket, konyhafelszerelést a főpap utódjának kellett biztosítani. Az ezen felül maradó ingóság és majorság felét az egyház kapta a szemináriumok támogatására, papnövendékek nevelésére, illetve plébániák segítségére, felét pedig a végrendeletben megjelölt örökösre lehetett hagyni. A király remélte, hogy a végrendelkezők a végvárakról sem feledkeznek meg, hiszen azok a haza és a kereszténység védőbástyái, és tulajdonképp ebben a reményben járult hozzá a szabad végrendelkezéshez.⁵⁰³ Az 1625. évi rendelkezés elemzéséből világosan látható, hogy ez lényegében azt a gyakorlatot igyekezett állandósítani, amelyet a 16. századi főpapi végrendeletek megerősítésénél már alkalmaztak. A különbség legfeljebb az, hogy

501 uo. 120–121., 124–125.

502 l. a 496. sz. jegyzetnél idézett királyi rendeletet.

503 MNL OL E 21 - b - 1625. december 11. - 593 - 67–68. *Privilegium cleri super libera de rebus mobilibus testandi facultate*. A Magyar Kancellária az 1625. december 27-i királyi rendelettel küldte meg a Magyar Kamarának a fenti kiváltságlevelet. A kiváltságlevél tartalmának ismertetésére l. még *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 34.

a hagyatékokat ezentúl nem a Kamara, hanem a káptalan három tagja leltározta, s hogy a főpapok ezentúl nem voltak kötelesek végrendeletüket a királlyal megerősíttetni.

A főpapi hagyatékok rendezése ügyében a viták az 1625. évi szabályozás ellenére sem ültek el. A Magyar Kamarának ügyelnie kellett arra, hogy a végrendelező főpapok hagytak-e valamit a végvári katonaság részére. Az 1643. évi kamarai jelentés szerint a végrendelezők nem nagyon buzgólkodtak ennek teljesítésében. Éppen ezért a Kamara szükségesnek vélte az egyházat felhívni a haza védelmével kapcsolatos e hozzájárulás beszolgáltatására, s ajánlatosnak tartotta a végrendeletek további királyi ellenőrzését és jóváhagyását is.⁵⁰⁴ A kamarai ellenőrzés a főpapi hagyatékok felett ismét szigorúbb lett. A kalocsai érsek 1647. évi halálakor a Kamarának meg kellett állapítania, hogy az érsek hagyott-e valamit a végvárakra, s ha nem, milyen indokokkal mulasztotta azt el.⁵⁰⁵ A kamarai bevételeket áttekintő és mérlegelő 1653. március 10-i királyi utasítás szintén rosszállóan állapította meg, hogy a főpapok végrendeletei az 1625. évi királyi diploma ellenére elég ritkán emlékeznek meg a végvárakról. Az üresedésben lévő egyházi javakból azelőtt több segélyt lehetett a végek részére biztosítani.⁵⁰⁶ A komolyabb ellenőrzés jele, hogy Lippay György esztergomi érsek végrendeletét 1666-ban királyi megerősítéssel látták el, mégpedig azzal az indokkal, hogy a végrendelet nem sértette a királyi *fiscus* érdekeit.⁵⁰⁷ Nem szűntek meg a főpapi hagyatékok szétosztása körül a már korábban is tapasztalt visszaélések. Az ingóságokat a rokonok továbbra is széthordták, költséges temetéseket rendeztek. A visszasságok megszűntetése céljából kiadott 1675. december 29-i királyi rendelet a hagyatékok leltározására a káptalan megbízottain kívül egy kamarai tisztviselőt is kiküldött.⁵⁰⁸

Az Ampringen-féle Gubernium, az 1670 után bevezetett abszolutisztikus kormányzat idején a bécsi udvar fokozottabb mértékben tartott igényt a főpapi hagyatékokra. Az 1675. évi rendelet is ezt tanúsítja, méginkább a Magyar Kamarának a Bécsi Udvari Kamarához küldött 1679. évi jelentése. Ebben a Magyar Kamara kifejtette, hogy a klérus nem hajtotta végre az 1625. évi királyi diplomát. A Kamara javaslata szerint az egyházat kötelezni kellene arra, hogy a főpapi hagyatékokból méltányos részt juttasson a végvárak részére. A végrendelet hátrahagyása nélkül elhunyt főpapok hagyatéka esetében pedig úgy vélte, hogy ilyenkor az egész hagyatékok felét a kincstár részére kellene lefoglalni.⁵⁰⁹ Ez volt talán a legnagyobb igény, amit a Magyar Kamara a főpapi hagyatékok felhasználása céljából megfogalmazott.

A katolikus főpapság hagyatékának felosztása ügyében a tartósabb érvényű szabályozás már a török uralom megszűnése után, 1702-ben következett be. A klérus képviselői, a Bécsi Udvari Kamara, a Magyar Kamara és a Magyar Kancellária kiküldöttei 1702. december 5-én Bécsben Kollonich Lipót esztergomi érsek elnökletével tartott konferencián egyeztek meg a hagyatékok felosztása dolgában. A megállapodást a „Kollonich-féle konvenció” elnevezéssel illették.

504 MNL OL E 15 - 1643. november 23. - No. 2. A Bécsi Udvari Kamarához intézett jelentés fogalmazványja.

505 MNL OL E 21 - b - 1647. február 28. - 602 - 110. A Bécsi Udvari Kamara leirata.

506 MNL OL E 21 - b - 1653. március 10. - 603 - 240-241.

507 MNL OL E 21 - b - 1666. január 9. - 605 - 95.

508 *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 35.

509 MNL OL E 15 - 1679. május 30. - Aul. cam. No. A 1.

A megállapodás újból részletesen szabályozta a hagyatékok összeírását és leltározását. Ezt két káptalani és egy kamarai kiküldött végezte. A kamarai megbízott a régebbi szabályzásokhoz képest nagyobb jogkört kapott, csak ő intézkedhetett a főpap szerzett, illetve örökölt ingatlanai dolgában. A könyveket, kéziratokat, kegyszereket az egyháznak biztosították továbbra is. A temetés költségei, a hitelezők kielégítése és az alkalmazottak kifizetése után fennmaradó vagyont három részre osztották az egyház, a kincstár és a főpap végrendeletében megjelölt örökösök között. A királyi kincstár tehát az erődí-
tési és katonai célokra szánt részt most már határozottan biztosította magának.⁵¹⁰

A főpapi hagyatékok az üresedésben lévő püspökségek birtokainak jövedelmeivel együtt fontos szerepet játszottak a végvári katonaság ellátásában, a török elleni küzdelemben. Ezért volt szükség arra, hogy a Magyar Kamara a hagyatékokkal kapcsolatos szorgos munkáját, erélyes intézkedéseit részletesebben tárgyaljuk. A hagyatékokból származó részesedés elsősorban a püspöki birtokok váraiban lévő katonaság élelmezését könnyítette meg.

A katolikus egyházi vagyonnak állami célokra történt igénybe vétele szintén hozzátartozott a központi hatalomnak a pénzügyigazgatás központosításával kapcsolatos politikájához. A Habsburgok magyarországi kormányzata is élt ezzel a módszerrel. E politika érvényesítését az sem gátolta, hogy a Habsburg dinasztia és a katolikus egyház között politikai érdekközösség alakult ki. A magyar rendek sem ellenezték az egyházi vagyon kincstári felhasználását, főleg azért nem, mert az vitathatatlanul az ország védelmét is szolgálta. Az is hozzátartozik a realitásokhoz, hogy bár a kormányzat igénybe vette a katolikus egyház birtokait, igyekezett megvédeni is azokat a török terjeszkedés ellen.

Az egyházi birtokok és főpapi hagyatékok kincstári igénybe vétele egyébként nem csökkentette Magyarországon a katolikus főpapság nagy politikai befolyását. A legfőbb állami tisztségeket a 16. és 17. században jórészt a főpapság tagjai viselték. A királyi kancellár rendszerint a nyitrai püspök vagy az esztergomi érsek volt. A királyi helytartói tisztséget szintén érsekekkel vagy püspökökkel töltötték be. A Magyar Kamara elnökül – kivéve az 1606–1673-ig terjedő korszakot, amikor világi elnökök voltak⁵¹¹ – többnyire szintén püspököt neveztek ki. Az érsekek és püspökök tagjai voltak a királyi tanácsnak is.

1. Az egyházi tized kamarai használata

A végvárak katonaságának élelmezésében a jobbágyok terményeiből szedett egyházi tized (dézsma) kamarai bérlete, a termények felhasználása is fontos szerepet játszott. A tizedet a katolikus egyház püspökségek, egyházmegyék szerint hajtotta be. A közép-korban az a gyakorlat alakult ki, hogy a püspök az egyházi tized egynegyedét (*quarta*) az egyházmegye papságának engedte át. A negyedből kaptak a káptalanok, a mara-

510 vö. *Nagy I.*: A Magyar Kamara i. m. 35–36.

511 A bécsi békében kimondták, hogy kamaraelnök ezentúl világi személy legyen. Ez ideiglenesen csak a Wesselényi-összeesküvés után változott meg, amikor 1673–1683-ig Kollonich Lipót személyében újból püspök lett a Magyar Kamara elnöke.

dékből biztosították a plébánosok nyolcadát, illetve tizenhatodát. A tizedet az egyház vagy saját tizedszedőivel (*decimatores*) szedette be, vagy pedig bérbe adta. Bárki hajtotta be egy-egy falu tizedét, köteles volt a helybeli plébánosnak a részét otthagyni.⁵¹²

A 16. század zavaros politikai körülményei között az egyház egyre nehezebben tudta a tizedet saját maga behajtani. A beszedés főleg a püspöki székhelytől távolabb eső falvakban vált körülményessé.⁵¹³ A püspökségek egyre inkább rászorultak arra, hogy a tizedszedést bérbe adják. A bérletet rendszerint a falvak földesurai szerezték meg maguknak, akik a földesúri dézsmával (kilenceddel) együtt könnyen beszedhették az egyházi dézsmát is.⁵¹⁴ A tizedbérlet a földesurak számára nagyon jó üzlet volt, a bérleti díj többszörösét is megkaphatták.⁵¹⁵ A bérlet ügyében igyekeztek az egyházzal minél olcsóbban megalkudni, ennek érdekében mindent megtettek. Az egyházi tized bérlete szinte nemesi előjoggá vált, amelyet országgyűlési törvénycikkek is alátámasztottak. Az 1546. évi 55. és az 1547. évi 35. törvénycikk szerint az egyháziak a tizedet Szent György napjáig (április 24-ig) idegennek nem adhatták bérbe, hogy a földesuraknak idejük legyen a tizedet maguknak bérbe venni. Csak Szent György napja után volt lehetséges más idegennel bérleti szerződést kötni.

A végvárokhoz tartozó birtokoknál és környékükön a 16. század első felében szokássá vált az egyházi tizednek a katonaság céljára való erőszakos igénybe vétele. Történhetett ez térítés nélkül, esetleg alacsony bérleti díj ellenében. Az egyházi tized világi használata így a végvári vonal mentén lett a legerősebb, de megtörténhetett nem végvárok esetében is.⁵¹⁶ Ebből fejlődött ki az a gyakorlat, hogy az egyházi tizedet az uralkodó bérelje ki a Kamarák útján a végvárok részére. Az 1555. évi 15., az 1563. évi 68. és az 1569. évi 27. törvénycikkek előbérleti jogot is biztosítottak a király részére a földesurakkal szemben. E törvények azonban azt is kimondták, hogy a király csak a végvárok környékén beszedhető tized bérletére tarthat igényt, az ettől távol eső vidékek tizedeit hagyja meg a földesuraknak. A tizedbérlet dolgában így ellentét alakult ki a nemesi rendek és az uralkodói hatalom között. A rendek erősen ragaszkodtak ahhoz, hogy a királyi előbérleti jog csak a végvárok környékére vonatkozzon. A bérlet dolgában az egyház sem volt mindig azonos nézetben a királyi hatalommal.

A királyi érdekeket a tizedbérlet terén a Kamara képviselte. Az ő feladata volt annak biztosítása, hogy a végvárok környékén az egyházi tizedet a királyi kincstárnak adják bérbe. A Kamara alkudott meg az érsekekkel és püspökökkel a bérleti díj dolgában, ő küldte ki a kamarai tizedszedőket a termés- és bortized összeírására, ő dolgozta ki az utasításokat a tizedszedők részére. Gondoskodnia kellett arról is, hogy a tized címén beszolgáltatót termény a várakba vagy a katonai élelemraktárakba jusson.

512 *Csizmadia Andor*: A magyarországi feudális jogintézmények felszámolásához. A decima megszüntetése. In: *Gazdaság és Jogtudomány. A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztályának Közleményei* 3. (1969) 104.

513 *Soós Imre*: Heves megye községei 1867-ig. Eger 1971. 10.

514 Az egyház a termés tizedét, a földesúr pedig a megmaradt termés kilencedét kapta. Az utóbbi az egésznek szintén egytizedét tette ki. Ezért nevezhetjük mindkettőt a „*decima*” szóból származó dézsmának.

515 *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. 102. A Baththyány család Vas megyei birtokain a tizedbérlet összegének a tizenkétszeresét is beszédtek a 17. század közepén.

516 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1529. Mai 21. Szombathely, Sopron és Frankó kapitányainak tizedfoglalásáról.

A tizedbérlettel, a tizedgazdálkodással kapcsolatos tevékenységre így jelentős forrásanyag található a kamarai levéltárban. Ezek közül a legérdekesebb a tizedösszeírások iratanyaga, a „*Regesta decimarum*”.⁵¹⁷

A Kamara mindennapi munkája folytán keletkezett iratanyag (királyi rendeletek, felterjesztések, levelezések fogalmazványai, beérkezett iratok) szintén gyakran foglalkozik a tizedbérlet, tizedgazdálkodás kérdéseivel. Ezekből az iratokból kiérezhető az a feszültség is, amely a tizedbérlet dolgában a királyi hatalom és az egyház, illetve a királyi hatalom és a nemesség között többször kialakult.

A katolikus egyház ragaszkodott ahhoz, hogy maga döntse el, a tizedeket természetben maga szedi be, vagy pedig valakinek bérbe adja. Bérbeadás esetén tartotta csak kötelezőnek tiszteletben tartani az uralkodó előbérleti jogát a magánföldesurak bérletével szemben. A kormányzat ugyanakkor hajlott afelé, hogy bizonyos esetben a püspökségeket készítse vagy esetleg kényszerítse a tizedeknek a király részére való bérbeadására. Tette ezt elsősorban a végvárak ellátásának indokával. A püspökkel a Magyar Kancellárián kiadott királyi rendelet közölte, hogy az uralkodó milyen tizedeket kíván bérbe venni. A Magyar Kamarának pedig meghagyták, hogy lehetőleg a bő termésű vidékek tizedbérletét kösse le a király részére.⁵¹⁸ E királyi parancsok kiadását a Magyar Kamara is szükségesnek tartotta, s rendszerint ő kézbesítette a rendeleteket a püspökségeknek.⁵¹⁹

A bécsi udvar felfogását tükrözi a tizedbérlet kérdésében az 1597. november 3-i királyi rendelet. Ebben feltették azt a kérdést a Magyar Kamarának, hogy az uralkodó kényszerítheti-e az egyházi személyeket háborús időkben a tizedek bérbeadására, s hogy elsőbbsége van-e neki a bérlet dolgában a földesurakkal szemben. Megvalósítható-e az ilyen jellegű királyi tizedbérlet országgyűlési tárgyalások nélkül?⁵²⁰ A Magyar Kamara válasza pontosan tükrözi a törvényekben rögzített jogi helyzetet. Ebből kiderül, hogy a királyi tizedbérletnek csak akkor van helye, ha az egyházi személy a tizedet nem maga óhajtja behajtani, hanem azt bérbe akarja adni. Ilyenkor érvényesül csak a törvények szerint a király előbérleti joga.⁵²¹ A gyakorlatban többnyire nem így volt. Megtörtént, hogy a tisztségbe lépő új püspök vonakodott a Kamarának a tizedeket bérbe adni. Ezt tette Jakusith György egri püspök 1643-ban. (A püspökség székhelye Eger 1596. évi eleste után Kassán volt.) A Bécsi Udvari Kamara (a Magyar és a Szepesi Kamara udvari fellebbviteli hatósága) ezért átírt a Magyar Udvari Kancelláriának, hogy ne támogassa az egri püspök ilyen irányú kérelmét. Az átírat szerint az egri püspökség tizedeit Rudolf király korától kezdve II. Ferdinánd uralkodásáig szerződés alapján ingyen kapták a végváriak, utána évi bérért a püspökkel való megegyezés alapján.⁵²² E vélemény következtében a bécsi udvar az egész püspökség tizedeinek további királyi bérletét hagyta jóvá. A döntést a Magyar Kamarának kellett

517 MNL OL E 159 Regesta decimarum 1533–1801.

518 MNL OL E 15 - 1562. április 16. - No. 43. Az egri püspökség tizedeinek bérletéről szóló jelentés fogalmazványja, mind a bővebb termésű területek felkutatásáról, mind a királyi parancs szükséges voltáról. I. még MNL OL E 15 - 1679. május 30. - Aul. cam. No. A 1.

519 MNL OL E 21 - b - 1614. május 31. - 587 - 23.

520 MNL OL E 21 - b - 1597. november 3. - 577 - 203.

521 MNL OL E 15 - 1597. november 9. - No. 40.

522 MNL OL A 10 - 1643 - No. 6.

a püspökkel közölnie. Ezeket a tizedeket egyébként nem a Magyar, hanem a Szepe-si Kamara vette bérbe a végváriak részére.⁵²³ Az 1670 után bevezetett abszolutizmus idején – nemcsak a végvárok, hanem az egész országot megszálló császári katonaság élelmezése céljából – csak erősödött az igény a királyi tizedbérletre.⁵²⁴

A kamarai tizedgazdálkodás nemcsak a királyi tizedbérlet ügyeire terjedt ki. A fő-papi székek üresedése idején a Kamara használta a kérdéses egyházmegye jövedelmeit, így az egyházi tizedet is. A Kamara rendelkezett annak az egyházmegyének a tizedével is, amelynek a jövedelmeit – mint például az egri egyházmegye esetében – szerződés alapján az uralkodónak engedték át a végvárok védelme céljára. (Az egri püspök esetében ez az állapot, amint Jakusith püspök kérelmével kapcsolatban előbb említettük, csak II. Ferdinánd koráig állt fenn.) A kincstári birtokokon pedig a Kamara a földesúr jogán vette bérbe az egyházi tizedet. Az utóbbi esetekben az egyház helyett a Kamara volt a tized gazdája. Az egyházi tizedet így maga hajthatta be, vagy ugyanúgy, mint az egyház, bérbe is adhatta, rendszerint a környező falvak földesurainak.

Érdekes adalékokat nyújt a tizedbérlet viszonyaira az üresedésben lévő püspökség egyházmegyéjében folytatott kamarai tizedgazdálkodás. A Kamara ilyenkor mint bérbe adó, enyhébben ítélte meg a földesúri tizedbérletet. Kifejtette például 1579-ben azt, hogy a földesurak nem vennék bérbe az egyházi tizedet, ha az nem érne többet a kifizetett árenda összegénél. Hangot adott viszont annak a véleménynek is, hogy a bérbe vevő földesúr emberei mint a helyi viszonyok jó ismerői megátolhatják azt, hogy a jobbágyok elrejtsek terményeiket a „dézsmálás” elől. Így a földesúri bérlet nagyobb eredményt hozhat, mint a kamarai behajtás.⁵²⁵ A Kamarának többször kellett véleményt adni arról, hogy a saját beszedés vagy az árenda hoz-e többet. Többnyire az árenda ellen foglalt azért állást, mert a földesurak által fizetett bérösszegeket alacsonynak tartotta. Az 1595. évi vélemény szerint a saját beszedés háromszor, négyszer annyit eredményezhetett, mint a földesurak által fizetett bérösszegek, ezért a Kamara akkor az esztergomi érseki tizedek bérbeadásának felfüggesztését javasolta.⁵²⁶ Más-kor a Kamara szóvá tette azt is, hogy a földesurak a bérösszegeket nem fizetik rendszeren.⁵²⁷ Egyes beszámolók, jelentések szerint párhuzamosan egyszerre éltek a saját behajtás és a földesuraknak történő bérbeadás formájával. Ezt is többször a Kamara és a földesurak közötti súrlódások kísérték. A tizenöt éves háború idején, 1597-ben a Magyar Kamara az üresedésben lévő esztergomi érsekség tizedeinek a felhasználásával kapcsolatos nehézségeiről jelentett. Panaszkodott a földesurak ellen, akik általában a termékenyebb földek tizedbérletét igyekeztek maguknak megszerezni, és azt javasolta, hogy a földesurak csak a tized negyed részét, a *quarta*-t vehessék bérbe, a többit a nagyobb haszon reményében az érseki jószágigazgató (adminisztrátor) hajtassa be a kamarai tizedbeszedők segítségével. Erélyes fellépést javasolt ugyancsak a kamarai

523 MNL OL E 21 - b - 1643. április 29. - 601 - 12.

524 MNL OL E 21 - b - 1675. február 21. - 606 - 142. MNL OL E 15 - 1679. május 30. - Aul. cam. No. A 1.

525 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1568. Mai 21. Az érseki tized bérletére. MNL OL E 15 - 1579. április 9. Kamarai javaslat az esztergomi érseki tized *quarta*-jának behajtásáról, illetve bérbeadásáról.

526 MNL OL E 15 - 1595. március 28. - No. 2.

527 MNL OL E 15 - 1587. június 17. A győri püspökség tizedeinek bérletéről.

tizedbeszedők munkáját gátló földesurakkal szemben.⁵²⁸ A Kamara javaslata alapján csak a tized negyedének a bérbeadását rendelték el 1604-ben is, amikor mind a termény-, mint a bortizednél saját behajtással nagyobb hasznot lehetett remélni. Hasonlóan jártak el az érseki tized behajtásánál, illetve bérleténél 1606-ban is.⁵²⁹ Ezt a módszert a háborús idők indokolták.

Egyes egyházmegyék összes tizedeinek használata rendkívüli mértékben kiterjesztette a kamarai tizedgazdálkodás hatáskörét. A Kamara így az egyházi tizedet nemcsak honvédelmi, hanem egyéb kamarai célokra is felhasználta. Nem ritka eset volt, hogy szolgálatokat jutalmaztak, követeléseket elégítettek ki bizonyos tizedek átengedésével vagy mérsékelt összegű tizedbérlettel.⁵³⁰

Az egyházi tizednek meglehetősen nagymértékű kamarai használatával kapcsolatosan felmerült az a kérdés, milyen szerepet játszottak a kérdéses tizedjövödelmek a végvári katonaság ellátásában. A tizedbérlet, amint kiemeltük, mind a magánföldesúri, mind a kamarai bérlet esetén igen előnyös volt a bérlő számára. Az egyházi tized királyi bérletét ezért nemcsak a kamarai, hanem katonai szervek, így például a Bécsi Udvari Haditanács is, igen fontosnak tartották és rendszeresen javasolták.⁵³¹ Azt is hozzátehetjük, hogy a Kamara mint bérlő honvédelmi célokból is igényt tarthatott arra, hogy a szokásosnál alacsonyabb bérleti díjat fizessen az egyháznak. Azzal kapcsolatosan, mely területek tizedeit vette bérbe a Magyar és a Szepesi Kamara, milyen összegeket fizetett bérleti díj címén, az eddigi kutatások alapján pontos kimutatások nem állnak rendelkezésre. Kevés adat van arra vonatkozólag is, mit jövedelmezett ez a Kamarának. Gömör megye tizedének a feléért például 1564-ben 1050 forint árendát utalt ki a Kamara a nagyszombati harmincad jövedelmeiből. A török közelsége miatt bizonytalan jövedelmű Békés megye tizedeiért 1560–1564-ig évi 550 forintnyi árendát kapott a váradi püspök. Mivel 1564 után e tized felét a töröknek kellett átadni, a Kamara bérleti díjként csak évi 200 forintot javasolt.⁵³² Gömör és Torna megye tizedeiért 1595-ben 1000 forintnyi bérleti díjat utaltak ki az esztergomi érseki jövedelmek pénztári ellenőrének.⁵³³ A Magyar Kamara pénztárát 1627-ben összesen 2908 forint bérleti díj terhelte az esztergomi káptalantól, a csanádi püspöktől és az egri püspöktől bérbe vett tizedekért.⁵³⁴ A Szepesi Kamara alá tartozó felső-magyarországi 13 megye egyházi tizedéért 1665-ben 5000 forint bérleti díjat fizettek ki. A terményeket a császári ka-

528 MNL OL E 15 - 1597. október 2. - No. 23.

529 MNL OL E 21 - b - 1604. június 18. - 583 - 97., augusztus 23. - 583 - 110. MNL OL E 15 - 1605. április 2. - No. 84.

530 ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1608. Juni 19. A besztercebányai rézmű részére adott tizedekről. MNL OL E 15 - 1563. október 16. Sáros megyei tizedek átengedése Zula Boldizsárnak. MNL OL E 15 - 1595. július 24. - No. 45. Eszterházy Ferenc Pozsony megyei alispán szolgálatai jutalmául tizedeket kap árendába. MNL OL E 21 - b - 1604. augusztus 16. - 583 - 187. Piber János Ratkóc, Alsó- és Felsődombó tizedének egy részét nem ingyen kapja meg, hanem mérsékelt bérért. A két falu tizedének felét Bazin és Szentgyörgy város polgárai bérelhetik. Pethe Márton kalocsai érsek és helytartó juttatás gyanánt az esztergomi érseki jövedelmekből kap terményeket. Ez a rendelet emlékezik meg a királyi tisztviselők visszaéléseiről a jutalmul kapott tizedeknél.

531 ÖStA KA HKR Akten Exp.1578. Juni No. 113.

532 Gömör megye: MNL OL E 15 - 1564. június 6. Békés megye: MNL OL E 15 - 1564. július 7.

533 MNL OL E 15 - 1595. szeptember 27. - No. 47.

534 MNL OL E 21 - b - 1629. február 23. - 594 - 8.

tonaság élelmezésére fordították.⁵³⁵ Egy-egy megye egyházi tizedéért a megye területi nagyságától függően, 400–1000 forintig terjedő bért adott a Kamara. A behajtás után ez megyénként háromszoros, négyszeres (1200–4000 forint) jövedelmet is hozhatott, nem egyszer annyit, mint egy-egy megye évi adója. Ha figyelembe vesszük azt, hogy ezen felül a Kamara az üresedésben lévő püspökségek tizedeit is birtokolta, akkor nem becsülhetjük kevésre azt a hozzájárulást, amelyet az egyházi tized felhasználása biztosított a végvári katonaság élelmezésére. Ennek pontosabbá tételére még további kutatások szükségesek.

A kamarai tizedhasználat ismertetésénél nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy az egyházi dézsmát a magyarországi jobbágy izzadta ki, s lényegében az ő verejtéke teremtette meg ezt a hozzájárulást a végek védelméhez. Annak rendszerint a jobbágy látta kárát, ha a tizedbérlet, akár földesúri, akár kamarai formájában, túlságosan nyereséges volt a bérlő számára. A visszaélések ellen nem nyújtott elégséges biztosítékot az, hogy egyházi tized címén elvben ugyanannyit kellett behajtani, mint földesúri kilenced (földesúri dézsma) címén. A kilenced formájában behajtott földesúri szolgáltatás ugyanis igen változó volt az ország különböző vidékein. A jobbágy nagyobb megterhelését okozta az, ha a terménytizedet rendszerint magban és nem csépeletlen keresztekben kívánták tőle,⁵³⁶ s ha a terménytized elszállítása is rá hárult.⁵³⁷ Megtörtént az is, hogy a tizedszedők külön pénzt, bort csikartak ki a jobbágytól, ételmezt kértek tőle, a parasztok lovait, zsákjait elvették, s a dézsmát a köteles mértéken felül szedték be.⁵³⁸ Annak is ő láthatta a kárát, ha a földesúr és az egyház, vagy a földesúr és a Kamara huzakodtak egymással a kilenced és az egyházi tized beszedésének időpontja körül. Megtörtént az, hogy a földesurak nem engedték meg addig a tizedszedők munkáját, míg ők a kilencedet be nem hajtották.⁵³⁹ Nem tették viszont mindig lehetővé azt, hogy a kilencedet és az egyházi tizedet együtt hajtsák be. A Kamara tizedszedői sokszor csak a kilencedszedés befejezése, a termények beszállítása után, a földesurak tájékoztatásai, kimutatásai alapján, a falusi bírák közreműködésével végezhették el az egyházi tized behajtását.⁵⁴⁰ Ez pedig többször visszaéléseket okozhatott. Szokásban volt már a 16. században az is, hogy az egyházi tizedet nem természetben, hanem pénzben szedték be a jobbágyoktól. Az 1563. évi 72. törvénycikkely jóváhagyta, az 1638. évi 48. törvénycikkely pedig megújította, illetve megerősítette ezt a gyakorlatot. A jobbágyok által fizetett pénzbeli átalány is több volt a bérlő által letett árendánál. A bérlő ilyen

535 MNL OL E 21 - b - 1665. május 22. - 605 - 71.

536 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. A Kamara az országgyűlésre összeállított javaslatai közé vette fel, hogy a jobbágyok a régi módon, kicsépelve, magban szolgáltatassák be a bérelt terménytizedet. Gömör megyében ugyanis szalmában adták be, és ez késedelmet okozott a végvárhoz való szállításnál.

537 MNL OL E 21 - a - 1578. augusztus 15. Itt a Kamara szóvá tette, hogy a jobbágyok csak fuvarbér ellenében hajlandók a tizedet összehordani.

538 MOE VI. 122–122. 1578. évi országgyűlés. Az 1574. évi 23. törvénycikk lépett fel a jobbágyokat zsaroló tizedszedők ellen. Az 1655. évi 89. törvénycikk elrendelte, hogy a Szepesi Kamara területén garázdálkodó tizedszedőket hatalmaskodás miatt kell perbe hívni, illetve elítélni. vö. *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás i. m. 89–90.

539 MNL OL E 15 - 1588. október 26., 1595. március 2. - No. 1., 1595. július 29. - No. 60.

540 MNL OL E 15 - 1612. december 29. - No. 59. Cam. aul. A Kamara javaslata az országgyűlésre, többek között a tizedszedéssel kapcsolatos visszaélések ügyében.

esetben is megkaphatta az árenda háromszorosát. A török hódoltsági területen szokásban volt az is, hogy az egyházi tizedet maga a közösség bérelte ki és nem a földesúr.⁵⁴¹

A nemesség a 17. században is ragaszkodott ahhoz, hogy saját birtokain ő legyen az egyházi tized bérlője. Ezt az előjogát az országgyűlések ebben az időszakban is többször megerősítették.⁵⁴² Az uralkodó természetesen megtartotta azt az elsőbbségét, hogy a végvárok ellátásához szükséges tizedeket a Kamarák útján ő vehesse bérbe. A Kamarák a török hódoltság idején következetesen érvényesítették a rendi törekvésekkel szemben ezt a királyi jogot. A központi pénzügyigazgatás e tevékenysége közügyet szolgált, és kétségtelenül pozitív jellegű volt az egyházi tizedbérlet hasznát a földesuraknak biztosítani igyekvő rendi, nemesi törekvésekkel szemben.

VIII. A KAMARA ÉS AZ ADÓIGAZGATÁS

A „Bevezetés” című fejezetben említettük, hogy az adók, mind az osztrák tartományokban, mind Magyarországon 1526 előtt általában nem tartoztak a királyi és felségjövödelmek (*proventus regis, regales*) közé. Ez az elkülönítés megmaradt 1526 után is, amint erre a kamarai utasítások ismertetésénél rámutattunk. A hadiadót a király kérésére ezentúl is a rendek szavazták meg, meghatározhatták az adó összegét és felhasználásának módját. Jogukban, módjukban volt az adófizetés megtagadása is. Az adók ezért a kormányzat olyan jövödelmei közé sorolhatók, amelyeket a régi magyar közjog úgynevezett országos jövödelmeknek (*proventus regni, regnicolares*) nevezett el. E jogi elkülönítés ellenére az „országos” jövödelmek szintén állami célokat szolgáltak, a befolyt jövödelmekkel végeredményben az uralkodói hatalom rendelkezett. Az adókat túlnyomórészt továbbra is katonai kiadásokra fordították.

A Magyar Kamarának (és a Szepesi Kamarának is), bár hatáskörükbe tulajdonképp csak a felségjövödelmek tartoztak, az adókkal kapcsolatban is sok feladatuk akadt. Ez részben abból eredt, hogy képviselniük kellett az adóknál az uralkodói hatalom érdekeit, de részben abból is, hogy az országgyűléseken többször a Kamarára bízták a megszavazott adó behajtását, illetve a rendek a megszavazott adót vagy annak egy részét a Kamarának engedték át. Ekkor az adó rendkívüli bevételként szerepelt a kamarai számadásokban. Az ilyen adók közé tartoztak a hadiadókon kívül az ingyenmunka (*gratuitis labor*), a koronaörzési pénz (*pecunia coronalis*), a koronázás alkalmával az uralkodói párnak ajándék címén megszavazott összegek (*donativum, honorarium regium*). Az ilyen természetű jövödelmek közé sorolható a félharmincad is, amelynek „*regnicolaris*” jellegét a magyar törvények erősen kidomborították (lásd a harmincad-

541 Szakály F.: Magyar adóztatás i. m. 127.

542 I. az 1613. évi 4., 1618. évi 45., 1647. évi 95. törvénycikket. A nemesek nem fizettek egyházi tizedet, az 1613. évi 45. törvénycikk szerint városi vagy jobbágytelken élő címeres nemesek, parasztföldet művelő más személyek nem voltak mentesek az egyházi tized fizetése alól. A végvárok környékén élő nemesi birtokosok az 1574. évi 22. törvénycikk szerint a tizedet maguk bérelhették ki, itt a királyi kincstárnak a bérleténél nem volt elsőbbsége.

igazgatásról szóló részt). A szabad királyi városok és kiváltságolt királyi mezővárosok által fizetett *taxa*-t és királyi cenzust, bár adók voltak, inkább a királyi vagy felségjövodelemek közé kell sorolnunk.

A továbbiakban az adóigazgatás ismertetésénél arra igyekszünk rámutatni, hogyan törekedett az uralkodói hatalom az egyes adófajták behajtásánál a királyi jogok erősítésére és a rendi befolyás gyengítésére.

1. A hadiadó jellege (*Lucrum camerae* és *subsidium*)

A 16. és 17. században szedett hadiadó megtartotta a középkorból örökölt jellegét, amelynek értelmében tulajdonképp két adónemből tevődött össze, mégpedig a kamarahaszna (*lucrum camerae*) névvel illetett kapuadóból és a rendkívüli hadisegélyből vagy hadiadóból (*subsidium, dica, contributio*).⁵⁴³ A két adót továbbra is együtt vetették ki az országgyűléseken, tehát a kamarahasznát beleértették az adóba.⁵⁴⁴ Az utóbbi az adónak rendszerint egyötödét tette ki.

Említettük, hogy a rendek az adómegszavazás jogát továbbra sem engedték ki a kezükből, s politikai eszközként használták fel a királyi hatalommal szemben.⁵⁴⁵ Ez jól látható a kamarahasznával kapcsolatos magatartásukból is. A kamarahaszna és az adó együttes igénylését az országgyűléseken a rendek úgy értelmezték, hogy a kamarahaszna beolvadt a hadiadóba, és csak azzal együtt vehető ki, s csak rendi hozzájárulással. Az uralkodó és a Magyar Kamara azonban más véleményen volt. A kamarahasznát szigorúan olyan királyi és felségjövodelemnek nyilvánították, amelynek a fizetése évenként, folyamatosan országgyűlési megajánlás nélkül is kötelező. A Habsburg uralkodók így a kamarahasznát továbbra is igyekeztek elkülöníteni a *subsidium*-tól.

Erre a szembenállásra abban a politikai küzdelemben került sor, amely a Habsburgok és a magyar rendek között alakult ki a pozsonyi országgyűléseken a török uralom korszakában. E politikai küzdelem egyik lényeges jellemzője az volt, hogy a rendek adót csak a sérelmek és jogtalanságok orvoslása ellenében s bizonyos évekre voltak hajlandók az uralkodónak megszavazni. Tették ezt olyan körülmények között is, amikor az adó megszavazása a török elleni harc céljából nélkülözhetetlen s úgyszólván elkerülhetetlen volt. Megtörtént mégis több alkalommal az, hogy az országgyűlés adómegajánlás nélkül oszlott szét. Ilyen esetben lépett fel a bécsi udvar a felségjövodelemnek számító kamarahaszna iránti külön igényével. E folyamatról a továbbiakban részletesebben szólunk.

A rendek a 16. század első felében csak az adóösszeg rendelkezését illetően különítették el a kamarahasznát a *subsidium*-tól. Erre főleg akkor került sor, amikor a megszavazott *subsidium*-ot nem adták át a királynak, hanem maguk szedték be katonaság tartására. Így történt ez 1542-ben és 1547-ben is, amikor a két évre megszavazott portánként 2 forintnyi adóból 40 dénárt a Kamarának juttattak kamarahaszna címen,

543 vö. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 289., 293. *Bakács István*: A dicalis összeírások. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 51–54.

544 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 231.

545 uo. 230.

és 160 dénárt a megyéknek katonaság kiállítására. Utóbbira rendi kincstartókat, illetve adószedőket jelöltek ki.⁵⁴⁶ Az adókat megszavazó törvénycikk (1547. évi 8., 1548. évi 23., 1550. évi 22. törvénycikk) is úgy rendelkeztek, hogy az adó a kamarahasználval együtt 2 forint.⁵⁴⁷ Az elkülönítés ellenére a rendi felfogás mégis az volt, hogy a kamarahaszna csak akkor jár, amikor *subsidium*-ot is szednek.

A bécsi udvar főleg 1560 után tett kísérletet arra, hogy a kamarahasznát a *subsidium*-tól függetlenül, évente automatikusan is behajtható jövedelemmé minősítse. Erre az 1561. évi kamarai általános utasítás kibocsátása adott alkalmat. Az utasítás pontjainak értelmezése és részletezése kapcsán ugyanis a Magyar Kamara a kamarahaszna esetében a rendek felfogását fejtette ki, mely szerint Magyarországon, mivel *dica*-t szednek, a *lucrum camerae*-t elengedték (*nam ea ratione, quod dicae sunt acceptae, lucrum est relaxatum*).⁵⁴⁸ A Bécsi Udvari Kamara ezzel nem értett egyet, és azt hangsúlyozta, hogy a kamarahaszna – akár van *dica*, akár nincs – évenként jár az uralkodónak. Magyarországon 1561-ben már három esztendeje nem adtak a rendek *dica*-t – hangoztatta a királyi rendelet – az ország lakói ezekre az évekre legalább utólag kamarahasznát fizethetnének. E kérdésre vonatkozólag részletes javaslat felküldésére szólították fel a Magyar Kamarát.⁵⁴⁹ Egy másik királyi rendelet azt is meghagyta neki, hogy az adó dolgában tárgyaljon az esztergomi érsekkel (a kancellárral) és Nádasdy Tamás nádorral, mert a Korona bevételének (*coronae nostrae proventus*) számító *lucrum camerae* kivetésére nem kell országgyűlést összehívni. Javaslatot kért a rendelet az ilyen címen kivethető összeg nagyságára is, egyébként portánként évi 20 dénárra gondolt.⁵⁵⁰

A Kamara véleményét az 1562. február 17-i felterjesztésben küldte el a Bécsi Udvari Kamarának. Ebben leszögezte, hogy a kamarahasznát a régebbi magyar királyok (a Mohács előtti korszakban) országgyűlési kivetés nélkül hajtották be, s a királyi kincstartóknak nem voltak problémáik az adóval kapcsolatosan. Ennek alapján most is lehet kérni azokban az esztendőkben, amelyekre az országgyűlés nem szavazott meg *subsidium*-ot. Az igénylés módja most az lehetne, hogy először a magyar tanács tagjai beszélnek rá a beszolgáltatásra azoknak a megyéknek a nemességét, amelyekben rendszerint tiszteletbeli (fő)ispáni tisztséget viselnek. Magukat a megyéket pedig királyi rendeletekkel kellene felszólítani a kamarahaszna megadására.⁵⁵¹

Ilyen előzmények után a kamarahaszna ügye az 1563. évi országgyűlés elé került, ahol ebben a kérdésben a király és a rendek között megegyezés született. A megegye-

546 Acsády I.: Magyarország pénzügyei i. m. 72. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 239–240. A két forintnyi adó két évre (két terminusra) szólt. Egy-egy évre az 1 forintnyi adóból 20 dénár esett a kamarahasznára. A kamarahasznát 1544-ben egy királyi rendelet is évi 20 dénárban rögzíti. MNL OL E 21 - a - 1544. május 15.

547 Az 1547.évi 8. törvénycikkely szerint az adó portánként két évre 2 forint volt, ebből 40 dénár a kamarahaszna. Az 1548. évi 23. törvénycikk alapján portánként 2 forintot szavaztak meg, ezen felül a földesurak saját zsebükből 60 dénárt fizettek, ebből 20 dénárt a kamarahaszna fejében. Az 1550. évi 22. törvénycikkely csak 2 forintot ajánlott meg portánként, ebben benne volt a kamarahaszna címén szedett adó is.

548 MNL OL E 15 - 1561. sine mense et die - No. 3.

549 MNL OL E 21 - b - 1561. szeptember 3. - 542 - 113.

550 MNL OL E 21 - b - 1562. február 4. - 543 - 13.

551 MNL OL E 15 - 1562. február 17. - No. 16. A felterjesztés fogalmazványja. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1562. März 2. Miksa főherceg levele az esztergomi érsekhez, amelyben kifejti, hogy a kamarahaszna csak a korona jövedelme.

zést az 1563. évi 9. törvénycikk iktatta törvénybe. Ennek alapján a rendek hozzájárultak ahhoz, hogy a király beszédhesse a kamarahasznát olyan években is, amikor nincs *subsidiium*. Olyan években, amikor az országgyűlés adót (*subsidiium, dica*) szavaz meg, a kamarahaszna régi szokás szerint az adóba „értessék bele”, s külön ne legyen igényelhető. Ezt a megállapodást megerősítette az 1566. évi 9. törvénycikk is.

Az uralkodó és a rendek megegyezését tükröző előbb említett törvénycikk alapján a bécsi udvar ezentúl rendszeresen igényelte a kamarahasznát azokban az esztendőkből, amikor nem szedtek *subsidiium*-ot. Így volt ez 1568-ban is, amikor az év júliusában lejárt az előző *subsidiium* határideje, és a következő országgyűlésig, amely 1569-ben volt esedékes, csak a kamarahasznát lehetett kérni.⁵⁵² A Magyar Kamara ekkor egy évre portánként 20 dénár behajtását javasolta.⁵⁵³ Bizonyos összeget valóban sikerült is összegyűjteni, amelyről a Kamara 1569-ben tett jelentést az udvarnak.⁵⁵⁴ A beszolgáltatás nem történt nehézségek nélkül. Az 1588. évben már három esztendeje nem szedtek *subsidiium*-ot, amikor a megyékhez rendeleteket küldtek a kamarahaszna igénylése céljából. Az adó befizetését több megye megtagadta.⁵⁵⁵ A kamarahaszna beszédése 1589-ben újból esedékessé vált, mivel az 1588-ban megszavazott adó határideje 1589 februárjában lejárt.⁵⁵⁶ Egyes megyék újból vonakodtak fizetni.⁵⁵⁷ Az 1589–1592-ig terjedő időszakban egy kamarai kimutatás szerint a Magyar Kamara alá tartozó területen csak Trencsén, Zólyom, Árva, Turóc, Moson, Sopron megye, továbbá Szokolca és Trencsén városa fizetett összesen 1181 forintot kamarahaszna címén.⁵⁵⁸ Ez volt az utolsó eset, amikor a kamarahaszna külön behajtására került sor. Az 1593. évi 3. törvénycikk újból leszögezte, hogy a *lucrum*-ot az adóval együtt kell beszédni. Az országgyűlés akkor portánként 3 forint adót szavazott meg a kamarahasznával együtt.⁵⁵⁹

A 17. században a kamarahasznát mindig a *subsidiium*-ba beleértve fizették. Külön behajtásra azért sem került sor, mert többnyire nem volt olyan országgyűlés, amelyen a rendek adót ne szavaztak volna meg.⁵⁶⁰ Így a kamarahaszna valóban most már végleg beolvadt a *subsidiium* vagy *dica* néven szedett hadiadóba. A Magyar Kamara utoljára 1682-ben tett említést a külön kamarahasznáról. Az 1681. évi soproni országgyűlés, amint ismeretes, óvást emelt az 1671–1680-ig terjedő abszolutisztikus jellegű kormányzat túlzott és törvénytelen adóztatása ellen, s a magyar végvári katonaság visszaállítását is követelte. E végvári katonaság ellátásával kapcsolatos kamarai javaslatban szerepel az a kitétel, hogy e katonaság fenntartására való törvényes körülmények között

552 MNL OL E 21 - b - 1568. április 17. - 549 - 77.

553 MNL OL E 15 - 1568. április 22. I. félév - No. 280. A Magyar Kamara javaslata az egy évre beszédhető kamarahasznára vonatkozólag.

554 MNL OL E 15 - 1569. április 19. A jelentés fogalmazványa.

555 MNL OL E 21 - b - 1588. október 4. - 569 - 222.

556 MNL OL E 21 - a - 1589. február 25.

557 MNL OL E 21 - b - 1590. június 14. - 571 - 130.

558 MNL OL E 105 - 3 - 10.

559 MOE VIII. 10. Az 1593. évi országgyűlésen a király újból kérte, hogy a *lucrum camerae*-t az ország lakói minden évben fizessék meg, még akkor is, ha nincs *subsidiium*. A megyék ugyanis az utolsó négy évben nagyrészt meggátolták ennek a behajtását, úgyhogy utólag kellene ezt tőlük kérni.

560 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. 116–117.

a *dica* vagy *subsidium*, vagy ha nincs, akkor a *lucrum camerae*. Az adó kivetésére az országgyűlés hozzájárulása szükséges, hangoztatta a kamarai vélemény.⁵⁶¹

A kamarahaszna csak egyötödét tette ki a vele együtt megszavazott adó összegének, s a *subsidium* nélkül, amint láttuk, nehezen volt behajtható. Komoly bevételt tehát nem jelentett a Magyar Kamara pénztára számára. A bécsi udvar mégis görcsösen ragaszkodott ahhoz, hogy a kamarahasznát, mint felségjövedelmet, külön is behajthassa, s ezzel az adóigénylésnél a királyi jogokat erősítse. A nemesi felfogással szemben az udvar véleménye burkoltan tulajdonképp az volt, hogy a kamarahasznál együtt beszedett hadiadó nem tisztán rendi eredetű, hanem vegyes (királyi–rendi) jellegű bevétel. Ezzel nyilván arra törekedett, hogy az adókivetésnél a központi hatalom jogait kiterjessze, ugyanakkor a rendi pozíciókat gyengítse. Kétségtelen azonban az is, hogy a 16. és 17. században (1670-ig) a hadiadó kivetésénél a rendi jog – a bécsi udvar és a Magyar Kamara előbb vázolt törekvései ellenére – erősebb volt, mint a királyi jog, s a hadiadó rendi, „országos” jellegű állami bevétel maradt. Ez azt jelentette, hogy a rendek határozták meg, lesz-e bevétele a hadiadóból az uralkodónak, vagy pedig nem.

2. Vegyes rendi-kamarai adóigazgatás

A kamarahaszna behajtása és kezelése – amint láttuk – már 1526 előtt kamarai szervek (bányakamarák) hatáskörébe tartozott, s az 1528-ban felállított Magyar Kamara állandó feladata lett a török hódoltság idején. A további teendőket az jelölte ki, hogy mind a kamarahaszna, mind a *subsidium* esetében a Kamara dolga volt a királyi érdekek képviselése. Ez a tevékenység, továbbá az, hogy az adóigazgatás sokrétű teendőit (előkészítés, kivetés, behajtás, a pénz kiadása), illetve a teendők irányítását, ellenőrzését abban a korszakban már jól szervezett pénzügyi hatóságnak kellett ellátnia, sok munkát adott a Magyar Kamarának. A rendek – amelyeknek a döntésétől függött, lesz-e adó vagy sem – nem rendelkeztek állandó pénzügyi szervezettel, így nem tudták az adóigazgatással kapcsolatos feladatokat ellátni. Ezért többször a Kamarára bízta az adó behajtását, vagy a Kamarával közösen látták el ezeket a teendőket. Az adóigazgatás egyes fázisainak vizsgálatával igyekszünk bemutatni azt, miképp oszlottak meg ezek a teendők a Kamara és a rendi szervek között.

Az uralkodó adóigényét a királyi javaslatokat tartalmazó előterjesztésben hozta az országgyűlés tudomására. E királyi előterjesztés előkészítésében, összeállításában a Magyar Kamara is részt vett. Javaslatot volt köteles adni az udvarnak, a Bécsi Udvari Kamarának többek között arra, mennyi adó megszavazását kérje a király az országgyűléstől. A Magyar Kamara mellett a Bécsi Udvari Kamara, az Udvari Haditanács és a magyar tanács is javaslatot adott előzőleg a királyi *propositio*-kra. A javaslatok természetesen nemcsak az adó portánkénti összegére, hanem az adóösszeírásokra, a

561 MNL OL E 15 - 1682. július 28. - Aul. cam. No. A 13. „*Posse quidem vel dica vele a non existente lucrum camerae eo fine ordinari, id tamen etiam nonnisi cum consensu praefatorum regnicolarum...*”

katonaság szükségleteire s más ügyekre is kiterjedtek.⁵⁶² A javaslatok elkészítésére az országgyűlés előtt királyi rendelettel szólították fel a Kamarát.⁵⁶³

Az országgyűlési tárgyalások idején a Kamara, amely különben is Pozsonyban, az országgyűlések akkori színhelyén működött, állandó készenlétben állt, hogy az uralkodót, illetve az uralkodót sokszor helyettesítő főhercegeket az adóüggyel kapcsolatos javaslatokkal, véleményekkel elláthassa. Ebben segítségére volt a királyi jogügyi igazgató is.

Az adó megszavazásakor a rendek arról is döntöttek, hogy hová, kinek kell az adót befizetni. Az országgyűlések változatosan hol a Kamarára, hogy pedig az országgyűlésen kijelölt rendi kiküldöttekre (kincstartókra, adóbeszedőkre) bízták az adó beszedését. Utóbbiak megbízása csak arra az időre szólt, amelyre az országgyűlés az adót megszavazta. Ez rendszerint két esztendő volt, ezalatt az adót két részletben kellett beszedni. Meg kell jegyeznünk, hogy az adót először megyék szerint hajtották be a megyei adószedők vagy rovók (*dicatores*). Ezek készítették el az adóösszeírásokat is. A megyei adószedők hol a Kamarának, hogy a rendi kincstartónak adták azután át a begyűlt pénzüsszeget.

Az adóbehajtás változataival már részletesen foglalkozott a történeti irodalom.⁵⁶⁴ Ennek segítségével és újabban felkutatott adatok alapján festünk az alábbiakban képet az adóbehajtásnak a 16. és 17. században bonyolult folyamatáról és ebben a Kamara szerepéről.

Az 1528-ban felállított Magyar Kamara az 1530-as években kezd bekapcsolódni az adóigazgatásba. Igen nehéz dolga volt az adóbehajtás körül burjánzó visszaélések, önkényeskedések miatt. Az 1535. évi országgyűlésen a rendek szót is emeltek a visszaélések ellen. Az 1535. évi 29. törvénycikk azért kimondta, hogy lázadás bűnében kell elmarasztalni azt, aki saját vagy más birtokán az adót a jobbágyoktól önkényesen behajtja, és saját céljaira fordítja.⁵⁶⁵ Ilyen viszonyok között a rendek a királyi hatalomtól, illetve ennek pénzügyi szervétől, a Kamarától várták a rendcsinálást. A Kamara 1532-ben önállóan küldte ki a megyékhez az adóbeszedőket, s ez ellen a megyei rendek, bár nem volt országgyűlés, nem emeltek kifogást. Az 1535. évi országgyűlés 29. törvénycikke pedig úgy rendelkezett, hogy az adót a Kamarának kell beszolgáltatni.

Az 1537. évi pozsonyi országgyűlés már egyes rendi-kamarai adóbehajtás mellett döntött. A 11. törvénycikkely szerint a király két rendi adószedőt (*dispensator*), egy fő- és egy köznemest küldött ki az adó behajtására, de melléjük rendelt egy kamarai tanácsost is. Az országgyűlés határozata szerint a portánként megszavazott 3 forintból 1 forintot kapott a király katonaság tartására, 2 forintot a rendi megbízottak (kincstartók) nemesi csapatok költségeire. Ugyanebben az esztendőben a nyitrai részleges országgyűlésen a rendek – valószínűleg Thurzó Elek királyi helytartó befolyására –

562 I. erre vonatkozólag a Magyar Országgyűlési Emlékek megfelelő köteteit, ahol a királyi előterjesztésekre vonatkozó javaslati találatok.

563 Ezek megtalálhatóak az MNL OL E 21 Benignae resolutiones nevű állagban. A javaslatok fogalmazványait az MNL OL E 15 Expeditiones camerales nevű állagban kell keresni.

564 Az adóigazgatás fejlődését Ember Győző Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig (Bp. 1946.) című, már többször idézett művében dolgozta fel a történeti irodalom és levéltári források felhasználásával. Elsősorban erre a munkára támaszkodunk.

565 MOE I. 571. Az 1535. évi országgyűlésen hozott törvényeket csak 1536-ban erősítette meg a király, ezért 1536. évi törvényeknek minősülnek.

teljesen maguk akarták az adóigazgatást ellátni. A megajánlott adót a rendek megbízottjai hajtották volna be, és a megyei adószedőket a közgyűlés választotta volna meg. Ezt az elgondolást sem a Kamara, sem a magyar tanács nem helyeselte. Így maradt a kompromisszumos megoldás, a rendi megbízottak mellé a király kiküldött egy kamarai tanácsost is, és a rovókat a Kamara és a megyék közösen jelölték ki.⁵⁶⁶ Az 1542. évi pozsonyi országgyűlés ismét a vegyes adókezelés mellett foglalt állást. Az adót a megyei adószedők a Kamarához juttatták el, a Kamarát pedig az országgyűlés által választott nemesi biztosok (egy főnemes és egy köznemes) ellenőrizték. Az 1543. évi beszercebányai országgyűlésen viszont inkább a rendek vették kezükbe az adóbehajtás ügyét (10. és 11. törvénycikkely). Az adót birtokaikon a főnemesek maguk, a köznemesek esküdtek útján hajtották be, s az adó 20 %-át a király kapta meg (kamarahaszna címen), 75 %-a maradt nemesi katonaságra és 5 % a megyei költségekre. Az uralkodó csak vizsgálókat (*lustratores*) küldött ki a felfogadott csapatok ellenőrzésére.⁵⁶⁷

A rendi befolyás 1543 után egyes években erősödött az adóbehajtásnál. Az adó kezelésére 1545-ben egy fő- és egy köznemest küldtek ki, akik a rendeknek voltak kötelesek elszámolni. A Kamara csak a *lucrum camerae*-t (portánként 20 dénárt) kapta meg. Hasonló volt az eljárás 1547-ben is, amikor az országgyűlés két rendi kincstartót jelölt ki az adóügy igazgatására, ezek küldték ki megyénként a rendi rovókat is. A Kamarának a portánként két forint adóból 40 dénárt juttattak kamarahaszna címen. A király az adóbehajtás ellenőrzésére egy kamarai tanácsost bízhatott meg. Egyes években, mint például 1546-ban és 1548-ban, viszont maguk a rendek kívánták, hogy az adó ügyét királyi ember vegye kezébe.⁵⁶⁸ A rendek, bár bizalmatlanok voltak a Kamarával szemben, a megyék vezetőiben sem bíztak meg. A nemesi visszaélések az adóbehajtásnál továbbra sem szűntek meg, sőt néhány megyében szaporodtak. Egyes nagybirtokosok, mint például 1546-ban Nógrád megyében Balassa Menyhért, az adót maguknak tartották meg.⁵⁶⁹ Trencsén és Nyitra megyében 1546-ban a megye vezetői, maga az alispán, gátolta a *contributio* beszédését. Ezért a királyi helytartó és az országos kapitány parancsot kapott az adóbehajtás katonai támogatására is.⁵⁷⁰ Ilyen állapotok tették szükségessé, hogy az adóügy élére királyi tisztviselőt állítsanak. Ennek érdekében az uralkodó Pétervárad Balázs deákot, a Kamara tanácsosát és pénztárosát 1546 júniusában országos adópénztárosnak (*exactor contributionis*) nevezte ki.⁵⁷¹ Pétervárad Balázs számolt be a Kamarának az adóbehajtás nehézségeiről, és ő vette át a megyékben összegyűjtött adót is. Pétervárad Balázs működésére 1547-ben még több adat maradt fenn, a következő esztendőekben a források már keveset beszélnek a tevékenységéről.⁵⁷²

566 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 125., 238.

567 uo. 125–126

568 uo. 239–240.

569 Nógrád megye története 1–4. Főszerk.: Balogh Sándor. 1. kötet: 896–1849. Írta: Belitzky János. Salgótarján 1972. 150.

570 MNL OL E 21 - a - 1546. november 28. A királyi rendelet a Kamarát tájékoztatta az intézkedésekről. Előzőleg a Magyar Kamara november 26-i jelentésében számolt be a nemesi adóvisszaélésekről.

571 MNL OL E 21 - a - 1546. június 17., november 28., 29. (*venerabili Blasio literato de Waradino Petri prepositio de Jaszov perceproti contributionis regni ac egragilis consiliariis camerae nostrae Hungaricae.*)

572 MNL OL E 21 - a - 1547. március 21. és még számos, a Magyar Kancellárián Pétervárad Balázs részére kiadott rendelet.

Az 1550-es években, I. Ferdinánd uralkodásának végéig, 1564-ig, a rendinél erősebb a Kamara részvétele az adóbehajtásban. A megyei adószedők működését is inkább a Kamara irányította és ellenőrizte. A Kamara készítette el azoknak a királyi rendeleteknek a fogalmazványát is, amelyeket a király adóügyekben intézett a megyékhez, s amelyeket, mivel a megyék nem tartoztak a Magyar Kamara fennhatósága alá, a Magyar Kancellárián adtak ki.⁵⁷³ Ez a gyakorlat – mármint, hogy a Kamara fogalmazta meg a királyi rendeletek egy részét, s azokat azután a Magyar Kancellária adta ki – I. Miksa és Rudolf uralkodása idején vált egyre rendszeresebbé. Ebben az időszakban az országgyűlések az adót, amennyiben azt a nemesek megszavazták, általában a Kamarának adták át. Az tizenöt éves háború alatt néhány országgyűlésen megint erősebbé vált a rendi befolyás az adókezelés terén. Az országgyűlés például 1593-ban rendi főadószedőkre bízta az adó felhasználását, 1595-ben a rendek maguk fogadtak fel az adón katonaságot,⁵⁷⁴ 1600-ban az adóperceptorok a pénzt kizárólag mezei hadak tartására fordították, 1599-ben és 1602-ben pedig az adót szintén rendi adószedők hajtották be.⁵⁷⁵ A bécsi udvar 1603-ban kifogásolta az országgyűlés által kiküldött főadószedők és megyei *perceptor*-ok hátralékait, a számadási kötelezettség hanyag teljesítését. A legtöbb adó szerinte akkor folyt be, amikor az adót a Kamara kezelte. Az udvar úgy vélte, hogy az országgyűlésen felhatalmazást kellene kérni a főkapitányok részére, hogy azok eljárhassanak a hanyag adószedők ellen és javaikat is elkobozhassák. Acsády Ignác kutatásai nyomán viszont úgy vélte, hogy a rendi adószedők elég jól végezték dolgukat.⁵⁷⁶

A 17. században továbbra is vegyes, királyi-rendi (kamarai-rendi) adóigazgatás volt szokásban. A Kamarát az országgyűlés gyakrabban bízta meg az adó átvételével, mint a rendi, országos adószedőket. Az országgyűlések többnyire csak ahhoz ragaszkodtak, hogy a befolyt adót kizárólag katonai célokra fordítsák. Mindig vegyes jellegű volt az adószámadások ellenőrzése. A Kamara adószámadásait a rendi megbízottak – köztük a nádor is – ellenőrizték, a rendi adószedők számadásainak felülvizsgálatában pedig a kiküldött rendi bizottság mellet kamarai személy is részt vett.⁵⁷⁷

3. A Kamara és a rovók

Az országgyűléseken megszavazott adót, akár a Kamara pénztára kapta meg azt, akár a rendi kincstárnokok, főadószedők kezéhez juttatták a pénzüsszeget, a megyékben

573 MNL OL E 21 - b - 1551. július 25. - 537 - 105. A királyi rendelettel visszaküldték Bécsből a Kamara által fogalmazott és az alispánoknak szánt adóügyi rendeleteknek a Kancellárián kiadott példányait. Ezeket a Kamarának kellett aztán eljuttatni a megyékhez..

574 MOE VIII. 131–132. 1593. február–márciusi országgyűlés. MOE VIII. 240. 1596. évi országgyűlés.

575 *Acsády I.*: A magyar adózás története i. m. 56., 68–70., 86.

576 A Bécsi Udvari Kamara véleményére l. MOE X. 121–122. 1603. évi országgyűlés. A rendi adószedőkre *Acsády I.*: A magyar adózás története i. m. 64–65.

577 MOE megfelelő kötetei. Az itt található adatok szerint az országgyűlések jelölték ki az adószámadásokat ellenőrző bizottságokat. A bizottságokban mindig jelen volt a Kamara képviselője is, akit a király küldött ki. Az „országos” bevételek számadásait (például a félharmcadét is) ilyen vegyes deputációk vizsgálták felül. A nádori ellenőrzésre: MNL OL E 21 - a - 1648. február 4., 1649. december 16.

külön adószedő tisztviselők hajtották be. Ezek közül a legfontosabb személy a *dicator* vagy rovó volt, aki mint királyi tisztségviselő vett részt egy vagy több megye adójának a behajtásában.

A rovói tisztséget az 1526 utáni adóigazgatás a Mohács előtti királyi pénzügyigazgatástól örökölte. A rovók eleinte a kamarahaszna beszédénél működtek közre, a 15. század második felében azonban, mint említettük, már a nemesi adószedőkkel együtt részt vettek a kamarahaszna és a hadiadó (*subsidium*) összevont behajtásában.⁵⁷⁸ (A rovó nevéből származik a kamarahaszna, illetve a vele együtt beszedett *subsidium* magyar elnevezése, a rovásadó.)

A rovókat a király nevezte ki, de akadt olyan eset is, amikor a Kamara küldte ki őket. Megbízatusuk ideiglenes volt, arra az időre szólt, amíg az egy-egy országgyűlésen megszavazott adót, rendszerint két részletben, behajtották. Kinevezésükhöz a Kamara véleménye szolgált alapul, a Kamara azonban figyelembe vette a megyék kívánságait és igényeit is. A megyék ragaszkodtak ahhoz, hogy a rovó lehetőleg megyei birtokos nemes, sőt megyei tisztviselő legyen. Ezt ugyan a Kamara nem vette szívesen a rovói és a megyei tisztség összeférhetlensége miatt, mégis beleegyezett a birtokos nemesek, esetleg megyei tisztségviselők (például alispánok, szolgabírák) jelölésébe, mert az adóbehajtásnál fontosak voltak a helyi ismeretek, azonkívül a birtokos nemesek vagyonukkal biztosítékot, óvadékot is nyújtottak az adóösszegek kezeléséhez. A rovó a Kamara és az illetékes megye előtt tett esküt.⁵⁷⁹ Utasítást a Magyar Kamarától kapott. Az utasítás összeállításánál a Kamarának figyelembe kellett vennie az országgyűlésnek az adóüggyel, adóösszeírással kapcsolatos határozatait (törvénycikkelyeit).⁵⁸⁰

A rovó munkáját a megyei hatóságokkal együttműködve végezte. Működéséhez segítséget kellett nyújtania az alispánnak és a szolgabírának. A rovó mellé a megyei közgyűlés egy esküdtet küldött ki, aki nemcsak segítette, hanem ellenőrizte is a rovói munkát.⁵⁸¹ A rovó legfontosabb teendője az adóösszeírás, nevezetesen az adózó porták összeszámlálása volt.⁵⁸² Az összeírás megtörténte, helyesbítése és megyei jóváhagyása után az adót többnyire maguk a földesurak (falvakban a bírák) szedték be, s adták át az így begyűlt összeget a rovónak, egyben megindokolták az esetleges hátralékokat is. A rovó feladata volt az adóhátralékok behajtásának sürgetése.⁵⁸³ A rovókhoz intézett kamarai levelek, rendeletek segítségével bepillantathatunk a rovók változatos munkájába. A rovók részére kiadott szolgálati utasítás szerint a Kamara rendelte el, hogy

578 Zsigmond király IV. dekrétumának I. cikkelye tesz említést a kamarahaszna behajtásánál a „*dicatores seu exactores*” nevű tisztségekről.

579 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 234–235. A kamarai rovó kiküldésére: MNL OL E 21 - a - 1539. február 1. MNL OL E 15 - 1564. március 9.

580 MNL OL E 15 - 1564. június 6. A Kamara kifejti egy adóösszeírási panasszal kapcsolatosan, hogy a dikátornak az országgyűlési artikulusokkal ellenkező utasítást nem adhat.

581 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 235–236.

582 Az adóösszeírás elkészítése a Mohács utáni zavaros időkből azért sem volt könnyű feladat, mert a földesurak, várkapitányok nem tették lehetővé az összeírást, hanem az adót önkényesen szedték be. A rovók összeírói munkájában csak a 16. század második felében javultak a viszonyok. (I. *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. 54.) Nemcsak a földesurak, hanem a megye is gátolta az adózás intenzívebbé tételét (vö. *Juhász Lajos*: A porta története 1526–1648. Bp. 1936. 35.)

583 Az adóösszegek felküldésére, a hátralékok behajtására vonatkozó adatokat l. az E 15 Expeditiones camerales nevű iratállagban.

a rovók a kamarai központhoz vagy máshová (például egy végvár részére) küldjék a begyűjtött adóösszeget. A Borsod megyei *dicator*-nak például 1554-ben meghagyták, hogy a begyűlt *subsidiium*-ot az egri vár számvevőjének adja át.⁵⁸⁴ Gyakoriak az olyan rendeletek, amelyek a számadások elkészítésére és benyújtására szólították fel a rovókat. A Kamara döntötte el, hogy havonként vagy negyedévenként számoltatja el őket.⁵⁸⁵ A rovó az adóval kapcsolatos teendőkön kívül egyéb kamarai ügyek elintézésére is utasítást kaphatott, kiküldhették például birtokvizsgálatra, birtokok lefoglalására, vagy más vizsgálatokra is. A rovó magasabb kamarai tisztségeket is elnyerhetett, de nyitva volt előtte a megyei tisztviselői pálya is.⁵⁸⁶

A rovó működésének az volt a feltétele, hogy az országgyűlés az adó behajtásával a Kamarát bízta meg. Lehetett ez a megbízás – főleg akkor, amikor az adót a Kamara és a rendi megbízottak közösen hajtották be – részleges is. Olyan esetben, amikor az adóbehajtást az országgyűlés rendi tisztségekre bízta, a megyénél az adóbeszedést a megye által kiküldött hiteles személy, egy esküdt végezte. Rendszerint olyan, aki a kamarai kezelés esetében a rovó mellett a megyét képviselte. A 17. század második felében a megyei esküdt lassanként átvette a királyi rovó szerepét, és átalakult megyei adószedővé, adóperceptorrá.⁵⁸⁷ Ő szolgáltatta be aztán a Kamarának vagy másnak a megyében összegyűjtött adót.

A Magyar Kamarának tehát az adóbehajtás alsó, megyei szintjén is jelentős szerepe volt az adóigazgatás megszervezésében. A királyi rovók, majd a 17. század vége felé helyükbe lépő megyei adószedők munkáját a Kamara igyekezett szabályozni, egyöntetűvé tenni. A Kamara próbálta elhárítani azokat az akadályokat is, amelyek a megyéknél a nemesi érdekek miatt állandóan nehezítették a hadiadó behajtását. A királyi rovó, majd később a megyei adószedő, adópénztáros tisztségét tulajdonképp a Magyar Kamara fejlesztette ki, együttműködve a megyei szervezettel.

4. A Kamara és az adóösszeírások (jobbágytelek és adózó porta)

Az adó kivetésénél és behajtásánál igen fontos szerepet játszott az adóösszeírás, illetve a magyar gyakorlat szerint az adózó jobbágyporták összeszámlálása. Az országgyűlések ugyanis az adót nem meghatározott összegben ajánlották meg, hanem csupán arról döntöttek, mennyi adót fizessen egy-egy egész porta (eredetileg jobbágyporta vagy *sessio*). Az adó végösszegét így jelentősen az befolyásolta, mennyi adóköteles portát (kaput) sikerült az országban összeírni. A Habsburg uralkodók 1569-ben ugyan meg akarták honosítani azt a kincstár számára kétségtelenül eredményesebb módszert, hogy egy bizonyos meghatározott összeget vessenek ki adó gyanánt az országra, amelyet azután a porták között kellett volna felosztani. Ehhez a módszerhez, amely

584 MNL OL E 15 - 1554. szeptember 25.

585 MNL OL E 21 - b - 1566. június 18. - 547 - 95–96. Királyi rendelet a rovói számadások ellenőrzésére. MNL OL E 15 - 1568. szeptember 23. II. félév - No. 151., 1577. szeptember 17., 1579. február 13., 1586. február 21. Kamarai rendeletek a számadások benyújtására.

586 MNL OL E 15 - 1579. április 6., 1586. április 10. - No. 10., 1586. április 21. - No. 48.

587 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 236.

egyébként ellenkezett a Mohács előtti magyar adóigazgatás gyakorlatával is, a magyar országgyűlések nem járultak hozzá.⁵⁸⁸

A Habsburg uralkodók az adóbevétel növelése végett arra törekedtek, hogy az adózó porta Magyarországon kialakult, nem a központi hatalom, hanem a földesurak számára kedvező formáját, jellegét megváltoztassák. Az adózó porta Mohács előtt az egész jobbágytelket jelentette a hozzátartozó földdel, egyéb tartozékokkal együtt, amely után a földesúrnak is egész cenzust kellett fizetni.⁵⁸⁹ Ezen a telken rendszerint egy, legfeljebb két jobbágycsalád élt.

A 16. században a porta jellege az adózás számára kedvezőtlenül változott meg. Az ország egyes vidékein területe sem volt egységes, hanem a jobbágyok számától, a megművelt határtól függően különféle kiterjedésű lehetett. Még nagyobb változatoságot mutatott a porta a rajta élő népesség, a jobbágycsaládok, háztartások számának tekintetében. Az országgyűlési artikulusok a portát továbbra is a jobbágytelekkel azonosnak (*porta sive sessio*) minősítették.⁵⁹⁰ A *porta* az adó, a *sessio* pedig a földesúri terhek kivetésének volt az egysége. Az adózó portán belül a 16. században ezzel szemben már nem egy, hanem kettő vagy több jobbágycsalád élt, önálló jobbágyháztartás volt. Ez azt jelentette, hogy az adózó porta és a jobbágytelek tartalmi egyezése megváltozott, egy adózó porta gyakorlatilag több jobbágytelket foglalt magába.

A porta egyenlőtlensége, bizonytalan volta megnehezítette a megfelelő adóösszeírások elkészítését. A Bécsi Udvari Kamara és a Magyar Kamara ezért arra törekedett, hogy nem a bizonytalan nagyságú és népességű portát, hanem a jobbágycsaládot, az önálló jobbágygazdaságot tegye az adókiivetés kulcsává is. A kamarai elképzelések a királyi proposíciókkal kerültek az országgyűlések elé. A királyi proposíció 1557-ben például azt kívánta, hogy ne a portákat, hanem a jobbágyházakat írják össze, és a házak száma után megállapított adóösszeget az egyes jobbágyok között osszák fel. A királyi előterjesztés 1566-ban minden olyan családra ki akarta vetni az adót, amelynek legalább 6 forintnyi vagyona volt, 1569-ben ezt a minimumot 10 forintban kívánta rögzíteni. Az 1574. évi proposíciójában a király „füstönként” kért kétforintnyi adót. A fentiekén kívül az uralkodók még számos javaslatot terjesztettek elő az adóegység tökéletesítése végett, a rendek azonban ezeket elutasították, s továbbra is az adózó porta régi formáját kívánták fenntartani.⁵⁹¹

Az adóösszeírás régi módszerének fenntartása sok igazságtalanságot és visszaélést okozott az adókiivetésnél. A 16. század második felében már igen nagy zavar uralkodott a porta és a telek értelmezése körül. A legnagyobb baj az volt, hogy a század vége felé az adózó porták száma egyre csökkent. Ez nemcsak a török pusztításának, a lakosság elmenekülésének volt tulajdonítható, hanem az adózó porta nem megfelelő értelmezésének is. A rovók több esetben a telkeket nagyság szerint is megkülönböztették, s több résztelket számítottak be egy portába. A résztelkek után csak az adó megfelelő részét követelték meg. A telkek bevallása körül is nagy visszaélések voltak. A telkeket a föl-

588 MOE V. 166. Az 1569. évi országgyűlésen a királyi előterjesztés 80.000 forint fix összeg megszavazását kérte. Az adókiivetés ilyen formája Ausztriában volt szokásos.

589 *Juhász L.*: A porta története i. m. 12–13.

590 uo. 22–23.

591 uo. 10–13.

desúr, a falusi bíró is igyekezett eltitkolni a rovók elől. A rovók munkájára a megye, a szolgabírák és a földesúr nyomása nehezedett. Mindennek az lett a következménye, hogy népes falvakból is csak 6–8, jobb esetben 10 adózó portát tudtak összeírni. A porta megváltozását és számának nagy csökkenését mutatja, hogy míg 1549-ben 52.444, addig 1596-ban alig 18.000 portát tudtak összeírni a királyi Magyarországon (beleérve a török hódoltsági területnek a határ melletti részeit, ahol portánként a *dica* felét kellett fizetni), pedig a porták száma a 15. század végén az integer Magyarországon körülbelül 180.000-re rúgott.⁵⁹² A porták száma ugyan fogyott, ugyanakkor – ha nem is a portaszám csökkenésével hasonló mértékben – nőtt az egy portán belül található családok száma, mégpedig annyira, hogy a 16. század végén egy adózó portára már 10–11 jobbágy-, illetve zsellérháztartás esett. A század közepén még csak két-két és fél háztartás tett ki egy portát. A porta „megduzzadását” azonban nem követte az egy portára kivetett adó növekedése. A rendek, ha egyáltalában megszavazták az adót, továbbra is portánként csak két forint beszedéséhez járultak hozzá. Így történt ez 1583-ban is.⁵⁹³

A rendek 1590 után, a tizenöt éves háborúhoz szükséges költségek miatt változtattak szűkkeblű adópolitikájukon, 1594-ben portánként már évi hat forintot szavaztak meg.⁵⁹⁴ 1595-ben ez a megajánlás addig nem tapasztalt összegre, portánként tizenöt forintra emelkedett. Ezt az adót a rendek nagyrészt maguk fordították csapatok felfogadására, s nem adták át a Kamarának.⁵⁹⁵ Az 1596. évre húsz forint megszavazását kérte az uralkodó, ebből tizenkettő forintot a jobbágyok, nyolc forintot a földesurak fizettek volna. A rendek tizennyolc forintot szavaztak meg portánként, s ennek a felét a földesurak vállalták. Az adót a Kamara adószedői hajtották be nemesi esküdtek ellenőrzése mellett.⁵⁹⁶

A felemelt adó behajtását azonban továbbra is megnehezítette az adóporták csökkenése, amelyre az 1596. évi összeírás is rámutatott. A rendek ilyen körülmények között elfogadták a királyi propozícióknak a ház szerinti adóketésére vonatkozó korábbi javaslatát. Az 1598. évi országgyűlés olyan döntést hozott (1598. évi 3. törvénycikkely), hogy az adót ezentúl nem adóporták, hanem házak szerint kell kivetni és behajtani. Az egy portára megajánlott tizenhat forintos *dica* helyett a rendek egy-egy ház után egy és fél forintot szavaztak meg, kiindulva abból, hogy egy portán 10–11 házat lehetett összeírni. A Magyar Kamara ezzel nem volt megelégedve, mert javaslata szerint házanként 2,5 forintos *dica* ellensúlyozhatta volna csak az adózó portánként 20 forintra becsülhető adót. A Szepesi Kamara területén azonban az új rendszer alapján kezdetben nőtt az adóbevétel. Az adót 1604-ig (illetve 1608-ig) a jobbágyházak szerint vetették ki és hajtották be. A háborús pusztítások, a visszaélések miatt azonban a házak szerinti összeírások sem váltak be, s az adóbevétel sem emelkedett a kívánt mértékben. Ezért 1608 után ismét visszatértek a porták szerinti adóztatásra.⁵⁹⁷

592 uo. 31–32., 37., 57. 1544-re. ÖStA AVA FHKA HKA HFU 1549. 903–906.

593 MOE VII. 132–133. 1583. áprilisi országgyűlés.

594 MOE VIII. 158–159., 185–188. Esztergomi részleges gyűlés 1594. június.

595 uo. 240. 1596. február–márciusi pozsonyi országgyűlés.

596 uo. 241–42.

597 *Juhász L.*: A porta története i.m. 58–60., 61–62. vö. *Dávid Zoltán*: Az 1598. évi házösszeírás. Kápolnai Iván előszavával. Bp. 2001.

A porták szerint történő adóztatásra való visszatérés 1608 után elkerülhetetlenné tette az adózó porta 16. századi értelmezésének, jogi meghatározásának a reformját, megváltoztatását. A rendek – amint említettük – 1590 után már belátták, hogy a „*porta sive sessio*” elv tarthatatlan, hiszen az adózó porta és a jobbágyháztartás – az utóbbi a századfordulón már körülbelül azonos a földesúrnak járó szolgáltatások egységéül szolgáló jobbágy- vagy zsellértelekkel – különvált egymástól. Ez a különválás azt jelentette, hogy egy „adóporta” körülbelül 10–11 paraszti (jobbágy vagy zsellér) háztartásnak felelt meg. Az 1609. évi országgyűlésen, amelyen a porták szerinti adózást ismét rendszeresítették, ennek a valóságos helyzetnek a figyelembe vételével szabályozták az adózó porta (nádori porta) fogalmát. Az 1609. évi 62. törvénycikkely kimondta, hogy egy adóportára ezentúl 4 jobbágyházat, illetve 12 zsellérházat kell számítani. A 17. század első felében több országgyűlésen megerősítették s bizonyos kiegészítésekkel finomították az 1608. évi 62. törvénycikket. Az 1635. évi 8. törvénycikk például egy portára négy olyan jobbágyot számított, akinek saját ekéje (és természetesen ehhez megfelelő igaereje) volt. A legrészletesebben az 1647. évi 36. törvénycikkely írta körül az addigi adóportát. E szerint ilyen portának négy olyan jobbágyház felelt meg, amelyből mindegyiknek négy vagy hat igásmarhával „egész ekéje” volt, vagy nyolc olyan jobbágyház, ahol 1-1 háznak 2 igásmarhával rendelkező „fél ekéje” volt. A zsellérházakból tizenhatot vettek egy portának.⁵⁹⁸

A portának a valóságos helyzet figyelembe vételével történt szabályozása után emelkedett az egy-egy porta után kivetett adó összege az 1590 előttihez képest, de elmaradt a tizenöt éves háború alatti kivetésektől. Az 1618. évi és 1622. évi országgyűlésen a rendek portánként három-három forintot szavaztak meg, amelyet két év alatt lehetett behajtani. Az 1625. esztendőben a porták újból való számbavétele után portánként két esztendőre már 6 forintra emelték az adót, amelyet a Magyar Kamarának kellett beszedni (1625. évi 8. törvénycikkely). Az 1630. évi 5. törvénycikkely az ország leromlott állapota, a nagy szegénység miatt portánként csupán 1 évre ajánlott meg 3 forintot, ezt nem a Kamarának, hanem az ország főpénztárosának (a rendek megbízottjának) kellett átadni. Az 1635. évi 1. törvénycikkely, valamint az 1638. évi 5. törvénycikkely alapján két-két évre portánként 5 forint adót szedhettek a megyei adószedők, ezt a vármegyék adólajstromai szerint a Kamarának kellett befizetni. Emelkedett az adókulcs az 1647. évi 25. törvénycikkely alapján, ekkor a jobbágyokra két évre portánként 5, a földesurakra pedig szintén 5, tehát két esztendőre portánként összesen 10 forint adót vetettek ki. Ezt „*ad manus generalis regni proventuum administratoris*” kellett beszedni. Ugyanannyi adó kérését javasolta a Kamara 1659-ben is.⁵⁹⁹ A portánkénti 10 forintos adó volt a legmagasabb kivetés 1670-ig, ezután a hadiadó kezelésében az Ampringen-féle Gubernium alatt nagy változás következett be.

A hadiadót bizonyos években külön gabonasegéllyel egészítették ki. Az 1622. évi 38. törvénycikkely szerint minden porta után 1 kassai köből, illetve 2,5 nagyszombati

598 A *Corpus juris*-ből idézett törvénycikkeken kívül l. *Kállay István*: Adalék a nádori porta fogalmának változásához. In: *Levélártai Közlemények* 43. (1972) 397–401. Közli Balassa Ferenc 1763. évi jelentését a nádori porta változásáról.

599 l. a *Corpus juris* megfelelő törvénycikkeit. 1659-re: MNL OL E 15 - 1659. június 16. - No. 3. A Bécsi Udvari Kamarához intézett jelentés fogalmazványa.

véka, a Dunántúlon 1 kőszegi köből gabonát ajánlottak fel a rendek. Hasonló mértékű gabonasegély kivetésére került sor az 1625. évi 11., az 1630. évi 7., az 1635. évi 2., illetve az 1647. évi 31. törvénycikkely értelmében. A gabonát a katonai élelmezési raktárakba kellett szállítani. A Kamara kötelessége volt a megyéknél a szállítás szorgalmazása.

A porták után kivetett *subsidium*-ot egyéb járulékos adófélékkel is növelték, amelyek azonban nem katonai célokat szolgáltak. Ilyenek voltak az országgyűléseken az uralkodói párnak megszavazott koronázási ajándék, illetve a tiszteletdíjak (*honoraria, donativa*). Rendszeresebb, majdnem minden országgyűlésen kivetett adóféle volt a 17. században a koronaörzési pénz (*pecunia coronalis*). Ezt a koronaörtség fizetésére, országgyűlési költségekre, néha külföldi követségek fizetésére fordították. A koronaörzési pénz az 1618. évi 39. törvénycikkely szerint portánként 1 forint, az 1622. évi 34. törvénycikkely szerint portánként 1,5 forint, az 1625. évi 28., az 1630. évi 6., 1638. évi 8. és 1647. évi 33. törvénycikkely szerint portánként szintén 1-1 forint volt. Az 1649. évi 96. törvénycikkely csak 50 dénárt vetett ki. A török hódoltság területén élő jobbágyok általában a járulékos adónak is a felét fizették. Ezeket az adókat többnyire a *subsidium*-okhoz hasonlóan kezelték és a számadásokat is ugyanúgy vizsgálták felül.

A portánként kivetett adó a járulékokkal együtt a 17. században jelentősen emelkedett. Mindez azonban nem járult hozzá kellőképp az adóösszeg növekedéséhez. Ennek okát az adózó porták számának csökkenésében kell keresnünk. A portaszám csökkenésének fő oka a porta „megduzzadásán” kívül a háborús pusztítás, a nép elszegényedése volt. Kedvezőtlenül hatott az is, hogy a földesurak a jobbágyokat a földesúri járadékok emelése, a majorsági gazdálkodás erősítése céljából, az állami adózás alól kivonni, a puszta telkek számát gyarapítani igyekeztek. Így aztán meglehetősen „sovány” adóösszeírások születtek. Meglepő élességgel írja le a Vas megyei adóösszeírással kapcsolatos visszaéléseket Rauch Dániel, nedelicei főharmincados a „harmincadok állapotáról” írt, már említett 1655. évi beadványában. Leírása szerint a Kamara által kiküldött *dicator* a megyegyűlések után kiment összeírni a portákat, bár voltak mellette megyei hites nemesek, a község is titkolta, az „urakra való tekintet” is kisebbítette a porták számát, mindezek után a *dicator* által beadott *regestum*-okból a megye is törölt, „ami által szintén a közönséges jó fogyattatik”.

Nem kell csodálkozni azon, ha ilyen körülmények között az adóporták száma, amely a 16. század végén körülbelül 18.000 volt, a 17. században ennek körülbelül felére, harmadára csökkent. A királyi Magyarországon 1609-ben 9.418, 1618-ban 11.114, 1626-ban 5.583, 1635-ben 7.440, 1648-ban 5.544 adóportát (nádori portát) írtak össze. Az adóporták fogyásának az lett a következménye, hogy bár az egy portára kivetett adó a pótlékokkal együtt a 17. század közepére jelentősen nőtt (a század elejeinek körülbelül a háromszorosára), az összes, a megyére kivetett adók összege a század elején kivetett összeghez képest legfeljebb egyharmaddal emelkedett. (A megyékre 1609-ben 37.674, 1610-ben 47.712, 1618-ban 73.353, 1623-ban 25.000, 1635-ben 58.364, 1647-ben

66.535, 1648-ban 60.990 forint adót vetettek ki a pótlékokkal együtt.)⁶⁰⁰ Ezek a kivetések, mint említettük, rendszerint több esztendőre (általában két évre) jártak.

5. Ingyenmunka

A végvárak fenntartásában a hadiadó mellett igen fontos szerepet játszott a jobbágyok egy másik állami jellegű szolgáltatása, az ingyenmunka (*gratuitus labor*). Az ingyenmunkát, annak beszolgáltatási formáját az országgyűlések szabták meg. Arról is döntöttek, melyik megye melyik végvárhoz köteles a *gratuitus labor*-t beszolgáltatni. Az ingyenmunka ezért jogilag tisztán rendi és nem felségjogú jövedelem volt.⁶⁰¹ A Kamarák ennek ellenére gyakran foglalkoztak ügyeivel. Ez a hadiadó esetéhez hasonlóan a királyi érdekek védelmét szolgálta. A Magyar Kamara intézte többször az ingyenmunka igénylésével kapcsolatos királyi adminisztrációt. Ellenőrizte és szakvéleményező tevékenységet is folytatott. Volt olyan időszak is, amikor a Kamara intézte az ingyenmunka behajtását is. A várak erősítésére nemcsak a *gratuitus labor*-t, hanem a váruradalmak jobbágyainak robotját is felhasználták. Ez is növelte a váruradalmak gazdálkodását ellenőrző kamarai tevékenységet.

Az országgyűlés 1556-ban döntött arról, hogy az ingyenmunkát a végek erősítésére (*pro fortificatione confiniorum*) fordítsák. E határozat szerint egy egész jobbágytelek után évi 50 dénárt kellett fizetni, azonkívül minden száz jobbágy után 4 szekeret kellett kiállítani. Utóbbiak bérért három napon át vettek részt a várerősítés munkáiban. A következő években megváltozott a szolgáltatás módja. Az 1557. évi 6. törvénycikkely szerint minden egésztelkes jobbágy 6 napot, később, 1567 után 12 napot tartozott térítés nélkül dolgozni a várerődítésnél. Az 1570-es években olyan gyakorlat alakult ki, hogy minden adózó porta után pénzt, mégpedig egy, majd másfél forintot vetettek ki ingyenmunka címén. A megyék ebből az összegből fogadtak fel szekereket, várépítő kőműveseket.⁶⁰² Mivel a kivetés alapja a továbbiakban az adózó porta volt, az ingyenmunka kivetésére is az adóösszeírásokat használták fel. Az 1588-ban végrehajtott portaösszeírás alapján egy adózó portára 1 forint 20 dénárt, a török hódoltsági területen összeszámlált porták után pedig csak 50 dénárt kellett fizetni ingyenmunka címén.⁶⁰³ A portánként kirótt összeg az 1590-es években 3 forintra növekedett.⁶⁰⁴

Meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a kivetéseket a legközelebbi országgyűlésig kellett leróni, amikor újból szabályozták az ingyenmunka szolgáltatást. A pénzbeli szolgáltatás mellett továbbra is megmaradt az a gyakorlat, hogy a jobbágyok pénzfizetés helyett munkát végeztek a várak javításánál, építésénél.⁶⁰⁵ Az 1618. évi 52. törvénycik-

600 Emlékirat a harmincadok állapotáról i. m. 588. Az adóporták fogyására és az adóösszegekre: *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye, 1605–1648. Bp. 1929. 82., 88.

601 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 282–283., *Szántó I.*: A végvári rendszer kiépítése i. m. 7–8.

602 MNL OL E 15 - 1654. május 24. - No. 3. Visszatekintés a 17. századi állapotokra.

603 MNL OL E 105 - 1 - 212–213.

604 MOE VIII. 132. 1593. február–márciusi országgyűlés.

605 MNL OL E 15 - 1577. augusztus 20., MOE VIII. 132. *Szakály F.*: Magyar adóztatás i. m. 131–132.

kely ezt ismét úgy szabályozta, hogy az ingyenmunka egy adózó porta után ismét másfél forint, vagy 12 munkanap legyen. (Minden négy porta után egy szekeret és minden porta után egy munkást kellett adni.) Ezt a legközelebbi országgyűlésig kellett leróni, amikor újból hasonló módon szabályozták az ingyenmunka-szolgáltatást. Az 1655. évi országgyűlés 117. cikkelye a pénzbeli szolgáltatást három és fél forintra emelte fel. Mértéktelenül nagy kivetésekre került sor 1671–1680-ig, a *repartitio* nevű adó szedése idején, amelyeket azonban önkényesen szabtak meg.

Az országgyűlésen kivetett ingyenmunka behajtását, amint említettük, a megyék intézték, ők osztották be és irányították a közmunkát végző jobbágyokat a megfelelő várakhoz vagy adták át a pénzt a várak parancsnokainak. Az adminisztrációnak ez a módja kétségtelenül több előnnyel járt. A megyék helyismerete, a portaösszeírások felhasználása az ingyenmunka kivetésénél, s az is, hogy a jobbágyok a megyék joghatósága alá tartoztak, megkönnyítette a megyei tisztviselők, az adószedők, alispánok munkáját. Addig, míg az ingyenmunkát a jobbágytól be kellett hajtani, nem is volt nagy baj. A felhasználásnál azonban már jelentkeztek a rendi adminisztráció fogyatékoságai. Általános lett a panasz, hogy a begyűlt pénzekről sem a megyei alispán, sem a várkapitányok nem számoltak el rendesen.⁶⁰⁶ Már pedig abban mindenki egyetértett, hogy az ingyenmunka a várvédelemnél nélkülözhetetlen.

A fenti nehézségek miatt a Bécsi Udvari Haditanács és a Bécsi Udvari Kamara az 1570-es években akciót indított az ingyenmunka behajtásának meggyorsítása és a beszedett összegek biztosítása érdekében. A Haditanács azt javasolta 1573-ban az uralkodónak, hogy az ingyenmunka behajtásának megjavítása végett egy kamarai tanácsost és egy jogügyekben jártas személyt küldjenek ki az ország különféle részeibe. Ennek kapcsán a Bécsi Udvari Kamara meghagyta a Magyar Kamarának, hogy ezeket a megbízottakat mind Alsó-, mind Felső-Magyarországra (a Magyar és a Szepesi Kamara alá eső országrészre) jelölje ki.⁶⁰⁷ A Magyar Kamara hajlandónak mutatkozott a fenti személyek kijelölésére, de szükségesnek vélte megjegyezni, hogy az ingyenmunka beszedésének ilyen formája ellenkezik a magyar országgyűlés törvényeivel, amelyek meghatározzák, hogy egyes megyék és birtokok mely végvárakhoz és hogyan szolgáltatassák az ingyenmunkát. Úgy vélte, hogy az új behajtási formához, amely különben is új kiadásokat okoz, a megyék nem fognak hozzájárulni. E véleményétől függetlenül a Kamara megtette javaslatát. E javaslat alapján 1574-ben a Duna feletti részekre és a Dunántúlra kiküldték a kért megbízottakat.⁶⁰⁸

Az előbb ismertetett akciónak az is következménye lett, hogy az ingyenmunka beszedését 1576-ban a kamarai adószedőkre, a rovókra bízta. Ezek munkautasításokat a Magyar Kamarától kaptak, és a begyűjtött összeget is a Magyar Kamarának fizették

606 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 282–283. Idézi a rovók részére adott 1576. május 25-i utasítást.

607 MNL OL E 21 - b - 1573. április 1. - 555 - 54.

608 MNL OL E 15 - 1573. április 6. A Magyar Kamara véleményének fogalmazványa. MNL OL E 15 - 1573. április 20. A megbízottak kijelölésére. *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 282–283. A megbízottak működésére 1574-ben. Ugyanarra: MNL OL E 15 - 1574. szeptember 15., 1575. április 25., május 5., 1576. május 4.

be. A Kamara irányította vagy ellenőrizte a pénz felhasználását is.⁶⁰⁹ A Kamara feladata volt ezek mellett az ingyenmunka ügyében a megyékhez intézett különféle királyi rendeletek megfogalmazása. Ezeket azonban nem a Kamaránál, hanem a Magyar Királyi Kancellárián adták ki. Az így kiadott (expediált) rendeleteket aztán a Kamara juttatta el a címzettekhez.⁶¹⁰

Az ingyenmunka adminisztrációjának egy másik, vegyes jellegű formáját alkalmazták 1578-ban, amikor az országgyűlés – belátva a kezelés lazaságait – maga választott három országrészhez (Dunántúl, Dunán-innen és Felső-Magyarország) egy-egy *perceptor*-t. Az alispánok a begyűlt összeget ezeknek adták át, s a pénzt a *perceptor*-ok az illetékes főkapitány rendelkezései szerint használták fel. A számadásokat királyi ember, kamarai tanácsos ellenőrizte,⁶¹¹ a királyi adminisztráció ügyeit is (felvilágosítások, megyékhez intézett rendeletek megfogalmazása) a Kamara látta el.

Az 1590-es években megszűnt a Kamara intenzívebb részvétele az ingyenmunka adminisztrációjában, ezt teljesen az országgyűlések, a rendek vették át,⁶¹² 1609-től kezdve a nádornak kellett intéznie az országgyűlés meghagyásából az ingyenmunka ügyeit.⁶¹³ Az 1638. évi 11. törvénycikkely szerint például a nádornak az 1625 óta teljesített ingyenmunkák hátralékos számadásait kellett ellenőriznie. Akadályoztatása esetén a Dunántúlon és a Dunán- inneni részeken Pálffy István és Batthyány Ádám generálisok, Felső-Magyarországon az országbíró helyettesítették.

A Kamarának a 17. században főleg csak az volt a feladata, hogy figyelje az ingyenmunka behajtását és felhasználását. A kamarai igazgatásnak továbbra is igen rossz volt a véleménye az ingyenmunka adminisztrációjáról. Erről tanúskodik a Magyar Kamara 1654. évi jelentése a Bécsi Udvari Kamarához. Ebben kifejtette, hogy bár az országgyűlések elég részletesen intézkedtek a behajtás módjairól, s szigorú szankciókat is hoztak a visszaélések megtorlására, az ingyenmunka felhasználásánál továbbra is igen sok a kívánnivaló. A megyék általában szorgalmasan behajtották ezt az adót a jobbagyoktól, a felhasználást, elszámolást azonban már nem teljesítették a kívánt mértékben, mert ilyenre nem is szorították őket. A nádor ugyanis, akire az ellenőrzés és elszámoltatás teendőit bízta, nem kapott peres eljárás igénybevételére is feljogosító hatáskört. Nem lehet tudni ilyen körülmények között, hogy a nádorok hogyan tudtak megfelelni e kötelezettségeknek. Azt sem lehet tudni, hogyan folyt a megyéknél a behajtás és felhasználás – hangzott a Kamara véleménye. A Magyar Kamara az utóbbiról már azért sem tudott felvilágosítást adni, mert számadásokat a behajtott ingyenmun-

609 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 282–283. MNL OL E 21 - b - 1576. június 25. - 558 - 143. A rovóknak készült utasítások szétküldéséről szóló rendelet. MNL OL E 15 - 1577. augusztus 30. A megyékhez intézett levél fogalmazványa arról, hogy az alispánok által összegyűjtött összeget a rovók vegyék át, és juttassák el a Kamarához. MNL OL E 15 - 1577. április 27. Ingyenmunka kiutalása Kanizsa erősítésére. MNL OL E 21 - b - 1578. szeptember 3. - 561 - 194. A nyitrai káptalannál letétbe helyezett pénz kiutalása a tatai vár megerősítésére.

610 A királyi rendeletek fogalmazványait I. az MNL OL E 15 Expeditiones camerales című iratállagban.

611 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 284.

612 MOE VIII. 132. 1593. évi országgyűlés. A megyék a kiküldött megbízottaknak számoltak el, a kapitányok szintén. Az országgyűlés döntött a várak részére történt kiutalásokról is (15. és 17. törvénycikkely). I. még az 1604. évi 8. és 9. törvénycikkely rendelkezéseit.

613 *Ember Gy.*: Az újkori magyar közigazgatás i. m. 284.

káról hozzá sohasem küldtek. (Ebből is látható, hogy a Magyar Kamarának 1609 után már alig volt hatásköre az ingyenmunka számadásainak ellenőrzésénél.) A kamarai vélemény szerint az országgyűlésnek kellene ezt a kérdést alaposabban szabályozni, és megszigorítani a pénzkezelők elszámoltatását.⁶¹⁴ Így is történt, mert a kamarai javaslatnak megfelelően az ügy az országgyűlés elé került. Az 1655. évi 117. törvénycikkely – megállapítván azt, hogy az ingyenmunkánál mind a megyék, mind a várkapitányok részéről sok a csalás, visszaélés, egyesek magáncélra használják fel az ingyenmunkát – megszigorította az ellenőrzést, és megerősítette az 1608. évi országgyűlés szankcióit.

Az országgyűlési döntés a szigorítások ellenére nem másította meg az ingyenmunka addigi rendi és megyei kezelését. Változás következett be azonban 1670 után, amikor az abszolutisztikus irányzat megerősödésével az ingyenmunkát a rendek helyett a megszálló császári katonaság maga igényelte a megyéktől, illetve a lakosságtól. A katonai behajtás következtében az ingyenmunka az adóhoz hasonlóan tetemesen megnövekedett. A rendes szolgáltatáson kívül rendkívüli szolgáltatásokat is kívántak, ezzel kapcsolatosan sok erőszakoskodás, visszaélés sújtotta az adózó jobbágyságot. Az ingyenmunkát és a rendkívüli szolgáltatásokat nemcsak a várak megerősítésére, hanem más katonai célokra is felhasználták.⁶¹⁵ Az ingyenmunka behajtásának ilyen erőszakos és ellenőrizhetetlen módja ellen 1681. évi országgyűlés emelte fel a szavát, s ezeket a visszaéléseket is a sérelmek közé sorolta. Az 1681. évi 7. törvénycikkely ennek kapcsán törölte az ingyenmunka hátralékokat, érvénytelenítette az elmúlt évek összeírásait. Egyben kimondta, hogy ezentúl az Udvari Haditanáccsal egyetértésben kell kijelölni azokat a véghelyeket, ahová az ingyenmunkát kell majd szabályosan kiutalni.

Az ingyenmunkák igénylése megnövelte a jobbágyokra kivetett adóterheket. A további kutatásoknak kell majd eldönteni, hogy milyen mértékben.

6. A városi *taxa* és a városi cenzus

A szabad királyi városok és néhány kiváltságos kincstári mezőváros adózása nem volt azonos a megyék, illetve a megyék jobbágyainak adózásával. E városok *subsidium*, illetve *dica* helyett úgynevezett *taxa*-t vagy más elnevezéssel *diaetalis taxa*-t fizettek. A városi *taxa* annyiban hasonlított a *subsidium*-hoz, hogy szintén csak országgyűlések alkalmával lehetett kivetni. Különbözött a *subsidium*-tól abban, hogy a *taxa*-t a Kamara javaslatára az uralkodó s nem az országgyűlés állapította meg. A kivetés többnyire a Kamara által fogalmazott, de a Kancellárián kiadott királyi rendelettel történt. Az uralkodói kivetés miatt így a *taxa* felségjövedelemnek minősült. A 16. század elején, mivel csak országgyűlések alkalmával volt igényelhető, hívták *taxa extraordinaria*-nak is. Később azonban a városok folyton növekvő, rendszeres adója lett, megtartván azt a jellegét, hogy csak országgyűlések tartásakor volt esedékes.⁶¹⁶

614 MNL OL E 21 - a - 1654. május 22. MNL OL E 15 - 1654. május 24. - No. 3.

615 Szakály F.: Magyar adóztatás i. m. 338–339.

616 vö. Acsády I.: Magyarország pénzügyei i. m. 113., 118–119. Felhő Ibolya: A szabad királyi városok és a Magyar Kamara a XVII. században. In: Levéltári Közlemények 24. (1946) 215.

A földesúri mezővárosok – néhány kincstári mezőváros kivételével – a megyei adózás, a *subsidiium* fizetésének hatálya alá tartoztak. *Taxa*-t csak azok az elég nagy kiváltságokkal rendelkező kincstári mezővárosok fizettek, amelyek rendszerint a szabad királyi városi kiváltságok megszerzésének küszöbén állottak, így például a 16. században Késmárk, Modor, a horvátországi Kapronca, majd a 17. században Bazin, Szentgyörgy, Breznóbánya. Ezeket kivették a megyei *dica* fizetése alól. Ezt általában a rendek is elfogadták. Az 1659. évi 68. törvénycikkely például kimondta, hogy Komárom, mivel kiváltságos királyi mezőváros, nem rovásadót, hanem *taxa*-t köteles fizetni.

A szabad királyi városok közül nem egynek birtokai, falvai voltak. Ezek azonban nem a város territóriumán, hanem megyei területen helyezkedtek el, és a megyei adózás alá tartoztak. Több város, azt állítván, hogy a városi *taxa* és census megállapításánál a város földesurasága alá tartozó falvak jövedelmét is figyelembe veszik, megakarták gátolni e falvak *subsidiium*-mal való megterhelését. Így 1559-ben Körmöcbánya és Újbánya, 1602-ben Korpona és Breznóbánya emelt szót a falvaik után járó *subsidiium* megyei behajtása ellen. A rendek és a Magyar Kamara azonban ekkor és máskor is azon az állásponton volt, hogy a városok földesurasága alá tartozó megyei birtokok jobbágynai mindig az illetékes megyénél kötelesek adózni.⁶¹⁷

Problematisztikus kérdés annak eldöntése, vajon az országgyűlések alkalmával kivett városi *taxa*-ba beleértették-e a kamarahasznát is. A középkorban valószínűleg így is volt.⁶¹⁸ A 15. század végére azonban a kamarahaszná már teljesen beleolvadhatott a városi *taxa*-ba. A 16. század forrásaiban ugyanis nincs arról említés, hogy a *taxa*-ban beletartozik a kamarahaszná is. Ezért a városoktól akkor, amikor nem volt országgyűlés, a *taxa*-t vagy annak bizonyos hányadát kamarahaszná címen rendszerint nem is igényelték. Bizonyos kivételt tett ez alól a bécsi udvar az 1590-es évek elején, amikor a megyéktől, mivel a rendek nem szavaztak meg *subsidiium*-ot, csak a felségjövdelemnek számító kamarahasznát hajtották be. Az 1590. május 10-i királyi rendelet ezért meghagyta a Kamarának, hogy a városoktól, mivel nem fizetik a kamarahasznát, kísérelje meg bizonyos *taxa*-összeg behajtását. Ennek fejében a legközelebbi országgyűlés alkalmával, amikor a *subsidiium*-mal együtt a *taxa*-t is ki szokták vetni, a városoktól *taxa* címen majd kevesebbet kérnek.⁶¹⁹ A Kamara próbálkozásai többnyire a városok sirámaít váltották ki. Mindenesetre – amint egy 1653. évi kamarai jelentés is említi – a városok néha akkor is fizettek *taxa*-t, amikor nem volt *subsidiium*.⁶²⁰

A városi *taxa* bevételét az uralkodó udvartartási vagy katonai kiadásokra fordíthatta. Az 1590-es évek nagy katonai kiadásai miatt azonban a rendek elérték azt, hogy e városi adóból is elsősorban háborús kiadásokat fedezzenek. Ehhez az udvar, mivel

617 MNL OL E 15 - 1559. sine mense et die - No. 2., 1656 november 16. - No. 4. MNL OL E 21 - b - 1602. február 21. - 581 - 43.

618 *Paulinyi Oszkár*: Nemesfém-monopólium és technológia: a nemesfémek bányászatának és finomításának királyi monopóliuma és a kamarai finomítóművek technológiája Magyarországon és Erdélyben, 1325–1700. In: A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei. Bp. 1977. 255–256. A szerző szerint a pénzverési nyereség helyett kivett adót taxatívetezték ki a bányavárosokra.

619 MNL OL E 21 - b - 1590. május 10. - 571 - 97.

620 MNL OL E 15 - 1591. december - No. 31. Pozsony város panaszait előadó kamarai jelentés fogalmazványa. MNL OL E 15 - 1653. március 21. - No. 5. Kamarai felterjesztés, amely tájékoztatta az udvart a *taxa* rendkívüli kivetésének eseteiről.

a rendek minden országgyűlés alkalmával erre külön kérték, rendszerint hozzá is járult.⁶²¹ A 17. században aztán kialakult az a gyakorlat, hogy a városi *taxa*-t elsősorban honvédelmi célokra foglalták le. Ilyen indokkal szólították fel a késlekedő városokat is a befizetések teljesítésére.⁶²² Egyéb kincstári kiadásokra csak a *taxa* kisebb része maradhathott.

A *taxa* katonai célra való felhasználásának egyik módja volt az, hogy a városok *taxa* fizetése helyett katonaságot állítottak ki. A felvidéki hét bányaváros *taxa* helyett 200 gyalogost tartott az 1590-es években.⁶²³ A *taxa* mérséklését lehetett kérni a város falainak megerősítése, katonaságnak adott szolgáltatások (szállítás, kvártély) miatt. Az ilyen városi kiadásokat rendszerint beszámították egy-egy város *taxa*-jába.⁶²⁴

A királyi udvar nem egyszer kölcsönt kért a városoktól a *taxa* terhére. Történhetett ez előleg formájában is, vagy úgy, hogy a kölcsönt adó városok a legközelebbi alkalommal kevesebb *taxa*-t fizettek.⁶²⁵ A *taxa* fejében ételmezt, bort is adhattak a városok.⁶²⁶

A *taxa* a városok súlyos adója volt, olyan súlyos, mint a jobbágyok számára a *dica*. A legnagyobb összegeket a legfejlettebb szabad királyi városokra, mégpedig Pozsonyra, Sopronra, Nagyszombatra, Kassára vetették ki. Ezek a kivetések már a 16. században is erősen megerősítették a városokat, nagymértékben megnövekedtek a 17. század második felében. A 21 városra kivetett *taxa* 1563–1564-ben 35900, illetve más adatok szerint 38.000 forintot tett ki.⁶²⁷ A Szepesi Kamara területén fekvő 6 várostól 1588-ban 16.000 forint *taxa* fizetését igényelték.⁶²⁸

A városi *taxa* az 1620-as évektől kezdve növekedni kezdett. Míg például a Magyar Kamara alá tartozó városokra 1610-ben 23.200 forint *taxa*-t vetettek ki, ez a kivetés 1622–1623-ban 73200, 1630-ben 39.200 forintot tett ki a kamarai elszámolások szerint.⁶²⁹ A 17. század második felében azután ennél is nagyobb emelkedés következett be, amelyet csak részben idézett elő a szabad királyi városok számának növekedése. Az 1655. esztendőben például az országban található 29 városra 139.300, 1663-ban 30

621 MOE VIII. 130. 1593. évi országgyűlés, MOE VIII. 245. 1596. évi országgyűlés. MNL OL E 15 - 1597. március 7. - No. 3. Kamarai javaslat az országgyűlési előterjesztésekre. MNL OL E 21 - b - 1604. június 11. - 538 - 88. A városi *taxa*-ból Győr és Komárom német őrségének ételmezésére kellett bizonyos összeget fordítani.

622 MNL OL E 21 - b - 1628. január 4. - 594 - 1. A királyi rendelet leszögezi, hogy a városi *taxa* csak a végek céljára fordítható. Az egyéb kiutalásokat, amelyek addig rendellenesen történek, meg kell szüntetni. MNL OL A 10 - 1639 - No. 1. A Bécsi Udvari Kamara átírata a Magyar Kancelláriához, hogy szólítsa fel a városokat a végek részére szükséges *taxa* mielőbbi beszolgáltatására.

623 MNL OL E 21 - b - 1593. május 27. - 574 - 107., MNL OL E 21 - a - 1596. április 20., augusztus 1., MNL OL E 21 - b - 1599. május 14. - 579 - 56.

624 MNL OL E 21 - a - 1549. március 3., MNL OL E 21 - b - 1556. szeptember 6. - 540 - 112., 1557. szeptember 19. - 540 - 176., 1560. március 17. - 541 - 145. Emlékirat a harmincadok állapotáról i. m. 587.

625 MNL OL E 15 - 1570. február 17. MNL OL E 21 - b - 1588. január 20. - 569 - 7., 1593. május 27. - 574 - 107.

626 MNL OL E 15 - 1613. március 21. Sopron borszállítása a hátralékos *taxa* ellenében. vö. *Felhő I.*: A városok és a Kamara i. m. 215–216.

627 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei i. m. 120–121. MNL OL E 15 - 1563. sine mense et die.

628 Révay Ferenc jelentése a magyarországi végvárak állapotáról 1588-ban. Közli: -I. -R. In: *Történelmi Tár* 1894. 29.

629 MNL OL E 105 - 5 - 336–339., 5 - 10., 6 - 297–304.

városra 182.000 forint *taxa*-t róttak ki.⁶³⁰ A kivetés többnyire a legközelebbi országgyűlésig, rendszerint két (esetleg több) esztendőre szólt. Az 1655. és 1663. évi *taxa* így jóval többre rúgott, mint az 1670 előtti évtizedekben a szintén két évre az egész országra megszavazott körülbelül 60.000–80.000 forintos összegű megyei *dica* (6.000–7.000 portánként két évre 10 forint *dica*-t és 1 forint koronaórzési pénz számvitva).⁶³¹

A városok a nagy összegű *taxa*-t részben saját városi gazdálkodásuk bevételeiből, részben a lakosságra kivetett városi adókból kellett, hogy fizessék. Több szabad királyi városnak, mint említettük, a város határain kívül is voltak birtokai. A városi kiváltságok kétségtelenül nagy jövedelmet biztosítottak a városoknak. E nagy előnyök és kiváltságok ellenszolgáltatásul a királyi hatalom mindig pénzügyi szolgáltatásokat várt a városoktól. Az előbb említett *taxa*-k azonban rendszerint túlhaladták a városok teherbíró képességét. Egy-egy országgyűlés után egyre sűrűbbek lettek a kivetett *taxa* elviselhetetlenségét hangoztató városi panaszok.

A Magyar Kamara, tudatában lévén a *taxa*-összegek nagyságának, gyakran kedvező javaslattal terjesztette a bécsi Magyar Kancelláriához a *taxa* elengedésére, legtöbbször csak csökkentésére irányuló városi kérelmeket. A kérelmek indokai igen változatosak voltak. Elemi csapások, királyhű magatartás politikailag zavaros időkben, templom, kórház építése, a városháza javítása, háborús pusztítások, a katonaság kártevői a gyakori indokok, amelyek segítségével a *taxa* csökkentését el lehetett érni. Nem egyszer a hátralékos *taxa* egy részének gyors befizetése is csökkentést eredményezett. Sopron 1647. évi 6.200 forint hátralékát például a királyi udvar elengedhetőnek vélte, ha a város helyette ágyúöntésre 3.000 forintot azonnal befizet.⁶³² A *taxa* elleni panaszok gyakran az országgyűlés elé is kerültek. A rendek például 1596-ban arra kérték a királyt, hogy a városokra ne rójon elviselhetetlen terheket, és kiváltságait őrizze meg.⁶³³ A városok többször azért is panaszkodtak, hogy rájuk a *taxa*-t egy összegben vetették ki, míg a megyéknek az adót két részletben, két év alatt kellett befizetniük.⁶³⁴ Azt is sérelmezték, hogy a kivetett *taxa* a korábbihoz képest indokolatlanul megnövekedett. Az udvar ugyanis, ha több éven át nem hívtak össze országgyűlést, a *taxa* összegét magasabbra szabta. Háborús időkben nehéz volt *taxa*-elengedést elérni.⁶³⁵

A *taxa* mellett a szabad királyi városok és néhány kiváltságos kincstári mezőváros kisebb összegű, de rendszeres adója volt a városi census (*census regius ordinarius*). Ezt a városok az uralkodónak, mint a városok földesurának évente voltak kötelesek fizetni. Az összeget az uralkodó, illetve pénzügyi hatósága, a Magyar Kamara állapította meg, így a városi census tisztán felségjogú jövedelemnek minősült, amelynek kivetésében a rendi országgyűlés nem avatkozott bele.

A census évente csak néhány száz forintnyi megterhelést jelentett egy-egy város számára. A 16. században például Pozsony és Sopron 400-400, Nagyszombat 200, Sza-

630 MNL OL E 21 - a - 1655. augusztus 28. MNL OL E 21 - b - 1655. szeptember 12. - 604 - 41., 1663. február 4. - 605 - 20.

631 vö. az 599. sz. jegyzethez tartozó szövegrész.

632 MNL OL E 21 - b - 1649. december 27. - 603 - 53.

633 MOE VIII. 245. 1595. évi országgyűlés.

634 MNL OL E 15 - 1630. január 17. - No. 54. A Kamara itt javasolja, hogy a városok is két részletben fizessék a *taxa*-t.

635 MNL OL E 21 - b - 1626. július 7. - 593 - 38., 1650. szeptember 20. - 603 - 96.

kolca 100, a hét bányaváros együtt 1000, Kassa 400, Bártfa 300, Lőcse 300, Kisszeben 30 forint cenzust volt köteles a Kamarának évente befizetni.⁶³⁶ Az egyes városokra kivetett összegek általában nem változtak. A census együttes összegét a 17. század végére csak a városok számának növekedése emelte meg.

A városok a cenzust nem fizették rendszeresen, általában hátralékban maradtak vele. Ezt a hagyományt szintén az 1526 előtti korszaktól örökölték. Az 1535. évi 34. törvénycikkely szerint például a városok II. Lajos óra nem adtak a királynak cenzust. Csökkentette a census bevételét, hogy az uralkodók a városok egy részét – kölcsönök vagy egyéb szolgáltatások ellenében – a census beszedésére alól bizonyos időre felmentették. Ilyen mentessége volt például a 16. században Pozsonynak és Szokolcának.⁶³⁷ A mentességüket hangoztató városokat többször az erre vonatkozó királyi kiváltságlevelek felmutatására is kötelezték.⁶³⁸

A 17. század második felében – az 1679. évi kamarai vélemény szerint – szinte megfeledkeztek erről a városi adóról. Ennek oka az lehetett, hogy a városok *taxa*-val túlságosan meg voltak terhelve, így a súlyos ezrek mellett nem számított a census néhány száz forintja. A Magyar Kamara 1679-ben, mivel akkor már Magyarországon rég nem volt országgyűlés, s így városi *taxa*-t nem lehetett kivetni, javaslatot tett az „elfeledett” census felújítására. A javaslat szerint Pozsony 300, Sopron 500, Nagyszombat 400, Szokolca 200, Kőszeg 100, Kismarton 100, Trencsén 50, Modor 150, Bazin 150, Szentgyörgy 50, Breznóbánya 50, a hét bányaváros 600, Zólyom 50, Korpona 50 forint évi cenzust kellett, hogy fizessen.⁶³⁹ Ezek az összegek valóban nem voltak nagyok. Arról azonban nem lehet beszélni, hogy 1671–1680-ig a városok – nem lévén országgyűlés és így *taxa* sem – mentesek lettek volna az adózás alól. Az 1670 után bevezetett új adórendszer a városokat új, súlyos adóval, az *accisa*-val terhelte meg. Ezen kívül a császári katonaság ellátása céljából a városoknak különféle szolgáltatásokat kellett teljesíteni.

A városi *taxa* és a városi census mint felségjövedelem az adózás területén az uralkodói pozíciókat erősítette, ilyen értelemben Magyarországon már 1670 előtt határozott volt a központi hatalom adópolitikája. A súlyos városi *taxa* már 1670 előtt közreműködött egyes városok eladósodásában. Az 1670 utáni évtizedekben a városok adóterhei tetemes mértékben tovább növekedtek, és hozzájárultak majd a városok házi gazdálkodásának a súlyos válsághoz.

7. A repartitio és az accisa

Magyarország adózási rendszerében 1670 után, az Ampringen-féle Gubernium korszakában lényeges fordulat következett be. Az abszolutisztikus kormányzati kísérlet megváltoztatta az adókiivetés addigi módját, tetemesen felemelte az adó összegét, és az

636 Acsády I.: Magyarország pénzügyei i. m. 117–118.

637 MNL OL E 15 - 1569. május 18., október 13.

638 MNL OL E 15 - 1565. február 21. Kőrmöcbánya mentességére. MNL OL E 15 - 1659. június 16. - No. 3. Kamarai javaslat az országgyűlésre készülő királyi javaslatához a census alóli mentességek szabályozására.

639 MNL OL E 15 - 1679. május 30. - Aul.cam. No. A 1.

adót állandó, évenként kivethető közteherré minősítette. Más lett az adó neve is, *subsídium, dica* helyett a *repartitio*, illetve porció (*portio*) elnevezést kapta.

Történetírásunkban ismereteseek azok a politikai fejlemények, amelyek 1670 után az új államigazgatási rendszer bevezetését idézték elő. A Wesselényi-féle mozgalom elfojtása után a bécsi udvar nemcsak az ország katonai megszállását valósította meg, hanem megkísérelte a magyar rendiség politikai hatalmának a visszaszorítását és Magyarország államigazgatási rendszerének abszolutisztikus jellegű átalakítását.

Az adópolitika megváltozásában a kiindulópontot az országot megszálló császári katonaság eltartása jelentette. A mintegy 20.000 főnyi katonaság eltartása körülbelül évi 870.000 forintot igényelt, s ezt a bécsi udvar szerint a lakosságnak kellett vállalnia. Az adó elvállalása érdekében 1670 decemberében harminhárom főurat hívtak meg Pozsonyba, hogy ezekkel elfogadtatván a kívánt összeget, a megyékkel könnyebben lehessen majd boldogulni. A pozsonyi mágnásgyűlés azonban csak ígéretet, de semmit nem tett a kívánt összegek előteremtése dolgába. I. Lipót császár ezért 1671. március 21-i pátensével egyszerűen elrendelte, hogy a 870 ezer forintot a megyékre és a városokra vessék ki, a katonaságot maguk a megyék és a városok tartsák el.⁶⁴⁰ Ezzel szakított az adókiivetés addigi módjával, mely szerint a katonaság eltartására szolgáló adót csak az országgyűlés szavazhatta meg.

Súlyosabb helyzetet idézett elő az, hogy az évi 870 ezer forint az adóösszeg addig példátlan felemelését jelentette. A 16. század első felében – mint már a városi *taxa* ismertetésénél említettük – a királyi Magyarországon általában 30–40 ezer forint *dica*-t lehetett kivetni, azt is csak az országgyűlések által megállapított esztendőkre. Ehhez járult az 1670 előtti évtizedekben már igen magas városi *taxa*, amely évi 60–80 ezer forintra is rúghatott, de szintén csak az országgyűlésen megszavazott esztendőkre vonatkozóan. A városi *taxa*-val együtt körülbelül évi 90–120 ezer forintos kivetéssel szemben az esztendőnként igényelt 870 ezer olyan irreális összeget jelentett, mely felülmúlta az örökös tartományoknak 1670-ig a magyarországinál valóban nagyobb megterhelését is.

A bécsi udvar az adórendeletet követő egyre nagyobb elkeseredés és tiltakozás hatására egyhamar belátta, hogy a tervezett adó kifizetése a lehetetlen dolgok közé tartozik. Ezért 1671. június 6-án felére, azaz 436 ezer forintra csökkentette az eredeti összeget. Az egy adóportára eső terhet 40 forintban állapították meg. Ennek felét a jobbágnak, felét a földesúrnak kellett fizetnie. A körülbelül 7.200 porta után behajtható összeg így is csak körülbelül 288 ezer forintot hozott volna. Ezért a fennmaradó, körülbelül 149.000 forintot kitevő összeg előteremtése végett *accisa* néven fogyasztási adót vetettek ki, (erre portánként 20 forintot irányoztak elő), a piaci forgalomba kerülő húsrá, szeszesitalokra, esetleg gabonára. A királyi rendelet azt is közölte, hogy a jobbágyok a földesurak elleni jogos panaszaikkal orvoslás végett az uralkodóhoz fordulhatnak.⁶⁴¹

640 *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. 1-2. Bp. 1876. 2. 243., 246–247. *Benczédi László*: A Habsburg-abszolutizmus indítékai és megvalósulása az 1670-es évek Magyarországon. In: *Történelmi Szemle* 21. (1978) 537–538., 541.

641 vö. a 631. sz. jegyzethez tartozó szövegrészt. *Benczédi L.*: A Habsburg-abszolutizmus i. m. 542.

Két új jelentős mozzanat figyelhető meg az előbbi intézkedésekben. Az egyik a nemesség rendelet útján való megadóztatása, tehát kísérlet a nemesi adómentesség megtörésére. Az adóigazgatás addigi gyakorlata szerint a nemes adót csak akkor fizetett, ha a rendek egyes országgyűléseken önmagukat adóztatták meg. Ez 1670 előtt néha valójában megtörtént. Nemesre adót kivetni rendelet útján, hozzá még azzal a fenyegetéssel, hogy a fizetést megtagadók elvesztik nemességüket,⁶⁴² az egyik legfontosabb nemesi kiváltságjog sérelmét jelentette. Ez az akkori viszonyok között is a nemesség olyan ellenállását váltotta ki, hogy az udvar 1672 után már nem is erőltette a nemesi adóztatást.⁶⁴³ A jobbágyvédelem szándékát sem lehetett komolyan venni, hiszen az ellentétben állott a súlyos adóztatással, s az új kormányzatnak módja, ereje sem volt jobbágyvédő intézkedések megtételére.

Az *accisa* elnevezésű adóval eddig szokatlan adónem jelent meg a magyarországi pénzügyigazgatásban. A fogyasztási adók bizonyos fajtáit (például söradó) addig a szabad királyi városok vetették ki saját városuk lakosságára, állami teher formájában ez az adófajta nem honosodott meg. Az 1671–1672. évi adórendeletek is elsősorban a szabad királyi városok és a kiváltságolt mezővárosok lakosságától igényelték ezt az új adót. A városokban lakó nemesek, papok, katonák sem mentesültek alóla.⁶⁴⁴

A felére csökkentett *repartitio*-t sem lehetett behajtani, ezért a portánként kivetett összeget 1673. január 1-én 60 forintról 28 forintra mérsékeltek.⁶⁴⁵ Ez az adókivetés maradt 1678-ig, amikor az országra kivetett összeget a kuruc mozgalom hatására 170.000 forintra szállították le, ebbe bele kellett számítani az *accisa*-t is. Az adócsökkentést szabályozó 1678. június 9-i rendelet egyben általános amnesztiát is hirdetett a felkelés résztvevőinek, ha két hónap leforgása alatt visszatérnek a Habsburg uralkodó hűségére.⁶⁴⁶ A Gubernium korszakát jellemző sajátosságot vizsgálhatunk azzal, ha felvázoljuk az adó kivetésének és behajtásának 1670 után megváltozott módját. A *subsidium*-ot 1670 előtt az országgyűlések szavazták meg, s országgyűlési döntés alapján a Kamara vagy a rendi adószedők (kincstartók) hajtották be a megyéktől. Az adó, az adóképes porták számától függően, az egyes portákra kivetett tételekből kisebb-nagyobb végösszegben gyűlhetett össze. Az 1670 után alkalmazott eljárásnál a kiindulópont az az összeg volt, amelyet bizonyos létszámú katonaság ellátására (porcióira) először a katonai igazgatás igényelt. Ezt az összeget kísérelték meg azután adóporták szerint szétosztani.

Országgyűlést az adó megajánlására 1681-ig ugyan nem hívtak össze, mégsem állítható az, hogy az adó igénylésénél a nemességgel, főleg az aulikus főnemesség egyes tagjaival egyáltalában ne tárgyaltak volna. Az 1671. február 2-i királyi rendelet szerint 1670 decemberében az udvar által Pozsonyba hívott harminchárom főnemes, élükön Szelepcsényi György esztergomi primással, tett ígéretet arra, hogy a császári katonaság ellátásához szükséges adót vállalja. Ennek alapján királyi rendeletet menesztettek

642 MNL OL E 21 - b - 1672. január 2. - 606 - 48. A kivetett adóból portánként 5 forintot kellett volna a földesuraknak fizetniük.

643 *Benczédi L.*: A Habsburg-abszolútizmus i. m. 543.

644 MNL OL E 21 - b - 1672. január 1. - 606 - 47., október 4. - 606 - 68. Az iratok között a Haditanács 1671. december 14-i, a Magyar Kancelláriához intézett átiratának a másolata.

645 *Szakály F.*: Magyar adóztatás i. m. i. m. 332.

646 MNL OL E 21 - b - 1678. június 9. - 607 - 55–57.

a megyékhez és a városokhoz, hogy adójánlásaikat ők is tegyék meg.⁶⁴⁷ Sem a főurak, sem a megyék nem siettek – mint már említettük is – az adóösszeg megajánlásával.

A továbbiakban az adó ügyében legfelsőbb szinten az az udvari konferencia döntött, amelyen a Haditanács, a Bécsi Udvari Kamara vezetője és néhány magyar püspök, főnemes vett részt. A konferencia döntése alapján a Haditanács a Bécsi Udvari Kamarához és a Magyar Kancelláriához átíratot intézett a kívánt adóról. A Magyar Kancellária ennek alapján királyi rendeleteket küldött a megyékhez és városokhoz. Ezeket a rendeletek a Magyar Kamara kapta meg kézbesítés végett. A Kamara a rendeletek másolatát saját adminisztrációja céljára szintén kézhez vette.⁶⁴⁸ Az adó közvetlen beszedése a lakosságtól a megyék és városok dolga volt.

A Magyar és a Szepesi Kamara feladata lett a megyéktől és a városoktól az adó, illetve, ha az adóból már helyben kifizetések történtek, a katonaság nyugtáinak begyűjtése. Az adót a megyei adószedőktől először a Kamara vidéki tisztviselői (rendszerint harmincadosok) vették át. Az *accisa* behajtására a városoknál a Kamara külön adószedőket alkalmazott. A vidéki kamarai tisztviselők küldték fel azután a begyűlt összeget a kamarai központhoz. A központban (Pozsonyban és Kassán) a *repartitio* és az *accisa* átvételére külön hadipénztárt (*cassa militaris*) és a számadások ellenőrzésére külön számvevőséget, úgynevezett német számvevőséget állítottak fel. Az adót az egyéb kamarai bevételektől elkülönítve kezelték,⁶⁴⁹ s csak a császári katonaság ellátására fordíthatták.

Az adóigazgatásban az 1673-ban létrehívott (1677-ben megszűnt) Gubernium is részt vett. Érdelemleges tevékenységet azonban sem az adóügyek terén, sem más vonatkozásban nem tudott kifejteni.⁶⁵⁰ A Kormányzóságnak a Magyar Kancellária és a törvényhatóságok között kellett volna közvetítő szerepet játszania. Hozzá intézték a megyék az adóbehajtás, a katonaság visszaélései elleni panaszokat. Ezek kivizsgálására azonban a Gubernium, nem lévén vidéki szervezete, nem vállalkozott. A Magyar Kamarának kellett az ilyen panaszok kivizsgálásával foglalkoznia.⁶⁵¹ A Gubernium nem tudta a Magyar Kamarát az adóügyek intézésétől mentesíteni, ezért az adóigazgatás minden gondja a Magyar és a Szepesi Kamarára hárult, s részben feléjük áramlott az a gyűlölet is, amelyet az önkényuralom, a kemény adóztatás váltott ki az ország nemes és nem nemes lakosságából. A Magyar Kamarát ebben a szerepében 1671-től új elnöke, Kollonich Lipót irányította. Az ő elnökségével kapcsolatos a Magyar Kamara ilyen népszerűtlen tevékenysége a Gubernium korszakában.

A guberniumi korszak bukásával megszűnt az 1670 utáni adózási rendszer is. Az 1681. évi országgyűlés nemcsak a Gubernium felosztatását mondta ki, hanem az 1681. évi 12. törvénycikkely alapján a *repartitio*-val és *accisa*-val együtt törölt minden

647 Pauler Gy.: Wesselényi Ferenc i. m. 241–243. MNL OL E 21 - b - 1671. február 2. - 606 - 22.

648 MNL OL E 21 - b - 1672. január 1. - 606 - 47. MNL OL E 15 - 1672. január 4. - No. 10.

649 MNL OL E 15 - 1672. január 4. - No. 10., 1672. július 28. - No. 16., 1672. október 18. - No. 15. MNL OL E 21 - a - 1673. május 2., 26., június 20. A német számvevőségre, MNL OL E 15 - 1673. május 23. - No. 6. A számvevőség iratai az MNL OL E 103 Expedít-Buch der Königl(ichen) Hung(arischen) Cammer deutschen Buchhalterey nevű iratállagban találhatóak.

650 Benzcedi L.: A Habsburg-abszolútizmus i. m. 545–546.

651 MNL OL E 15 - 1677. március 20. - No. 40. Átirat a Guberniumhoz a Nyitra és Szepes megye panaszai ügyében folytatott vizsgálatról.

olyan terhet, amelyet a törvények ellenére az elmúlt tíz évben vezettek be. A katonaság eltartására a rendek adó helyett két évre minden adóporta után hat nagyszombati mérő, illetve a Szepesi Kamara területén két kassai köből búzát ajánlottak meg, kimondván azt is, hogy a hátralékokat nem katonai karhatalommal, hanem a nádor, illetve az országos főkapitány közreműködésével lehet csak behajtani (1681. évi 17. törvénycikkely). Ezzel tulajdonképp visszatértek az adómegszavazás 1670 előtti rendszeréhez, amikor az országgyűlések adták meg az adót meghatározott időszakra.

A valóságban az adóigazgatás régi rendszere s abban a rendek hatalmi fölénye 1680 után már nem maradt meg. Az országban állomásozó császári katonaság ellátása céljából ezután rendszeresen, évente kellett adót fizetni. Az uralkodó, mivel 1687 után hosszú ideig nem hívott össze országgyűlést, főnemesekkel, a nádorral, majd a nádori konkurzussal hagyatta jóvá az adótervet, s a megyékkel, városokkal kancelláriai rendeletek közölték a kivetett összeget.

Az adóbehajtásból a Magyar Kamara lassanként kimaradt, az adót vagy annak terhére az ellátást szolgáló katonai porciókat maga a császári katonaság hajtotta be erőszakosan, minden ellenőrzés nélkül. Így az 1670 után elburjázott katonai visszaélések, erőszakoskodások, amelyek ellen az 1681. évi országgyűlés több törvénycikkben olyan élesen tiltakozott,⁶⁵² 1680 után tovább folytatódtak és erősödtek. A katonaság nemegyszer a kivetett adó többszörösét is behajtotta, az adón kívül önkényesen egyéb szolgáltatásokat is kicsikart a lakosságtól. Mindezek a visszaélések, erőszakoskodások – amint ismeretes – döntő szerepet játszottak a kuruc mozgalmak, felkelések kialakulásában.

Az adóviszonyok áttekintéséből jól látható, hogy a 16. és 17. század a vegyes rendi-királyi adóigazgatás kora volt a királyi Magyarországon. A nemesi rendeknek nagy politikai befolyást biztosított az, hogy 1670-ig ők gyakorolták az országgyűléseken az adókiivetés jogát. A *subsidium*-ot vagy más néven *dica*-t, amely országos s nem felségjövedelemnek minősült, csak a rendek által megszavazott összegben és időtartamra lehetett kivetni. Az uralkodó és a Kamarák jogköréből csupán arra tellett, hogy ragaszkodhattak a portánként bizonyos összegű adó megadásához. A Kamarák az adót is csak akkor vehették át, ha erre az országgyűlés felhatalmazta őket.

E vegyes adóigazgatásban állandóan megfigyelhető a királyi hatalom és a rendiség politikai küzdelme. Ebben az uralkodó természetesen igyekezett jogkörét kiszélesíteni. Jól látható ez a felségjövedelemnek minősülő és az adó ötödrészt kitevő kamarahaszna országgyűlés nélküli igényléséből. A bécsi kormányzat egyik fő törekvése az volt, hogy az adóösszeírásokat tökéletesítse, s az adó összegét ezáltal emelje. A rendek a háborús pusztításokra hivatkozva általában szembehelyezkedtek ezzel a törekvással. A Magyar Kamara egyeztető szerepet játszott e párharcban, javaslatokat adott az adózás kiterjesztésére, de arra is figyelmeztetett, hogy a nép nyomora gátat szab a nagyobb megterhelésnek.

A bécsi kormányzat adópolitikájának mindenestre sikerült azt elérni, hogy az adózó portát az országgyűlések a 17. században a valóságos helyzetet megközelítően szabályozzák és a portánkénti adóösszeget is felemeljék. A magyar nemesség azonban többnyire gátolta az adóösszeírások pontos elkészítését, s a háborús pusztításokra, kü-

652 *Corpus juris* 1681. évi 8., 18., 19., 20., 22. törvénycikkely.

lönféle mentességekre hivatkozva a lakosság egy részét kivonta az állami adózás alól. Ezért, és a háborús pusztítások miatt is, a *dica* a 17. században inkább csökkent, mint nőtt, s csak a pótlékokkal érte el a 16. századi mértéket.

Az uralkodó széles jogkörrel rendelkezett a városok adóztatásánál. A városi census vitathatatlanul felségjövedelemnek minősült, a városi *taxa*-nál is az okozott nehézséget, hogy csak az országgyűlések alkalmával lehetett kivetni, akkor azonban meglehetősen nagy összegben. Amint láttuk, a bécsi kormányzat erősen támaszkodott a városi adózásra.

A bécsi udvar 1670 után az abszolutizmusra jellemző adórendszert igyekezett bevezetni Magyarországon. Az adót rendeletekkel vetette ki, és az adó összegét hatalmas mértékben felemelte. Az adóigazgatásban a Kamarák játszották a központi szerepet, s ez növelte a tevékenységükkel kapcsolatos nagy ellenszenvet. A guberniumi korszak nem vette figyelembe a lakosság reális adózóképességét, s azt sem, hogy az ország gazdasági helyzete abban az időben nem volt alkalmas a fejedelmi abszolutizmus adórendszerének meghonosítására. Az 1670-ben bevezetett adóigazgatás ugyan 1680-ban megszűnt, de a császári katonaság állandó jelenléte nem törvényes keretek között továbbra is kikényszerítette a rendszeres porciót és a lakosságra nehezedő egyéb szolgáltatásokat.

IX. A MAGYAR KAMARA BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI

A kutatások mai állapota szerint a bevételekről és kiadásokról csak vázlatos, félig-meddig becsléseken és nem mindig konkrét számadásokon alapuló képet lehet rajzolni. A 16. és 17. századi számadási rendszer szerint készültek ugyan a Kamaránál az egész gazdálkodási tevékenységet felölelő, könnyen áttekinthető központi számadások, amelyek a különféle gazdasági ágak részszámadásain nyugszanak. A központi pénztári és vidéki pénztári számadások adatait azonban nem lehet egységes szempontok szerint feldolgozni. A központi pénztári számadások például csak pénzbeli bevételeket és kiadásokat tüntetnek fel, s nem térnek ki a természetben történt bevételekre és kiadásokra, a kamarai terménygazdálkodásra. A központi pénztári számadások igen sokszor nincsenek összhangban az egyes gazdálkodási ágaknál készült, a pénzgazdálkodást és terménygazdálkodást tükröző vidéki pénztári számadásokkal. A központi és vidéki számadások, kimutatások hosszadalmas és fárasztó feldolgozására van még szükség, hogy a bevételekről és kiadásokról jelenleg rajzolható összegzéseket pontosabbá lehessen tenni. Számos olyan feldolgozásra, mint amilyen a Magyar Kamara 1549., 1555–1562. évi központi pénzbeli bevételeiről a közelmúltban készült.⁶⁵³ A feldolgo-

653 *Ember Győző*: A magyar királyi kamara pénzbeli bevételei és kiadásai 1555–1562. In: Századok 116. (1982) 510–530., 537.

zást azonban nemcsak a pénzbeli, hanem a természetben történt bevételekre és kiadásokra is ki kell terjeszteni. Ez a munka e monográfia keretén belül nem végezhető el.

A kamarai jövedelmek ismertetésénél arra is rá kell mutatni, hogy a Magyar Kamara tevékenységének nem mindegyik ága hozott a Kamarának bevételeket. Ennek alapvető oka az volt, hogy fontos, főleg jövedelmeket biztosító funkciókat a Bécsi Udvari, illetve az Alsó-ausztriai Kamara vett át a Magyar Kamarától. Ha végigtekintünk a legfontosabb kamarai feladatkörökön, látni fogjuk, hogy nem mindegyiknél fejtett ki a Magyar Kamara pénztári tevékenységet. A birtokügyek közül például a háramlás és birtokelkobzás, birtokadományozás a Magyar Kamarának, bár ezekkel az ügyekkel sokat foglalkozott, nem hozott jövedelmet, mert erre a Bécsi Udvari Kamara tette rá a kezét. Az Alsó-ausztriai Kamara kezelte 1630-ig a magyaróvári, szlavóniai és pozsonyi harmincadsoportok jövedelmeit. A kincstári bányászat és a sómonopólium ügyei az innen eredő bevételekkel együtt szintén az Alsó-ausztriai Kamarához tartoztak. A Magyar Kamara nagyobb bevételeket jóformán csak a megyei és városi adókból, a megmaradt harmincadból tudott biztosítani magának. Kisebb, nem rendszeres jövedelmei voltak például a kamarai- és a várbirtokokból, az üresedésben lévő egyházi birtokokból, az egyházi tized bérletéből, hogy csak a fontosabbakat említsük. Ebből eredt az, hogy a Magyar Kamara pénztára nem dicsekedhetett túl nagy bevételekkel. Ez jól látható az alábbi kimutatásból, amely a rendelkezésre álló adatok alapján néhány esztendő bevételét tünteti fel.

A Magyar Kamara bevételei (kamarai forintban)⁶⁵⁴

Év	Kamarai forint
1549	191 093
1555	132 668
1556	103 475
1557	98 111
1558	102 369
1559	120 424
1560	99 470
1561	55 398
1562	50 297
1577	117 369
1578	145 696
1579	97 624
1580	146 146
1581	102 278
1582	147 584
1583	115 557
1584	116 054
1585	110 673

⁶⁵⁴ Az 1549–1562-ig terjedő korszakra *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 520. 1577–1585-ig MNL OL E 105 - 3 - 185. 1587-re: MNL OL E 105 - 1 - 235. 1591–1592-re: MNL OL E 105 - 3 - 204–205. 1610–1613-ra: MNL OL E 105 - 4 - 426–429. 1623–1631-ra: *Takáts Sándor*: A magyar kamara állapota 1627–1628-ban. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 10. (1903) 2–4. 1660–1675-re MNL OL E 106 megfelelő kötetei.

Év	Kamarai forint
1587	182 828
1591	127 679
1592	107 955
1610	71 352
1611	64 336
1612	61 731
1613	47 656
1623–1627. évi átlagban	95 587
1631	54 585
1660	167 820
1662	104 430
1666	69 646
1669	91 594
1675	148 678

A bevételek tehát a 16. és a 17. században is egyöntetűen csekélyek. A hullámvázis részben abból származott, hogy a Kamara nem minden esztendőben rendelkezett az adójövedelmekkel. Ebből következtethető az, hogy az adóval együtt bizonyos években százezer forint fölé emelkedett, az adó nélkül százezer forint alá esett a Magyar Kamara bevétele. A bevételek nagyjából hasonló mértéket mutatnak a 16. században és a 17. század második felében. Visszaestek ezzel szemben a 17. század első felében, amikor mind az adó-, mind a harmincadbevételnél erős csökkenés tapasztalható. A Magyar Kamara pénztári számadásainak lehangoló adataival kapcsolatosan vigasztal annyit lehet mondani, hogy a különféle gazdasági ágakra vonatkozó más adatok szerint a Magyar Kamara bevételei az általa kezelt gazdasági ágak esetében is nagyobbak voltak annál, mint amennyit a központi pénztári számadáskönyvek tüntetnek fel. Ez a sajátosság könnyen kimutatható, ha az egyes bevételi ágakból származó jövedelmeket nemcsak a központi pénztári számadáskönyvek adatai alapján vizsgáljuk meg.

A harmincadbevételek esetében, legalábbis 1630-ig, a pénztári számadáskönyvek a valóságot megközelítő adatokat tartalmaznak. A Magyar Kamara, amint említettük, 1630-ig csak a nagyszombati és a trencsényi harmincadcsoport bevételeit kezelte, 1630 után azonban, a Szepesi Kamara alá tartozó harmincadhelyek kivételével, az összes királyi magyarországi harmincadok alája tartoztak. Először az 1630-ig tartó korszak harmincadbevételeiről adunk tájékoztatást.

A harmincadjövedelmek 1630-ig (az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó harmincadok visszacsatolásának idejéig) általában a Magyar Kamara pénztári bevételeinek több mint a felét tették ki, tehát a nagyszombati és trencsényi csoport vámhelyei elég szépen jövedelmeztek. Az 1549–1562-ig terjedő időszakban például ez a harmincadbevétel az összes pénztári bevételek 61,41%-a volt.⁶⁵⁵ Hasonló eredményeket mutatnak más évek is, 1576-ben körülbelül 100.000, 1587-ben 138735, 1589-ben 120000, 1592-ben 90.678, a háborús 1595. évben már csak körülbelül 45.000 forintra rúgtak a harmincadbevételek.⁶⁵⁶ A 17. század első felében a harmincadjövedelmek is erősen csökkentek, a bevétel

655 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 521.

656 MNL OL E 105 - 1 - 2., 235., 3 - 205. MNL OL E 21 - b - 1595. augusztus 8. - 575 - 113.

a harmincadból például 1611-ben 35.277, 1612-ben 36.694, 1630-as években körülbelül évi 30–40.000 forint volt.⁶⁵⁷

A magyarországi harmincadjövedelmekhez tartoztak a Magyar Kamara alá helyezett harmincadcsoportokon kívül az Alsó-ausztriai és a Szepesi Kamarához csatolt harmincadok bevételei is. Az Alsó-ausztriai Kamara alá rendelt magyaróvári, pozsonyi és nedelicei csoportok jövedelmei a 16. század második felében vetekedtek a Magyar Kamarához utalt harmincadok jövedelmeivel. Ezen bevételei 1576-ban az évi 100.000 forintot is túlhaladták. A nyugati határrészen 1576-ban körülbelül 215.000 forint volt a harmincadbevétel, ebből 45% esett a Magyar Kamarára, 41% a magyaróvári, 9% a pozsonyi és körülbelül 5% a nedelicei (szlavóniai) harmincadcsoportokra, tehát körülbelül 55% az Alsó-ausztriai Kamarára.⁶⁵⁸ A nyugati határvonal harmincadjövedelmei az 1580-as években elérték az évi 250–260.000 forintot is. A vámjövedelmek a 17. század első felében a magyaróvári és pozsonyi főharmincadnál is csökkentek, a magyaróvári legfeljebb 50–60.000 forintot hozott (kivéve 1625. évi 110.000 forintos bevételt).⁶⁵⁹ A harmincadbevételt a nyugati határrészen a marhakereskedelem intenzitása határozta meg.

A nyugati határrész összes harmincadjainak a Magyar Kamarához való csatolásával, tehát 1630 után erősen növekedni kellett volna a Magyar Kamara harmincadbevételeinek. Ez azonban, amint a pénztári számadások alábbi adatai tanúsítják, nem következett be. A kimutatások az egyes években a következő harmincadbevételről adnak számot.⁶⁶⁰

Év	Forint
1633	73 125
1637	54 502
1638	55 898
1648	88 064
1653	81 292
1660	59 110
1662	69 080
1666	68 457
1669	75 922

A harmincadjövedelmek csökkenése a nyugati határrészen az előbbi adatok szerint igen nagyméretű volt, szinte valószínűtlenül nagyméretű. Kétkedés ébred bennük a kamarai számadások pontossága iránt. E kétely az 1630 utáni pénztári számadásokkal kapcsolatosan nem is alaptalan. Bizonyos adatok arról tanúskodnak, hogy a Magyar Kamara harmincadjövedelme a 17. század második felében jóval több volt, mint amennyit a pénztári számadáskönyvek feltüntettek. Takáts Sándor szerint a Magyar Kamara

657 MNL OL E 105 - 4 - 426–429. Az 1630–as évek: *Zimányi Vera*: Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976. 72.

658 *Harald Prickler*: Das Volumen des westlichen ungarischen Aussenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700. Graz. 1971. 135.

659 *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 71–72.

660 Az 1633–1653-ig terjedő időre *Zimányi V.*: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 76. Az 1660–1669-ig terjedő időszakra MNL OL E 106 kötetei a megfelelő évekből.

1660–1670-ig, tehát tíz évre, 1.305.190 forintnyi harmincadbevételt mutatott ki. Ez évi átlagban körülbelül 130.000 forintot tesz ki, kétszeresét a központi számadáskönyvekben található összegnek. Ez a kamarai pénzbevételt évi 50–70.000 forinttal megnövelte volna. Ez a különbség azzal magyarázható, hogy a kamarai számadáskönyvek valószínűleg nem tüntették fel azokat az összegeket, amelyeket a magyaróvári főharmincad bevételeiből 1630 után is a bécsi udvartartás részére kellett átadni. Arra vonatkozólag, hogy a bécsi udvartartás továbbra is igényelte a magyaróvári harmincadbevételeket, számos levéltári adat található.

A nyugati határrész harmincadjövödelmeinek csökkenése a 17. században így is tetemes mértékű, hiszen az 1580-as években e jövedelmek az évi 260.000 forintot is elérték, míg a 17. század második felében, ha elfogadjuk Takáts Sándor adatait, legfeljebb az évi 130.000, ha nem fogadjuk el, akkor csak évi 60–80.000 forintot. A csökkenés oka a kereskedelem, főleg az örökös tartományok felé irányuló marhakereskedelem hanyatlása volt. A kereskedelmi forgalom csökkenését nemcsak a háborús pusztítások, a nép elszegényedése idézte elő. Az újabb gazdaságtörténeti kutatások szerint az európai gazdasági életnek a 17. század első felében kialakult válsága Ausztriában és Magyarországon is hozzájárult a gazdasági élet pangásához és a kereskedelmi forgalom visszaszorulásához. Meg kell jegyeznünk, hogy a Szepesi Kamara harmincadjövödelmeinél nem érezhető ez az ingadozás. Itt a harmincadbevételek mind a 16., mind a 17. században egyenletesen az évi 25.000 és 50.000 forint között mozogtak. A Szepesi Kamara harmincadhelyein keresztül észak és északnyugat felé irányuló kereskedelem, úgy látszik, nem érezte a nyugat-európai gazdasági visszaesés hatását.⁶⁶¹ A harmincadbevételek áttekintéséből azt is meg lehet állapítani, hogy az összes magyarországi harmincadjövödelmek a Szepesi Kamara ilyen bevételeivel együtt a 16. század végén elérték az évi 300.000, a 17. század második felében azonban legfeljebb az évi 180.000 forintot.

A kamarai pénztári számadások a hadiadó (*dica, subsidium*) bevételeiről is tájékoztatót adnak. E pénztári számadások természetesen csak a Magyar Kamara alá tartozó terület (23 megye) adóbevételeit tartalmazzák. Az adójövödelemről a számadások már nem tudnak annyira a valóságot megközelítő képet adni, mint a harmincadbevételről. Ez abból ered, hogy a Kamara nem minden évben kezelte az adójövödelmeket. Voltak olyan esztendőök is, amikor a Kamara csak az adó bizonyos hányadát kapta meg. Az sem biztos, hogy azt az adót, amelyet a megyék nem a Kamarához, hanem közvetlenül egyes végvárokhoz fizettek be, a kamarai számadáskönyvek mindig feltüntették. Mindenesetre azoknak az éveknek az adatai, amikor a hadiadó teljesen a Kamarához folyt be, lehetőséget nyújtanak olyan évek adójövödelmének megbecslésére, amikor az adót vagy annak egy részét nem a Kamara kezelte.

Megbízható adatok állnak rendelkezésre az 1549. év és az 1555–1562-ig terjedő időszak adóbevételéről. 1549-ben még az egész királyi Magyarország adóbevétele 117.128 forintot tett ki. A Magyar Kamara 1555 után már csak az alája tartozó országrész adóját kapta meg, a felső-magyarországi adóbevételek a Kassai Kamarai Igazgatósághoz, illetve annak utódjához, a Szepesi Kamarához folytak be. A Magyar Kamara pénztárába befolyt adó forintokban az alábbi összegekre rúgott:

661 Zimányi V.: Magyarország az európai gazdaságban i. m. 74., 79–80.

Év	Kamarai forint
1555	34 755
1556	37 954
1557	35 647
1558	40 663
1559	15 837
1560	28 445
1561	1 834
1562	256

Az adóbevétel tehát azokban az években, amikor az országgyűlések adót szavaztak meg, 30–40 ezer forint között mozgott. (A kisebb tételek a hátralékokat tüntetik fel. Egy kivetés adóját rendszerint két részletben, két évben hajtották be, így két esztendő adója adja meg egy adókivetés eredményét.) Az 1555–1562-ig terjedő időszakban a kamarai bevételek 25,64%-a, tehát körülbelül egy negyede származott az adóból.⁶⁶²

A 16. század második felére vonatkozó egyéb adatok is az előbbihez hasonló eredményt mutatnak. Az adó összegére az adóporták számából is következtetni lehet.

A Magyar Kamarához például 1588-ban 12.729 egész porta és 7.596 hódoltsági félporta után 33.044 forint adó folyt be.⁶⁶³ Más adatok szerint ugyanennek a területnek az adója a városi *taxa*-val együtt 1588-ban körülbelül 50.000 forintot tett ki.⁶⁶⁴

Az adó összege az 1590-es években átmenetileg nőtt, 1598-ban például a hátralékokkal együtt 68.713 forintra.⁶⁶⁵ A Bocskai-szabadságharc utáni évtizedekben az adóporták számának állandó csökkenése miatt az adózási viszonyok igen kedvezőtlennek váltak. Így 1610–1612-ben 6435, 1613-ban 14.855 forint adó gyűlt össze.⁶⁶⁶ A kivetett adó összege a Magyar Kamara alá tartozó területen 1623–1624-ben (tehát két évre) csak 24.263 forintra rúgott, ebből 10.548 forinttal hátralékban maradtak.⁶⁶⁷

A 17. században a hadiadóval együtt szedték be a koronaörzési pénzt, bizonyos években a koronázási tiszteletdíjakat is. E pótdók a megyékre kivetett adót portánként egyharmadával, később egyötödével növelte meg. A koronaörzési pénzt és a koronázási ajándékot egyébként a megyék nem a kamarának adták át. A 17. század első felében a királyi Magyarország megyéire a pótdókkal együtt kivetett adó összege is csak bizonyos években (1610., 1613., 1628., 1629., 1635., 1636., 1647., 1648.) érte el az 50–60 ezer forintot. A porták számát tekintve ennek körülbelül kétharmada a Magyar Kamara, egyharmada a Szepesi Kamara alá tartozó országrészre esett. Így az adózás szempontjából legkedvezőbbnek ítélt években is legfeljebb 35–40 ezerre becsülhető a Magyar Kamara alá eső terület rész hadiadója a pótdókkal együtt.⁶⁶⁸

662 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 514–520.

663 MNL OL E 105 - 3 - 7–9.

664 ÖStA KA HKR Akten Exp. 1588. Dezember No. 108.

665 *Acsády Ignác*: A magyar adózás története 1598–1604-ben. Bp. 1906. 41–42. In: *Értekezések a történelmi tudományok köréből* 20.

666 MNL OL E 105 - 4 - 285–288., 426–429.

667 MNL OL E 105 - 5 - 320.

668 vö. *Baráth Tibor*: A magyar állam adóügye 1605–1648. Bp. 1929. 82., 88. Táblázatok a kivetett adóösszegekről és az adóporták számáról.

Említettük, hogy a szabad királyi városok és néhány kiváltságos királyi (kincstári) mezőváros hadiadó helyett *taxa*-t fizetett. Azt a hadiadóval együtt az országgyűlések alkalmával vetették ki a városokra. A városi *taxa*-ról a kamarai számadáskönyvek csak igen hézagos áttekintést nyújtanak. A befolyt adóösszegek ugyanis sokkal kisebbek, mint a kivetett összegek. A kivetésekről egyéb kimutatások és kamarai iratok (a *taxa*-t megszabó királyi rendeletek) elég részletes tájékoztatót adnak.

Az 1549. évi számadáskönyv még elég szép summát (7.800 forint) tüntet fel *taxa*-bevétel címen. Az 1555–1562-ig terjedő időszak számadásaiban ezzel szemben a városi *taxa*-ból származó bevétel sokkal kisebb, mint a hadiadó bevétel. Míg a hadiadóból ezekben az években 195.344 forint, a *taxa*-ból összesen csak 19.905 forint folyt be.⁶⁶⁹ A kivetés ennél jóval nagyobb lehetett, hiszen például csak 1563–1564-ben 38.000 forint *taxa*-t róttak ki a királyi Magyarország összes szabad királyi városaira.⁶⁷⁰

A városi *taxa*-t ismertető fejezetben említettük, hogy ennél az adónemnél gyakori volt az is, hogy a *taxa*-ba beleszámították a városok által tartott katonaság, a várfalak építésének, javításának költségét. A városok által nyújtott kölcsönök is csökkentették a *taxa* összegét. A *taxa*-t nem egy esetben nem pénzben, hanem természetben (például borszállítással) fizették. Részben ezzel magyarázható az, hogy a befolyt pénzbeli összegek sokkal kisebbek a kivetett összegeknél.

A hátralékok nagyságáról több kimutatás nyújt tájékoztatót. A Magyar Kamara alá tartozó városokra 1593-ban 17.400 forint *taxa*-t vetettek ki, ebből 1595-ig csak 7.275 forintot fizettek be.⁶⁷¹ Az 1601-ben kirótt 11.200 forintból elég szerencsésen körülbelül 10.000 forint folyt be a kamarai pénztárba (a bányavárosok *taxa* helyett 200 gyalogost tartottak).⁶⁷² Az adóhátralék 1613-ban (1590-ig visszamenőleg) már 24.977 forintra rúgott.⁶⁷³ Az említett városokat 1622–1623-ban 73.200 forint *taxa*-val, tehát nagy összeggel terhelték meg. Nem kell csodálkozni azon, hogy 1625-ben még 35.783 forinttal hátralékban maradtak.⁶⁷⁴ A beszedett *taxa* 1630-ban 24.922, a hátralék 14.177 forint volt.⁶⁷⁵ Nagy összegeket, 1655-ben 139.300, 1663-ban 182.000 forintot vetettek ki *taxa* címen a királyi Magyarország összes szabad királyi városára.⁶⁷⁶ A kamarai pénztári számadáskönyvek ezzel szemben *taxa*-bevételként (az egyéb jövedelmeknél) ennek csak töredékét tüntetik fel.

A városi *taxa*, mint már említettük, a 17. században jelentősen megnövekedett. A 17. század első harmadában elérte a hadiadó felét, kétharmadát. A következő évtizedekben már körülbelül a hadiadóval hasonló összegben vetették ki, sőt az 1650–1660-as években a városi *taxa* címen igényelt összeg nagyobb volt, mint a megyékre kirótt hadiadó.⁶⁷⁷ E túlzott kivetéseknek természetesen szintén szerepük volt abban, hogy folyamatosan nagy *taxa*-hátralékok keletkeztek.

669 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 514., 521.

670 *Acsády I.*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt 1526–1564. Bp. 1888. 120–121.

671 MNL OL E 105 - 3 - 326.

672 *Acsády I.*: A magyar adózás i. m. 79–80.

673 MNL OL E 105 - 4 - 1–2.

674 MNL OL E 105 - 5 - 10.

675 MNL OL E 105 - 6 - 297–304.

676 MNL OL E 21 - a - 1655. augusztus. 28. MNL OL E 21 - b - 1655. szeptember 12. - 604 - 41., 1663. február 4. - 605 - 20.

677 ua. levéltári források és *Baráth T.*: A magyar állam adóügye i.m. 88.

A városi census fizetésével a szabad királyi városok, amint ezt a városok által fizetett adófélék ismertetésénél említettük, szintén rendszeresen hátralékban maradtak. Census címén például az illetékes városok 1555–1562-ig csak 1.210 forintot fizettek be a kamarai számadáskönyvek szerint.⁶⁷⁸ Ez még az egy évi kivetés összegét sem érte el. Pedig a censust, a városok földesúri jellegű terhét, évente (s nemcsak az országgyűlések alkalmával) kellett volna a királynak beszolgáltatni.

A birtokjövedelmekről, mivel ezek jórészt nem pénzbeli, hanem terményekből álló jövedelmek voltak, a pénzbeli bevételeket tartalmazó pénztári számadáskönyvek nagyrészt igen hiányos felvilágosítást nyújtanak. Királyi várak (várbirtokok) jövedelme címén a pénztári számadáskönyvek 1555–1562-ig, tehát nyolc év alatt 18.110 forintot tüntetnek fel.⁶⁷⁹ Ez nagyon kevés, hiszen a 70–100 katonát tartó tihanyi vár bevételei is elérték az évi 1.900 forintot.⁶⁸⁰ Magyarország királyi birtokainak bevételeit a 16. század második felében Szekfű Gyula évi 50–80.000 forintra becsülte.⁶⁸¹ A Bécsi Haditanács óvatos költségvetése például a felső-magyarországi kincstári uradalmak bevételét 1588-ban évi 25.980 forintra tette.⁶⁸² A Magyar Kamara alatti területen lévő uradalmaknak is legalább ennyit kellett jövedelmezniük. A birtokjövedelmek közé tartoztak természetesen az Alsó-ausztriai Kamara alá tartozó uradalmak (például Komárom, a nyugat-magyarországi zálogbirtokok) bevételei is. (Sem ez utóbbit, sem a felső-magyarországi birtokjövedelmeket a Magyar Kamara számadáskönyvei nem tartalmazzák.) A 17. században a kamarai számadáskönyvek még a 16. századinál is kevesebb adatot nyújtanak az uradalmak jövedelmeire vonatkozóan. Többnyire nincs is külön tételük ezeknek a bevételeknek, hanem rendszerint a rendkívüli bevételek (*extraordinaria*) között találhatóak – más egyéb bevételek mellett – birtokbevételek is.⁶⁸³

A számadások eme hézagosságának oka, mint mondtuk, részben az volt, hogy a birtokok terményeket, robotot szolgáltatottak a várak részére, amelyeket a fenti számadásokba nem vezettek be. Oda legfeljebb a pénzzé tett termények árbevétele kerülhetett. Pénzért igen kevés terményt adhattak el, hisz a terménykészlet sokszor a várórség ellátására sem volt elegendő. A számadások hiányosságának másik okát abban kell látnunk, hogy a váruradalmaknál, amint a birtokok ismertetésénél már hangsúlyoztuk, sokszor igen laza volt a kamarai felügyelet. A váruradalmak egy része nem is kapcsolódott szorosan a kamarai birtokigazgatásba, hanem csak kisebb-nagyobb kamarai ellenőrzés alatt állt. A Kamara csak azt ellenőrizte, hogy a várparancsnok hogyan használta fel a jövedelmeket a várórség ellátására. E jövedelmeket nem is tekintették tulajdonképp kamarai jövedelemnek.

Elvéve s csak a kamarai számadáskönyvek „rendkívüli vagy egyéb” rovatában található adatok az üresedésben lévő egyházi birtokokból származó bevételekre vonatkozólag. Ebben az esetben is arról volt szó, hogy az egyházi birtokok gazdálkodá-

678 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 521.

679 *uo.*

680 *Erdélyi László*: Pisky István tihanyi kapitány számadáskönyve 1585–1589. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12. (1905) 226–227.

681 *Hóman B.–Szekfű Gy.*: *Magyar történet* i. m. 3. 124.

682 *ÖStA KA HKR Akten Exp.* 1588. Dezember No. 108.

683 *vö. MNL OL E 105 és MNL OL E 106 köteteit* a 17. századra vonatkozóan.

sából nyert terményféléket a Kamara jórészt a katonaságnak adta át, s nem számolta el pénzbeli jövedelemként. Bizonyos adatok arról tanúskodnak, hogy az egyházi birtokok váraiban elhelyezett katonaság fenntartásához az egyházmegyei javadalmak mindig (nemcsak a főpapi szék betöltetlensége esetén) komoly mértékben járultak hozzá. Az esztergomi érsekség jövedelmeiből például 1589-ben 33.447, 1590-ben 36.775, 1591-ben 18.455 forintot (vagy ilyen értékű terményt) fordítottak az érseki várakban állomásozó katonaság eltartására.⁶⁸⁴ Az érsekség jövedelmeiből főkapitányi fizetéseket is kiutaltak.⁶⁸⁵

Jelentékeny terményjövedelme volt a Magyar Kamarának az egyházi tized bérletéből, használatából is. Ennek mértékére következtetni lehet a tizedbérlet címén kiadott összegekből. A Magyar Kamara az 1555–1562-ig terjedő időszakban 25.492 forintot adott ki az egyházi tized bérletére.⁶⁸⁶ Említettük, hogy a tizedbérlet a bérleti összeg többszörösét, legalább háromszorosát hozta meg a bérlő számára. A fenti esetben tehát a tizedbérletből a kamarának 70–80.000 forint bevétele is lehetett. Ezzel szemben az 1555–1562. évi kamarai bevételeknél a tized haszna csak jelentéktelen összeggel, 552 forinttal szerepel.⁶⁸⁷ Ez meglepően mutatja, hogy a kamarai központi számadáskönyvek a terménybevételnek minősülő tized hasznát sem számolták el.

A kincstári uradalmaknak, várbirtokoknak, az egyházi tized bérletének, az üreseedésben lévő főpapi javadalmaknak főleg terményekből származó jövedelmeivel együtt a Magyar Kamarának, szerény becslés alapján is, legalább 60–80.000 forinttal nagyobb értékű volt az évi bevétele annál, mint amit a központi számadáskönyvek, számadási kimutatások (*Liber perceptionis atque erogationis proventuum, Copula annorum*) kimutatnak.⁶⁸⁸ (Az ilyen terményjövedelmek természetesen a Szepesi Kamara bevételeit is megnövelték.)

Az említett központi pénztári számadások a Magyar Kamara kiadásait is feltűntetik. Ezek túlnyomórészt nem katonai, hanem kormányzati szükségleteket láttak el. Az 1555-től 1562-ig terjedő korszak kiadásainak 51,83%-át tették ki a kormányzatra fordítottak: a királyi udvartartás költségei, a királyi tanács tagjainak, azaz a bárók, főpapok, királyi tanácsosok, egyéb királyi tisztviselők, *servitor*-ok, a kamarai tisztviselők fizetései, a királyi bíróságok tagjainak, a királyi posta alkalmazottainak az illetményei, a felsorolt hatóságok dologi kiadásai. A katonai jellegűek az említett korszakban az összkiadásoknak csak 20,4%-át tették ki. A katonai természetű kiadásokhoz kell számítani az egyházi tized bérletére szánt összegeket is, amely az összkiadások 3,6%-ára rúgott.⁶⁸⁹ A kiadásoknak ez az aránya a további években sem módosult

684 MNL OL E 105 - 3 - 70.

685 MNL OL E 105 - 3 - 5-6.

686 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 534–536.

687 uo. 521.

688 vö. a 654. sz. jegyzethez tartozó kimutatásokat.

689 *Ember Gy.*: A magyar királyi kamara i. m. 526–530., 537. Az 1566. évi kamarai költségvetés szerint például a következő királyi és országos képviselők húztak fizetést a Kamarától: a főpapok közül Oláh Miklós esztergomi érsek, egyben királyi helytartó és kancellár, továbbá a nyitrai, veszprémi, váradi, pécsi, zágrábi püspök (*salaria praelatorum*), az ország bárói közül Bárhori András országbíró, Mérei Mihály nádori helytartó, Zrínyi Miklós tárnokmester, továbbá az udvari tisztségek viselői, mint a főkamárás, főlovász-mester, főétekgőgő-mester, főajtónálló-mester, főudvarmester, főpohárnok-mester, Thurzó Ferenc királyi tanácsos (*salaria baronum*). Itt látható a két királyi kancelláriai titkár (*Listhius*

lényegesen. Az 1592. év 107.955 forintot kitevő kiadásából 31.238 forint volt katonai jellegű.⁶⁹⁰ A Kamara általában csak a hadiadót, esetleg a városi *taxa*-t fordította katonai kiadásokra, a kamarai gazdálkodás pénzüjvedelméből csak keveset szánt ilyen célra. Az olyan esztendőkből, mint például az 1660-as években, amikor a Kamarának, nem volt bevétele a hadiadóból, katonai célokra csak jelentéktelen összegeket fordított, s az is az egyéb kiadások között számolta el.⁶⁹¹

A Kamara a terményekből származó jövedelmek felhasználásánál részben kiküszöbölte azt a hiányosságot, amelyet a pénzbeli jövedelmek kismértékű katonai felhasználásából keletkezett. A kincstári birtokokból, váruradalmakból, egyházi birtokokból, az egyházi tized használatából származó terményeket ugyanis túlnyomórészt a katonaság, a végvárok élelmezésére fordították. Ez erősen megnövelte a Kamarák jelentőségét a hadellátás vonatkozásában, hiszen így a kincstári bevételeknek legalább fele, esetleg több is, a török elleni küzdelem céljára volt felhasználható.

A hadellátást könnyítette meg 1631-től a félharmincad jövedelme is, amely, amint ez a nevéből is következtethető, a rendes harmincadbevételeknek a felét tette ki, esetleg ennél valamivel többet is. A csak katonai célra felhasználható harmincadot a Kamara nem a rendes pénztári számadásokban, hanem külön számolta el. A számadások ellenőrzésében pedig, amint említettük, a Kamara mellett a rendek képviselői is részt vettek.

Az Ampringen-féle Guberinum idején a császári katonaság eltartására kivetett adókat (*repartitio, accisa*) külön hadipénztárba kellett befizetni, amely, bár a Kamara fennhatósága alatt állt, mégis határozottan elkülönült a rendes kamarai pénztártól. E pénztár számadásai nem kerültek elő. Annyi bizonyos, hogy a Gubernium idején hatalmas mértékben felemelt adó jelentős részben behajthatatlan maradt, és a hátralékokat 1680 után eltörölték. A katonaság eltartására fordították ebben az időben az említett adókon és félharmincadon kívül a Wesselényi-összeesküvés után elkobzott birtokok (fiskális javak) jövedelmeinek jelentős részét. Természetesen, mint 1670 előtt, a hadsereg használta fel a várbirtokok, üresedésben lévő egyházi javak, a tizedbérlet terményeinek javarészét is.

A végvári rendszer erősítésére szolgált, mint említettük, az ingyenmunka, a *gratuitus labor*. Ennek a bevételei sem kerültek a Kamarához, sőt a Kamara a megyei számadások ellenőrzésébe se folyt bele. Az ingyenmunka nagyságáról így legfeljebb a portánkénti kivetések alapján lehet valamelyest tájékozódni.

A kamarai birtokok, várbirtokok, üresedésben lévő egyházi birtokok gazdálkodásából, az egyházi tized bérletéből, használatából származott az az el nem hanyagolha-

János és Bocskai György) fizetése is. Az előbb felsoroltak a magyar királyi tanács, illetve a Magyar Királyi Kancellária tagjai voltak. Részletesen felsorolja a költségvetés a Magyar Kamara tisztviselőinek a fizetését is. A Kamara elnöke, Újlaki János váci püspök évi 800, a négy kamarai tanácsos egyenként évi 400–600 forintig is terjedhető fizetés élvezett. A főpénztáros évi 480, a pénztári ellenőr 250, a számadásmester 200, a kamarai titkár 160, a *registrator* 150 forintot kapott. Ennél kevesebbet a kamarai írások, lovas küldöncök, futárok. Itt található a morvai Haud gróf (harmincados), a bécsi harmincad *perceptor* illetménye is. A katonai kiadások közül megemlíthető a komáromi és sellyei naszádos vajdák illetménye és a különféle végvárok részére kiutalt illetmények. Verancsics Antal egri püspök Eger váráért és a püspökség jövedelmeinek átengedése fejében évi 4.600 forintot húzott. Ezt a zempléni harmincadvámokból fedezték. MNL OL E 21 - b - 1566. árpilis 24. - 547 - 45–52.

690 MNL OL E 105 - 3 - 206.

691 MNL OL E 106 - 1660., 1662., 1666., 1669., 1675. évi kötetek.

tó mennyiségű termény, élelem, a *gratuitus labor*-ból pedig a munkaerő is, amely a végvári védelmi rendszer fennállását lehetővé tette, s más vonatkozásban is támogatta a török hódító elleni küzdelmet. Mindezt, az adót, az ingyenmunkát, a birtokokon szedett földesúri és egyházi dézsmát, alapjában véve a jobbágy munkája teremtette elő. A jobbágyok soraiból került ki a végvári katonaság zöme is. Ennek hangsúlyozása azért is szükséges, hogy igazában értékelni tudjuk a feudális nagybirtoki szervezetben élő parasztság honvédő szerepét a török hódoltság idején.

ZÁRSZÓ

A Magyar Kamara hatáskörének, a hatáskör egyes ágainak a vizsgálatával a Mohács utáni állami pénzügyigazgatás kialakulását és fejlődését szándékoztunk bemutatni. Vizsgálataink során arra igyekeztünk választ adni, hogyan valósult meg a királyi Magyarországon a pénzügyigazgatás központosítása, hogyan illeszkedett ez a pénzügyigazgatás a Habsburg birodalomhoz való csatlakozás következtében kialakult új állami keretek közé, s végül, hogyan állt helyt ez az új pénzügyi rendszer a török elleni küzdelemben. Azt is vizsgáltuk, milyen lépések történtek e fejlődésben a modernebb államforma, a fejedelmi abszolutizmus felé.

A központi hatalom, amelyet a pénzügyeknél a Bécsi Udvari és a Magyar Kamara képviselt, nagy erőfeszítéseket tett a felségjogokon alapuló, hagyományos, rendes jövedelmi források jobb kiaknázása érdekében. Az erre irányuló akciók, mint kifejtettük, nem egyszer túllépték azt a határt, amikor csak a jövedelmi források jobb kihasználásáról lehetett szó. A nemesi birtokok erőszakos lefoglalása olyan jellegű politikai akció is volt, amely Magyarország önállóságát, a nemesség, a feudális vezető osztály érdekeit, birtokjogait sértette. A politikai feszültség, amely ennek következtében kialakult, fontos eleme lett a bécsi központi hatalom és a magyar nemesség, a magyar rendek között kialakult politikai viszonyoknak.

A rendkívüli jövedelmek, az adók ügyeinél ebben a korszakban Ausztriában és Magyarországon is erős volt a rendi hatalom befolyása. A Kamarák itt is a központi hatalom érdekében az adóbeszedés viszonyainak rendezését, az adóbevétel növelését igyekeztek elérni. A rendek adómegajánlási jogukat többször politikai érdekeik, kiváltságaik védelmére használták fel, s az adó megszavazására főleg a fenyegető török veszély készítette őket. Ilyen körülmények között az adóigazgatásnál a központi hatalom szervei, a Kamarák játszották a honvédelem érdekeit jobban segítő szerepet.

A pénzügyigazgatás központosításánál kétféle tendencia érvényesült. Az egyiknél a bécsi udvar a birodalmi központosítást szorgalmazta, a másikonál a magyar rendek a pénzügyek hazai központosítását kívánták elérni. A rendes királyi jövedelmek esetében a birodalmi központosítás tendenciája volt az erősebb. Ennek következtében a bányaugy, a pénzverés és a sómonopólium hatásköre nagyrészt az osztrák kamarai pénzügyigazgatáshoz került. Ez a szervezet irányította a dunántúli, szlavóniai és pozsonyi harmincadcsoportok munkáját is. E harmincadcsoportok vámhelyei azonban

1630 után, a pénzügyi önállóságért síkra szálló rendi akciók következtében, visszajuttattak a Magyar Kamara hatáskörébe. Az adóügynél 1670-ig a magyar rendeknek sikerült meghiúsítani a bécsi udvar törekvéseit. Az 1670–1680-ig tartó korszak abszolutisztikus jellegű kormányzata azonban a központi hatalom érdekeit szolgáló adórendszert igyekezett bevezetni, amint láttuk, csak részleges eredménnyel.

A központi hatalom és a magyar rendek politikai ellentéteinek kérdését nem lehetett sablonos módszerrel vizsgálni. Egyszerűsítve a megfelelő helyeken részletesen megtárgyalt kérdéseket, azt állapítottuk meg, hogy a bécsi udvar a központosításnál nem volt kellő figyelemmel a magyar érdekekre, s ez a magyar rendek ellenállását növelte a pénzügyek bécsi központosításával szemben. A magyar rendek ugyanakkor a nemesi kiváltságok védelmével sokszor gátolták a pénzügyigazgatás konszolidálódását. Amikor azonban síkraszálltak a bányák, a pénzverés, a sógazdálkodás és a nyugati határ harmincadhelyeinek a Magyar Kamara alá való helyezéséért, a pénzügyi koncentrációnak olyan formáját akarták megvalósítani, amely magyar szempontból előnyösebb volt a bécsi udvar pénzügyi politikájánál.

A Magyar Kamaráról nem lehet azt elmondani, hogy mindenben kiszolgálta a bécsi pénzügyi törekvéseket. A hazai pénzügyigazgatási központosítás elvét természetesen ő is támogatta, hiszen ez hatáskörének megnövekedését eredményezhette. A Magyar Kamara többször közvetítő szerepet játszott a bécsi udvar és a magyar rendek között, főleg akkor, amikor az udvart a magyar törvények megtartására igyekezett rábírni. A nemesi birtokok törvénytelen elfoglalásánál azonban a Kamara kiszolgálta az udvar érdekeit. Ez volt népszerűtlenségének legfőbb oka.

A Kamarák, köztük a Magyar Kamara működése az abszolutizmus politikai rendszerének a kiépítését segítette elő. A 16. és 17. századot még nem tekinthetjük Ausztriában, még kevésbé Magyarországon az abszolutizmus korának. A pénzügyigazgatás szemszögéből nézve abszolutizmusról akkor beszélhetünk, ha mind a rendes, mind a rendkívüli királyi jövedelmek kezelése, az adók kivetése és behajtása teljesen a királyi hatalom hatáskörében van. Amennyiben az adót az uralkodónak még a rendek szavazzák meg, úgy legfeljebb az abszolutizmust megelőző korszakról lehet szó, amikor a központi hatalom erősödik a rendi hatalom rovására. Magyarország esetében a 16. és 17. századot – a 17. század első felében tapasztalható rendi fellendülés ellenére – az utóbbinak kell tekintenünk. Talán azért, mert a kamarai pénzügyigazgatás, ha nem is zavartalanul, de állandóan működött, és fontos szerepet játszott hazánkban.

A Magyar Kamara és az általa irányított kamarai pénzügyigazgatás nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a török elleni küzdelem pénzügyi, gazdasági feltételeit megteremtse. Ez látható volt a pénzügyigazgatás valamennyi ágában kifejtett tevékenységénél. Ki kell emelni a Kamarának azt a munkáját, amelyet a várbirtokok szervezése, a végvári rendszer kiépítése és fenntartása körül végzett. Ez az állandó, rendszeres tevékenység a legfontosabb érv a Magyar Kamara 16. és 17. századi történeti szerepének, jelentőségének előnyös megítéléséhez.

RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELZETEK

A rövidítésekben az MNL OL új nyilvántartásának alapján közöljük a jelzeteket.

MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL Magyar kancelláriai levéltár – Magyar Királyi Kancellária regisztratórája A 10 Insinuata Camerae Aulicae – év, numerus	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak – Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár E 1 Pro- tocolum cameralis consilii – év, kötetszám, oldalszám	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak – Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár E 15 Ex- peditiones camerales – dátum, numerus	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak – Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár E 21 Be- nignae resolutiones – a (Iratok) – dátum (numerus); – b (Másolati kötetek mutató- val) – dátum, kötetszám, oldalszám	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak - Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár Magyar Kamara számvevősége E 103 Expedit-Buch der Königl(ichen) Hung(arischen) Cammer deutschen Buchhalterey – kötetszám, oldalszám	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak - Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár Magyar Kamara számvevősége E 105 Copula annorum – kötetszám, oldalszám	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak - Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár Magyar Kamara számvevősége E 106 Liber (registrum) perceptionis atque erogationis pro- ventuum – kötetszám, oldalszám	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak - Magyar (pozsonyi) kamarai levéltár Magyar Kamara számvevősége E 107 Liber libertinorum regionum, illorum privilegia ac annualis census	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak Magyar Kamara archivuma E 136 Diversae inst- ructiones – a (Másolati könyvek); – b (Időrendi sorozat); – c (Tárgyi sorozat); – d (Irregestrata)	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak Magyar Kamara archivuma E 142 Acta publica – a (Iratok) – fasciculus, numerus; – b (Lajstromok mutatóval)	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak Magyar Kamara archivuma E 159 Regesta de- cimarum	
MNL OL Magyar kincstári levéltárak Magyar Kamara archivuma E 683 Libri dignita- riorum – sorozat, kötetszám, oldalszám	
ÖStA AVA FHKA HKA HFU	Österreichisches Staatsarchiv Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammer- archiv Hofkammerarchiv Hoffinanz Ungarn
ÖStA KA HKR	Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv Hofkriegsrat

BIBLIOGRÁFIAI KIEGÉSZÍTÉS NAGY ISTVÁN MUNKÁJÁHOZ (1984–2015)

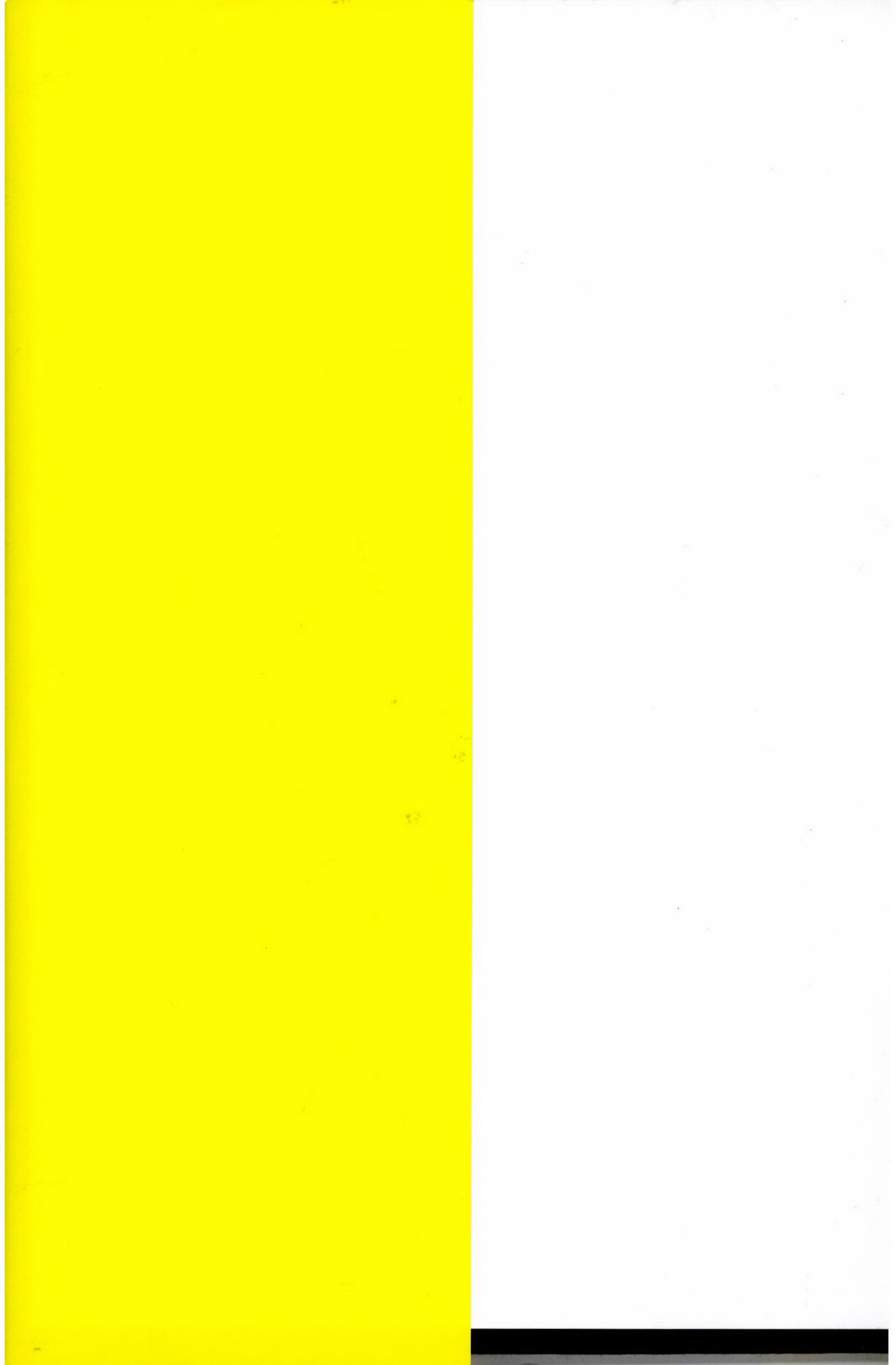
- BESSENYEI József: Disógyőr vára és uradalma a XVI. században. Források. Miskolc 1997. (Tanulmányok Diósgyőr történetéhez 2.)
- EMBER Győző: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. In: Levéltári Közlemények 61. (1990) 63–143.
- FALLENBÜCHL Zoltán: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Bp. 2002. (Nemzeti Téka)
- GECSÉNYI Lajos: Nyugat-Magyarország kereskedelmi viszonyai egy harmincadvizsgálat tükrében. In: Győri Tanulmányok 16. (1995) 53–68.; újra kiadva Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. 363–377.
- GECSÉNYI Lajos: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században: In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay Isván születésének 70. évfordulójára. Bp. 2001. 55–70.
- GECSÉNYI Lajos: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és magyar tanácsosai a 16. században. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 100–113.; újra kiadva Uő: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. 475–487.
- GECSÉNYI Lajos – Tatjana GUSZAROVA: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1646–1672 között. In: Századok 137. (2003) 653–672., újra kiadva GECSÉNYI Lajos: Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből, Győr 2008. 453–473.
- H. NÉMETH István: Végvárok, városok, hadseregszállítók. A felső-magyarországi város-szövetség és védelmi rendszer 1526–1593. In: Történelmi Szemle 42. (2000) 203–243.
- H. NÉMETH ISTVÁN: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16-17. századi Magyarországon. I-II. Bp. 2004.
- KENYERES István: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: Századok 135. (2001) 1351–1412.
- KENYERES István: A végvári hadak élelmezési szervezete a XVI. században. In: Fons 9. (2002) 163–202.
- KENYERES István: Az esztergomi főegyházmegye birtokai és annak szerepe a török elleni védelemben a XVI. században. In: Mater et Magistra. Szerk. Hegedűs András, Csombor Erzsébet. Esztergom 2003. (Strigonium Antiquum, 5) 51–80.

- KENYERES István: A királyi Magyarország bevételei és kiadásai a XVI. században. In: Levéltári Közlemények 74. (2003) 59–103.
- KENYERES István: I. Ferdinánd magyarországi pénzügyigazgatási reformjai és bevételei. In: Történelmi Szemle 45. (2003) 61–92.
- KENYERES István, A magyarországi végvárok és hadak élelmezési szervezetének archontológiája a XVI. században. In: Fons 11. (2004) 329–395.
- KENYERES István: A királyi és királynéi „magánbirtokok“ a 16. században. In: Századok 138. (2004) 1103–1148.
- KENYERES István: Uradalmak és végvárok. A kamarai birtokok és a törökellenes határvédelem a 16. századi Magyar Királyságban. Budapest 2008. (Habsburg Történelmi Monográfiák 2.)
- KENYERES István: A Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság pénzügyei és hadi költségei a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig. In: Történelmi Szemle 55. (2013) 541–568.
- NAGY István – F. KISS Erzsébet – SZÜCS Jenő: A Magyar Kamara és egyéb kincstári szervek. Bp. 1995. 5–63.
- PÁLFFY Géza: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: Történelmi Szemle 38. (1996) 163–217.
- PÁLFFY Géza: A Magyar Királyság és Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. (História Könyvtár, Monográfiák 27.)
- SARUSI KISS Béla: A természet által megerősített vár. Murány végvár és uradalma a 16. század második felében. Bp. 2008.
- SZAKÁLY Ferenc: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 21.)
- SZÜCS Jenő: A szepesi kamarai levéltár. 1567–1813. Bp. 1990 [1991] 7–94.
- XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. Szerk. Kenyeres István. I-II. Bp. 2002. (Fons Könyvek 2.)
- TIMÁR György: Királyi Sziget. Szigetvár várgazdaságának iratai 1546–1565. Pécs 1989.

TARTALOM

A KIADÓ ELŐSZAVA	5
BEVEZETÉS	7
Az újkori állami pénzügyigazgatás kialakulása Európában	7
A királyi pénzügyigazgatás Magyarországon Mohács előtt	11
A Mohács utáni politikai változások és a pénzügyigazgatás	15
I. A MAGYAR KAMARA FELÁLLÍTÁSA, HIVATALI UTASÍTÁSAI	17
II. A MAGYAR KAMARA TERÜLETI ILLETÉKESSÉGE	19
III. A MAGYAR KAMARA HATÁSKÖRE	22
Birtokügyek	22
1. Birtokjogi és birtokgazdasági ügyek	23
a. Háramlás, birtokelkobzás	24
b. Birtokok elzálogosítása és eladományozása	32
2. Birtokigazgatás	39
a. Kamarai birtokok	39
b. Egyházi birtokok kamarai kezelése	41
c. A várbirtokok igazgatása	45
IV. A HARMINCADIGAZGATÁS	58
1. A harmincadügyi szervezet és hatáskör megoszlása	59
2. Az Alsó-ausztriai Kamara alatti harmincadcsoportok	59
3. A Magyar és a Szepesi Kamara alatti harmincadcsoportok	63
4. A harmincadok visszahelyezése a Magyar Kamara alá	68
5. A vámtarifa ügye a 16. és 17. században	70
6. A harmincadigazgatás szerepe a külkereskedelem szabályozásánál	75
7. A nemesi és polgári harmincadmentesség	79
8. A félharmincad	88
V. A BÁNYÁSZAT ÉS A PÉNZELLENŐRZÉS, A BÁNYÁSZATI HATÁSKÖR CSÖKKENÉSE	91
1. A királyi és a nemesi bányajog	94
2. A pénzellenőrzés ügyei	97
VI. A SÓBÁNYÁSZAT, A SÓMONOPÓLIUM, A SÓGAZDASÁGI HATÁSKÖR CSÖKKENÉSE	103
VII. EGYHÁZI GAZDASÁGI ÜGYEK, AZ EGYHÁZI TIZED HASZNÁLATA	111
	167

VIII. A KAMARA ÉS AZ ADÓIGAZGATÁS	126
1. A hadiadó jellege (<i>Lucrum camerae</i> és <i>subsidium</i>)	127
2. Vegyes rendi-kamarai adóigazgatás	130
3. A Kamara és a rovók	133
4. A Kamara és az adóösszeírások (jobbágytelek és adózó porta)	135
5. Ingyenmunka	140
6. A városi <i>taxa</i> és a városi cenzus	143
7. A <i>repartitio</i> és az <i>accisa</i>	147
IX. A MAGYAR KAMARA BEVÉTELEI ÉS KIADÁSAI	152
ZÁRSZÓ	162
RÖVIDÍTÉSEK ÉS JELZETEK	164
BIBLIOGRÁFIAI KIEGÉSZÍTÉS NAGY ISTVÁN MUNKÁJÁHOZ	165

9 789636 312367